

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- مدیر : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
نائب مدیر : ڈاکٹر سعادت علی ثاقب
مجلس ادارت / مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خشک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
بیرونی : این مرنی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن سنگا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہمت سنگھ، ڈاکٹر (انڈیا)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹیل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
آن لائن ویب سائٹ : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
فون / فیکس : 042-99210834
شمارے دامل : 400/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر
مجلہ چھپما ہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے تہنی ہوندے نیں۔ ایہہوں ادارہ
یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)
چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1-3
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

“Khoj”

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Nabila Rehman

Deputy Editor : Dr. Saadat Ali Saqib

Editorial & Advisory Board:

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Himat Singh, Dr. (India),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr. (India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Online Website : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>

Tel./Fax No.: 042-99210834

Price : Rs. 400/- (in Pakistan)

: US \$. 10/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(پہلی ماہی)

ISSN: 1992-6545

جلد 41، شماره 2، مسلسل شماره نمبر 82..... جنوری۔ جون 2019ء

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن

نائب مدیر

ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پنج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پٹھ کھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوں:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر، دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پٹھ لکیر لائی جاوے۔ جہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھت پٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جھان سرناویاں نوں پورا اے یاں جس بھی کھت دا ویر دا کردا اے اوہناں دے پٹھ دی لکیر لائی جاوے جوں Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist، وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدول پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکیاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے او تھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں کتابیات لئی ”کھوج“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: شریف کجانی۔ جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 37۔
کتابیات وچ اندراج: کجانی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء
مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کجانی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء)؛ 12۔
مآخذ اں کتابیات وچ اندراج:
پال، جمیل احمد، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کجانی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء) 9-28

Online Sources لئی:

- ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
- 8- HEC دی ہدایت مطابق ”کھوج“ وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کیتا جاندا اے یا نہیں کیتا جاندا۔

آن لائن ویب سائٹ: <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>

حوالیاں لئی مور جا نکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm

مدیر: مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹیل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

بھلیو بھلی وچ جگ دے ہین سوہنے، سوہنے نہیں پر میری جناب ورگے
 اوہ جہدے پسینیاں وچ ہلے رکھے گئے نیں عطر گلاب ورگے
 چہرہ مہ کنعان دا ویکھ کے تے، ماہ وشاں نے انگلیاں چیر لیاں!
 اوہدی اک انگشت دا ویکھ جلوہ، سینے چاک کر لین مہتاب ورگے
 باؤ ریت تتی تتی پیٹھ کنڈاں، گرم گرم پتھر اُپر چھاتیاں دے
 اوہدے عشق وچ عاشقاں صادقان نے، ساڑ لے جئے کھواب ورگے
 چھپ کے کئی واری اوہدی بزم اندر، بہنا پئے جاندا اے چٹاں ورگیاں توں
 جا کے کئی واری اوہدی بزم اندر، دیوے پئے بالن آفتاب ورگے
 روضے کول درخت جو پئے جھولن، توں نہ سمجھیں ہوا سنگ جھولدے نیں
 ایہ بے تاب نیں لیلیٰ دے وچ خیمے، جھات پان لئی قیس بیتاب ورگے
 اسی نہ کوئی پارس دا سنگ پارہ، نہ کوئی پڑی اکسیر دی منگنے آں
 تیرے عشق وچ چاہنے آں شاہِ خوباں، ساڈے دل ہو جان سیماب ورگے
 اُجے ہین کجھ ہجر دے سال باقی، اُجے دُور نیں ساعتاں وصل دیاں
 اُجے فضل تیرے کچے اتھرو نیں، اُجے ہوئے نہیں سُرخ عناب ورگے

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

- ☆ اداریہ 7
 کھوج پرکھ:
- 1- پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت 9 ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق/
 محمد قاسم متین
- 2- پاکستانی پنجابی افسانے وچ پاکستانیت 20 ڈاکٹر ثوبیہ اسلم
- 3- برہاد سلطان: شوکار بٹالوی 41 زیب النساء
- 4- مڈھلی پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی 53 ماریہ طاہر
- 5- جدید وردی صوفی شاعرہ: شکلیہ جبین 65 صائمہ شعبان
- 6- برٹولٹ بریخت دے ناول "Mother Courage and Her Children" 78 رضوان علی اعوان
 دا تعارف تے ویروا
- 7- تحصیل بورے والا دی سرکڈھویں نویں پنجابی شاعری 103 احمد شہزاد
 پنجابی زبان و ادب بارے اُردو مقالے:
- 8- سماجی و معاشی ترقی میں پنجابی زبان کا کردار 126 ڈاکٹر بتول زہرہ
- 9- شیکسپیر کے ڈرامہ ”رومیو اور جولیٹ“ اور وارث شاہ کی ”ہیر“ 138
 کے نسوانی کرداروں کا تقابلی جائزہ
 پنجابی زبان و ادب بارے انگریزی مقالہ:
- 10 -1/10 Dr. Naheed Qadir Influence of Diverse Mystical Systems based on Hinduism and Islam

اداریہ

کھوج ’82‘ دا شماره پیش اے۔ جس وچ پنجابی ادبیات وچ نویاں صفحاں، مہاڑاں تے عالمی ادب توں پنجابی ترجمے تے تقابل بارے مضمون نیں۔ ظہیر احمد شفیق تے قاسم متین ہوراں دا مضمون ویہویں صدی وچ متعارف ہوئی نثری صنف خاکہ نگاری بارے ہے۔ ’خاکہ نگاری‘ شعر دیاں مختلف صورتاں وچ پنجابی وچ کئی صدیاں پہلاں توں موجود سی۔ جس نوں مقالہ نگاراں نے ایس دے مختلف روپاں تے کلاسیکی شاعری دے حوالیاں راہیں پیش کیتا اے۔ ڈاکٹر ثوبیہ اسلم ہوراں دا مضمون ’’پاکستانی پنجابی افسانے وچ پاکستانیت‘‘ پنجابی ادب وچ ملی شعور تے قومی و سماجی جوت دے مختلف موضوعاتی پکھاں نوں درس اندا اے۔ فنی حوالیاں نال شاعراں دی اچھتا تے فنکاری دا تجزیہ کردیاں ماریہ طاہر ہوراں پنجابی دی مدھلی غزل وچ ترکیب تراشی نوں موضوع کیتا اے۔ زیب النساء ہوراں جدید پنجابی نظم دے سُرخیل شوکار بنا لوی دی شاعری دے مختلف پکھاں تے چائن پایا اے۔ پنچواں لیکھ صوفیانہ انداز دی جدید شاعرہ شکیلہ جبین بارے صائمہ شعبان ہوراں لکھیا اے، جس وچ مقالہ نگار نے اوہناں دے صوفی مت دی رنگن والے مختلف فکری پکھاں نوں شعری حوالیاں راہیں بیان دا جتن کیتا اے اتے انج ’’زہرہ فقیرنی‘‘ توں بعد ’’شکیلہ جبین‘‘ ہوریں جدید پنجابی ادب وچ صوفی سوچ دی نمائندہ شاعرہ دے طور تے سامنے آندیاں نیں۔ ترجمہ جغرافیائی تے فکری سرحداں وچکار پلاں دا کردار ادا کردا اے۔ ایس حوالے نال جرمن دے مشہور لکھاری برٹولٹ بریخت دے معروف ڈرامے "Mother Courage and Her Children" دا تعارف تے تجزیہ رضوان علی ہوراں کیتا اے۔ جد کہ مغربی ادب تے سماج نال پنجابی ادب دے تقابل دے حوالے نال راحیلہ عنبرین ہوراں دا مقالہ ’’شیکسپیر کے ڈرامہ ’رومیو اور جولیٹ‘ اور وارث شاہ کی ’ہیر‘ کے نسوانی کرداروں کا تقابلی جائزہ‘‘ پیش کیتا گیا اے۔ جس وچ مشرق تے مغرب دے کلاسیک لیکھکاں دی فکری دھارا دے نال نال دونوں لیکھکاں دی سماجی، مذہبی تے ثقافتی صورتحال نال

جانکاری وی موجوداے۔ جس توں ’فیمینزم‘ دے حوالے نال پرچلت مغربی لہرتے مشرقی عورت دی طاقتور تے کمزور ہر دو حوالے نال آواز نال آگہی وی ملدی ہے۔ تذکراتی ادب نویں راہاں دی کنسو ہوندا اے۔ احمد شہزاد ہوراں دا لیکھ ”تخصیصیل بورے والا دی سرکڈھویں نویں پنجابی شاعری“ ایس ہی کھیتر دا اک حوالہ ہے۔ ڈاکٹر ہتول زہرہ ہوراں دا لیکھ پنجابی زبان تے سماجی و معاشی ترقی دے حوالے نال ہے جو زبان نال واپرے تے واپرن والے حالاں دی گواہی پیش کردا اے۔ ایس شمارے وچ انگریزی مضمون ڈاکٹر ناہید قادر ہوراں دا اے جس وچ اوہناں تصوف نوں برصغیر دے مذہباں دے ساویں رکھ کے اُس دے اوہناں اُپر اثرات وکھان دا آہر کیتا اے۔

مدیر.....

* ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
** محمد قاسم متین

پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت

Abstract:

This article revolves around the tradition of Sketch writing. This tradition dates back to the immemorial time. Plato and his disciples are impotent in this regard. Renewed English Poet Chaucer is considered to be the pioneer of this tradition in English literature. Sketch writing is not a new phenomenon as far as Punjabi literature is concerned. The first Punjabi poet Baba Farid's, verse bears the very prints of Sketch writing. He has presented glimpses of Sketch writing beautifully. Traces of Sketch writing can easily be pointed out in other classical poets like Shah Hussain, Sultan Baho, Waris Shah, Khawaja Farid, Molvi Ghulam Rasool Alampuri and Mian Muhammad Bukhsh. However in Punjabi prose this tradition started in 6th decades of 20th century.

Keywords: Sketch writing, Punjabi Literature, Shah Hussain, Sultan Baho, Sufi Poets, Tradition

خاکہ نگاری یا مہانداریاں دی روایت اوہی پرانی اے جی کہ فن تحریر دی۔ قدیم داستانان تے کہانیاں دی تواریخ اُتے نظر گھتی جائے تے آکھیا جاسکدا اے کہ خاکہ نگاری لکھتی فن توں وی چوکھی پرانی جا پدی اے۔ علمی طور تے خاکہ دا مڈھ دوسری صدی قبل مسیح وچ یونان توں بچھیا اے۔
ایہ گل اچرج نہیں کہ سیاسیات دے علم دی گل ہووے تے بھاری عمرانیات دی، فلسفے دیاں گلاں ٹرپین تے بھاری نثر یا شعر و شاعری دیاں۔ ساڈیاں نظراں قدیم یونان ول اُٹھ جان دیاں نیں۔
ون سونے علماں تے فناں دے ابتدائی اصولاں دا مڈھ یونان توں ای ٹردا اے۔ سگوں ایہ اکھنا غلط نہیں ہووے گا کہ ساریاں علماں دی راجدھانی وچ یونان دا سکھ ای چلدا اے۔ قدیم یونان دے ذکر توں بناں ساریاں گلاں رکھیاں پھکیاں تے ادھوریاں نیں۔

جتنوں تیکر خاکہ نگاری دی روایت دی گل اے افلاطون دے کول کئی شخصیات دے کرداری خاکیاں دے جھلکارے ملدے نیں۔ افلاطون اپنی درس گاہ اندروی ایس دی تعلیم دینداسی۔ اوس دے خاص شاگرداں وچوں ارسطو (Aristotle) تے تھیوفراس توس (Theophrastus) قابل ذکر نیں۔ بھانویں افلاطون اپنیاں ساریاں اعلیٰ ادبی صلاحیتاں تاں سارے شاگرداں اندر منتقل نہ کر سکیا ہووے پر کرداری خاکیاں دے حوالے نال سیانپ تے چوکھی دلچسپی ایہناں شاگرداں اندر منتقل کرن وچ کامیاب ہو گیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر صابرہ سعید لکھدیاں نیں:

”اس موضوع پر لکھی ہوئی اولین تحریروں میں تھیوفراس توس کی کیریٹرز (Characters) اہمیت کی حامل ہے۔ یونانی زبان میں اس کے معنی مختلف چیزوں کو کندہ کرنے یا مہر لگانے کے ہیں۔ بالخصوص وہ ٹھپہ جو سکے پر لگایا جاتا ہے۔ اس کتاب میں تمیں کردار ہیں اور ہر کردار ایک مختصر تشریح سے شروع ہوتا ہے۔ ان میں کردار کی کسی نہ کسی کمزوری کی وضاحت کی گئی ہے۔ جیسے خوشامد، توہم، عدم اعتماد وغیرہ۔ اس کے سارے کرداروں کا مقصد کسی نہ کسی نقص یا عیب کی تصویر کشی ہے۔“ (1)

ایس گل وچ رتی بھروی شک نہیں پئی یورپ سگوں ساری مغربی دنیا وچ علماں تے فناں دے جنے وی سوتے جھٹھے نیں، یونان اوہناں دا منبع اے۔ دو بے بنے انگریزی وچ وی خاکہ نگاری دی روایت چوکھی پرانی ضرور اے پر ایہ صنف وی دو جیاں صنفوں و انگوں یونانی ادبیات دے پٹھ ٹیسی تے اڑی اے۔ انگریزی تے دو بے قدیم ادبیات وچ جہڑا فرق دکھالی دیندا اے اوہ ایہ وے کہ انگریزی وچ خاکہ نگاری لئی افراد دی کردار نگاری تے نشوونما نوں اہمیت دتی گئی اے۔ جد کہ لاطینی تے یونانی ادب اندر کرداروں دی گفتگو تے مکالمیاں اُتے زور دتا گیا اے۔ انگریزی ادب وچ خاکہ نگاری دامڈھ چاسر (1343-1400ء) دی مشہور تصنیف Canterbury Tales توں ہوندا اے۔ ڈاکٹر صابرہ سعید مزید لکھدیاں نیں:

”اس کتاب میں تقریباً سترہ ہزار اشعار ہیں اور دو کہانیاں نثر میں ہیں۔ چاسر نے جو کردار کہانیوں میں پیش کیے ہیں۔ اُن میں ڈاکٹر، پادری، طالب علم، ملاح، نوکر، خاناماں، کسان غرض ہر درجے اور پیشے کے افراد کو اُس نے اپنا موضوع بنایا ہے۔ اور اپنے ذاتی مشاہدات کی بنا پر ان کرداروں کی عکاسی کی ہے۔ چاسر نے پوری تفصیل کے ساتھ ان کی تصویر کشی کی ہے۔ ہم اس کتاب میں کسی کردار کو اس کے مخصوص لب و لہجہ کی وجہ سے اور کسی کو اس کے چہرے کی خصوصیات کی بنا پر اور اپنے غیر معمولی ہمدردانہ رویہ کی وجہ سے پہچان لیتے ہیں۔“ (2)

کرداری خاکیاں دے حوالے نال انگریزی ادب وچ پہلا مجموعہ "Characters of

"Virtues and Vices" چھپیا۔ جس دے لکھاری Joseph Hall ہیں۔ ڈاکٹر صابرہ سعید ایس کتاب بارے لکھدیاں نیں:

”Joseph Hall کردار کے معنی و مفہوم سے پوری طرح باخبر تھا۔ لیکن اس کے خاکوں میں مشاہدہ کی کمی کا احساس ہوتا ہے۔ دوسری بات اس کے خاکے تھیو فراس توں کے خاکوں سے زیادہ طویل ہیں۔ خاکوں میں ظرافت کی کمی محسوس ہوتی ہے۔ اور نیک شخصیات کے خاکوں میں لب و لہجہ اتہائی شگفتہ اور نرم ہے۔ اس بات کا احتمال ہے کہ اس نے Theophrastus کی کتاب کے خاص ایڈیشن Isaaک Caraubon سے استفادہ کیا ہوگا۔ جو 1592ء میں شائع ہوئی تھی۔“ (3)

ایس توں بعد (1581-1630ء) Sir Thomas Overbury دی خاکیاں دی کتاب "Character or Witty Descriptions of the Properties on sunry persons" جیہڑی 1614ء وچ چھاپے چڑھی، ملدی اے۔ ڈاکٹر صابرہ سعید لکھدیاں نیں:

”اس کتاب کو دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ کردار نویسی ذہین لوگوں کا ایک دلچسپ مشغلہ بن گئی تھی۔ یہ کردار جو اس کتاب میں شامل ہیں عام اخلاقی مسائل سے بہت کم تعلق رکھتے تھے۔ یہ کردار اس دور کے معاشرتی اور تاریخی مطالعہ کے لیے دلچسپ مواد فراہم کرتے ہیں۔ ان خاکوں میں مزاح نگاری کی شعوری کوشش ملتی ہے۔“ (4)

Sir Thomas Overbury دے مجموعے توں بعد 1628ء وچ John Earler دا مجموعہ منظر عام تے آیا۔ جس دا ناں "Microcosmographia" اے۔

”John Earler کے انتخاب کے کرداروں میں متاثر کن ذہانت اور اخلاقی احساسات کا شعور نمایاں ہے۔ اس کا مشہور خاکہ A Child ہے۔ John Earler نے اپنے خاکوں کے لیے جن عنوانات کا انتخاب کیا ان سے اس کی وسعت نگاہ کا پتہ چلتا ہے۔ دوسرا اس نے عام کرداروں کی بجائے مخصوص شخصیوں کو اپنا موضوع بنایا مثلاً:

A young raw Preacher man? Anere formal man, Amere dull physician. A young gentle man of the University the common singing in catherdral churches" (5)

John Earler دے سمکالی Sir Milede Mont Pensier نے خاکہ نگاری دے حوالے نال کتاب لکھی۔ جس دا ناں "Divers Portraits" سی۔

انج ای Spectator جے رسالیاں راہیں وی کرداری خاکیاں نوں چوکی مقبولیت ملی۔ خاکہ نگاری

دے حوالے نال ایڈیسن (1729-1672ء) نے رسالہ Spectator دے پہلے شمارے وچ لکھیا:
 ”میں اس دنیا میں ایک بشر کی حیثیت سے نہیں بلکہ ایک مناظر کی حیثیت سے
 زندگی بسر کر رہا ہوں۔ میں نے اپنے کرداری خاکوں میں وہ تخلیق کیا جو میری
 نظروں نے دیکھا اور لفظوں کا جامہ پہنا دیا۔“ (6)

ایڈیسن دے تخلیق کردہ کرداراں وچ Sir Roger DeCoverly ہوں دلچسپ نہیں۔ ڈاکٹر
 صابرہ سعید دے آکھن موجب:

”اس نے چار سو مضامین ایک ہی ضخامت کے اور ایک ہی انداز میں لکھے ہیں۔
 اگرچہ ان مضامین میں عصری زندگی کے معاشرتی پہلو اور اس کے نقوش واضح طور
 پر ملتے ہیں۔ لیکن ان کے لکھے خاکوں میں آفاقی لہر بھی موجود ہے۔ اس کے متعلق
 کہا جا سکتا ہے کہ اس نے علم و حکمت کو کتب خانوں اور حجروں سے نکال کر عام
 انسانوں تک اپنے منتخب کیے کرداروں کے ذریعے عام فہم انداز سے پہنچایا۔ اس کا
 اسلوب بیان بالکل سیدھا سادہ ہے اور اس میں ادبی چاشنی پائی جاتی ہے۔“ (7)

ایڈیسن دے سمکالی گولڈ اسمتھ نے وی اپنی شہرہ آفاق کتاب Citizen of the World

وچ چند دلچسپ کرداری خاکے پیش کیے ہیں۔

انگریزی ادب نال سمبندھ رکھن والیاں لئی ڈاکٹر جانسن داناں اوپر انہیں۔ اوہ کئی ہنراں دا
 آگواے۔ ایس حوالے نال اوس کئی کتاباں وی لکھیاں۔ خاکہ نگاری دی صنف دے حوالے نال اوس دی
 کتاب Life of the Poets سلاہن یوگ اے۔ جیہڑی 1777ء وچ چھپی۔

انیسویں صدی وچ خاکہ نگاری دے حوالے نال چارلس لیب دے کارنامے ناقابل فراموش
 نہیں۔ ایس صنف دے حوالے نال چارلس لیب دیاں دو کتاباں نیں Last Essays of Elie تے
 Essay of Elie۔ جیہڑیاں خاکہ نگاری دے حوالے نال سلاہن یوگ نیں۔ اوس نے Elia نوں
 فرضی یا قلمی ناں دے طور تے ورتیاے۔

اوس سے وچ سفر نامے دار ججان ودھ گیا سی۔ جیہناں وچ کرداری شخصی خاکیاں دے جھلکارے
 دکھالی دین لگ پئے سن۔ ایسے دور دے لکھاری "W.H. Hudson Cuning Lane Grahan"
 دے سفر نامیاں دا مجموعہ "The Witness" جیہڑا 1908ء وچ چھپیا۔ جیہدے وچوں چند خاکیاں
 دے سوہنے سلکھنے نمونے لبھدے نیں۔

ویہویں صدی وچ سوانح عمری تے شخصیت نگاری نے اک نواں موڑ لیتا۔ اوس سے 1918ء
 وچ Lytton Strachey دے سوانحی خاکیاں دا مجموعہ Eminent Victorians دے ناں نال
 چھپیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر صابرہ سعید ”اردو ادب میں خاکہ نگاری“ وچ لکھدیاں نیں:

”دلن اسٹریٹیجی ایک بلند پایہ ادیب اور نقاد تھا۔ وہ پرانی روایات کا حامی تھا۔ سوانح عمری کے حوالے سے اس نے کافی شہرت حاصل کی۔ اس نے وکٹوریائی عہد کے رومانی اسلوب کو ترک کر کے ایک ایسا اسلوب اختیار کیا جو مختصر سوانحی خاکوں کے لیے موزوں تھا۔“ (8)

ایس ساری چرچا دا خلاصہ ایہ اے کہ انگریزی ادب اندر چودھویں صدی عیسوی وچ چاسر (1400-1343ء) خاکہ نگاری دا موڈھی نیا جاندا اے۔

دو جے پاسے جدوں اسیں اپنی کلاسیکی شاعری دی نچھ تے ڈونگھیا ئی نال پڑچول کرئیے تاں بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (1188-1280ء) ہوراں کول خاکہ نگاری دے نمونے اوہناں دے شلوکاں اندر دکھالی دیندے نیں یعنی کہ چاسرتوں وی اک ڈیڑھ صدی پہلاں ایہ صنف پنجابی ادب وچ دکھالی دیندی اے۔

بابا فرید کول یونیورسل خاکہ نگاری دے جھلکارے ملدے نیں جیویں اک سوانی نویں نو بیکلی سہاگن، اک رات دا وچھوڑا جیہڑا اوس دے شوہر، کت پاروں ملیا اے۔ جیہدے وچ بابا جی نے جذبات نگاری تے حلیہ نگاری دونوں نوں بڑے من موہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال اُلکیا اے۔ وگئی ویکھو:

اَج نہ سستی گنت سنیوں، انگ مُڑیں مُڑ جائیں

جاء چکھو ڈوہانگی، تم کیویں رین وہائیں (9)

ایہناں شلوکاں وچ جذبیوں دی پاگیرگی تے معصومیت نال پڑچی پنجاب دی سوانی دے روپ راہیں بابا فرید نے روحانی ترتیب دے اک پکھنوں واضح کیتا اے:

نھاتی ، دھوتی ، سنہی ، سستی آء نچند

فرید راہی سُن بیڑی ہنگ دی ، گئی کھوری گندھ

اک ہور شلوک تلو جس وچ اک ننھی معصوم جان نوں پھایاں پان والے تھاں تھاں بیٹھے نیں۔ بابا ہوریں ایس تھاں ظالم سماج دی بڑی واضح مورت دکھائی اے:

سرور پنکھی ہیکڑو، پھایوال پچاس

ایہہ تن لہریں گڈھیا سچے تیری آس (10)

پہلی سطر وچ پنکھی جیویں جگ واپری سُنیدا پیا اے۔ دوجی سطر اندر پنکھی نوں رب دی آس اے۔ سرور، پنکھی، پھایو وال، مزاں بھری ایہ کہانی جس نوں فرید نے دو سطر وچ سمویا اے۔ کہ جتھوں پنکھی دا رزق جُویا اے او تھے ای اوہنوں پھایاں لگدیاں نیں۔ خبرے پھایو وال بھن کھانا اے یاں وچن لئی پھایو لایاں نیں۔ ایس توں بعد دو جے کلاسیکی شاعر شاہ حسین نیں۔

پنجابی وچ کافی دے موڈھی شاہ حسین (1538-1599ء) 16 صدی عیسوی دے شاعر جیہناں نوں ملا متی آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ وی خاکہ نگاری دے حوالے لیکھدے نیں۔ اک کافی دیکھو جس وچ شاہ حسین ہوراں ایجیہے پیردا منہ مہاندرہ دکھایا اے جیہیں نے لوکاں دے ایماناں وچ کھپے پاوتے نیں۔ وگی دیکھو:

آساں کت گوں شیخ سداونا
آساں ٹکر منگ منگ کھاونا آساں ایہو کم کماونا
گھر پٹھیاں منگل گاونا (11)

شاہ حسین ہوراں بارے روایت اے کہ اوہ ہتھ وچ صراحی تے گلاس پھڑکے نچدے گاؤندے گلایاں وچ پھردے سن۔ اوپرلی کافی نوں نیچھ نال گھوکیا جائے تاں ایہ گل کھلدی اے کہ شاہ حسین راہ لنگھدے دنیا دار پیر یا شیخ نوں ٹکڑ کر دالنگھ گیا اے۔ اک ہور کافی دیکھو جس وچ شاہ حسین ہوریں اپنے بارے انج دس پاؤندے نیں:

آنی حسینو جلاہا، نہ اس مول نہ لاہا
نہ اوہ منگیانہ پرناہا
نہ اوس گنڈھ نہ ساہا
نہ گھر باری نہ مسافر
نہ اوہ مومن نہ اوہ کافر
جو آہا سو آہا (12)

ایجیہیاں ہور مثالاں شاہ حسین ہوراں کول ڈھیر مل جان گئیاں۔ سلطان باہو، بلھے شاہ، سچل سرمست، خواجہ غلام فرید دے کلام وچ ایجیہیاں ونگیاں موجود نیں جو خاکہ نگاری دے حوالے نال نشانہ ہی کردیاں نیں۔

پنجابی زبان دے قدیم ادبی حوالیاں وچوں اسماعیلیاں دے ”گنان“ تے صوفی شاعراں دے ہاں چونویاں مثالاں ’خاکہ نگاری‘ دی مڈھلی صورت پیش کردیاں نیں۔ ایس توں بعد پنجابی دیاں منظوم داستاناں وچ ’خاکہ نگاری‘ یا ’مہاندریاں‘ دیاں مثالاں ملدیاں نیں۔ منظوم داستان ہیرا رانجھا، سسی پنوں، سیف الملوک، مرزا صاحبان، یوسف زلیخا، سوہنی مہینوال وچ ایس دے بھرویں تے اُگھڑویں جھلکارے دکھالی دیندے نیں۔

ایس اتھے سب توں پہلاں حافظ برخوردار دے قصہ ”سسی پنوں“ وچوں خاکہ نگاری دے حوالے نال کجھ ونگیاں پیش کردے آں۔ بادشاہ آدم جام دا رعب داب ایہناں اکھراں وچ دیکھو:

والی شہر بھنبھور دا آہا آدم جام

اوس نوائی پرتھوی نیوں نیوں کرے سلام
دُھروں اطاعت رب دی لکھی وچ کلام
شاہ نمونہ رب دا کردی خلق قیام (13)

سسی دا اپنی سہیلیاں نال رنگ محل آنا پُوں دا سامنے آنا تے سسی دا حُسن وکھ کے پُوں دا
ہوش وچ نہ رہنا ایہ منظر تے حلیہ جیس اختصار نال کھچیا اے ایس دی وگی بعد وچ لکھن والیاں کول گھٹ
ای ملدی اے۔

وارث شاہ نے ”ہیر وارث شاہ“ وچ کرداراں دا حلیہ اوہناں دی سراپا نگاری پُوں من کھجویں
ڈھنگ نال اُلکی اے۔ وارث شاہ دا انداز نواں نرالا تے نرول اے۔ وارث اپنا اظہار بڑے فصیح و بلیغ
تے ایجاز و اختصار نال بیان کردا اے۔ جیہدے وچ برجستگی، ملائمت، سُستگی تے غنایت دی تروتازگی
ملدی اے۔ جس توں گوہ لگدا اے کہ وارث شاہ وڈے توں وڈے مضمون نوں اک مصرعے وچ ادا کرن
دافن رکھدا اے۔

ڈاکٹر موہن سنگھ ہوراں وارث شاہ دی ہیر نوں پنجابی زبان دی انجیل داناں دتا اے۔ وارث
شاہ دافن ایس کمال اُتے وے کہ اوہ جیہڑے واقعہ یاں حالت دا نقشہ کھچدا اے تے اوہدی مکمل تصویر
ساڈیاں اکھیاں وچ پھرن لگ پیندی اے۔ راجھے دے پیو دا ’مہاندرا‘ بڑے سُکھنے ڈھنگ نال اُلکیا
اے۔ دیکھو:

موجو چودھری پنڈ دی پاندھ والا چنگا بھائیاں دا سردار آہا
اٹھ پُڑ دو بیٹیاں تَس دیاں سن وڈا ٹیر تے مال پروار آہا
بھلی بھائیاں وچ پرتیت اس دی نیا چوترے اتے سرکار آہا (14)
وارث شاہ دے اوہ شعر جیہڑے ہیر دے حُسن دی تعریف وچ لکھے گئے تنجیل دی بلندی داناں
نمونہ نیں۔ دیکھو:

کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متھے چکدا مہتاب جی
خونی چنڈیاں رات جیویں چن دوالے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی
نین زگسی مرگ مولڑے دے گلہاں ٹہکیاں پھل گلاب دا جی
بھواں وانگ کمان لاہور دِن کوئی حُسن نہ انت حساب دا جی
سُرمہ نیناں دی دھار وچ پھب رہیا چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی (15)
ہُن اسیں قصہ مرزا صاحبان جیہڑا ساندل بار دے علاقہ جھنگ وچ واپرن والی محبت دی اک
سچی کہانی اے۔ ایہ واقعہ مغل بادشاہ جہانگیر دے سہ وچ ہو گزریا اے۔ ایس قصے وچ خاکہ نگاری دے
جھلکارے دیکھو کہ پیلو کیوں مرزے دی دلیری اُلکدا اے:

جے دیوے پیالہ زہر دا، میں مرزا لیدیا پی
جے مارے برچھی کس کے، نہ مرزا کردا سی
اپنی موتے میں مراں، میرے نال تہانوں کیہ (16)

”سیف الملوک“ دے لکھاری نے وی ایس قصہ وچ سراپا نگاری دے اہلے جوہر دکھائے
نیں۔ اصل وچ سراپا نگاری وچ سرتوں پیراں تائیں محبوب دے انگاں دی تعریف کیتی جاندی اے۔ ایہ
فن ہمیں قدر پرچلت اے اوناں ای اوکھا اے۔ ایس وچ شاعر دا جن چیت گوہ لگ جاندا اے کہ اوہ کس
قد کاٹھ دا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں اپنے ایس فن یعنی سراپا نگاری دا کمال پری بدیع الجمال تے ملکہ
خاتون دے حُسن دی تعریف کردیاں دکھایا اے۔

شہزادہ دیونوں قتل کر کے بدرہ خاتون جیہڑی دیو دے جادو نال بے ہوش سی تے اوس دے
چہرے توں گھنڈ ہونا نال ہنڈا اے تے شاعر دا زور قلم و دھدا اے۔ منظر ویکھو:

سورج وانگ نورانی متھا تاب نہ جھلی جاوے
جے پتھر دل والا تے اکھیں پانی آوے
توس قزح بھروٹے دونوں جیوں عیدیں جن چڑھدا
یا جیوں ہووے ہلال فلک دا دُور ہنیرا کھڑدا
لٹک رہے سن ناگ ایانے سوہنیاں زلفاں والے
پاندے پیچ دلاں دے تائیں کالے تے متوالے
سوہے ہونٹ یا تو توں گھڑ کے کاری گراں سنوارے

دند لباب وچ ایوں پوشیدہ جیویں شفق وچ تارے (17)

اجیہاں اُن گنت ونگیاں نال لوک داستاناں دے صفحے بھرے ہوئے نیں۔ جس توں اندازہ
لایا جاسکدا اے کہ ایہناں کرداراں دے ’خاکیاں‘ یاں ’مہاندریاں‘ نوں بیان کرن لگیاں شاعراں نے
اپنی قادر الکلامی دے ثبوت دتے تے اپنی فصاحت، بلاغت تے حُسن کلام نال اپنے جوہر دکھائے نیں۔
ایہناں نوں موقع محل دی مناسبت نال ورتیا اے۔ اوپر دتیاں مثالیں توں ایہ اندازہ ہو جاندا اے کہ
کلاسیکی داستاناں دے شاعراں نے نہ بلا ضرورت لفاظی کولوں کم لیا اے تے نہ ای لمیاں چوڑیاں
تفصیلاں بیان کیتیاں نیں۔ اوہناں نے زبان سادی ورتی اے تے خاص طرح دی تجنیس حرفی یاں لفظی
یاں حرفاں دی تکرار کولوں کم لیا۔ جیہدا کجھ کجھ اندازہ اوپر دتیاں ونگیاں توں ہو جاندا اے۔

ہُن اسیں قصے ’’احسن القصص‘‘ دے وچ خاکے نگاری دی کجھ ونگیاں پیش کر دے آں۔ جیہیں
ویلے یوسف بازار مصر وچ غلامی دے طور تے وچین لئی لیاے گئے اوتھے خریدن والیاں وچ اک بازغہ
ناں دی عورت وی شامل سی۔ اوہ آپ حسین جمیل تے نازخڑے والی سی۔ اوہنے یوسف علیہ السلام دے

حُسن دا نظارہ کیتا تے مہبوت ہو گئی۔ ایس نسوانی کردار دے مہاندراے نوں مولوی غلام رسول عالمپوری انج اُساریا اے کہ اُس (بازغہ) دی اک حسین تصویر اکھاں سا منے اُبھرن گندی اے:

پہلی عمر کواری رعنا سرو چمن دا پورا
 زہد لٹے تے صبر لٹاوے اس دا ناز نہوار
 جدوں نقابوں اکھیں کھولھے تیر چھٹن دو غمزے
 بھواں کماناں چشم دو ناوک آب نشہ وچ رمزے
 واہ پیشانی خوش نورانی دے ہسدی رسدی
 نور بھنی وچ حُسن ڈبائی زیب محل وچ وسدی (18)

اک ہورتھاں دائی دا حلیہ بڑا اچھ نال اُلکیا اے۔ جو اک منفی کردار اے۔ ایس کردار نوں مولوی غلام رسول عالمپوری انج اُلکیا اے کہ اُس دا مکھ مہاندرا اُس دی شخصیت دی ظاہری تے باطنی صورت نال اُگھیڑ کے سا بننے لیاؤندا اے۔ جس وچ اکھراں راہیں اوس دامنہ مہاندرا دے تک سُنک اگھڑویں پکھوں دکھالی دیندے نیں۔ وگئی ویکھو:

نویں چُویل پُرانی آفت تن ہکا رگ بھاری
 دوہرا قد اکاہرا چہرا موٹھک دیہی ساری
 تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں زلفاں تے چٹپائی
 بھری فریپوں خالی زوروں طاقت بدن نہ رائی
 عمر بڑی تے آس چھٹیری قدم نکلے دم لے
 سدھے وال تے ونگلیاں ہڈیں بے وس جوڑ نکتے
 ماس پرانے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
 پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی
 داڑھاں دا کچھ پتا نشانی لبھدیاں ہتھ نہ آوے
 جیہہ ہلے جیوں وچ سوار نے چوہا پوچھ ہلاوے (19)

اجیہیاں ٹیہی تے اپڑیاں ہوئیاں مورتاں نال ایہ داستان بھری ہوئی اے۔ خاکے دے من کچھویں کردار ایس قرآنی داستان توں اڈ ہور پُراتن کلاسیکی داستاناں دے ہر صفحے دے متھے دا جھومر نیں۔

جتھوں تیکر نثری مہاندریاں یاں خاکہ نگاری دی گل اے ایس حوالے نال اسیں آکھ سکے آں کہ ایہ روایت کوئی بہتی پرانی نہیں۔ سگوں 1960ء دے دہاکے وچ پنجابی وچ خاکے لکھن دا رواج ہویا۔ سب توں پہلاں گورنمنٹ سنگھ ہوراں دی آپ بیتی ”میریاں اُبھل یاداں“ وچ ”میری دادی“ تے

”نانی“ وغیرہ دے مہاندرے لہجہ دے نیں۔ پر ایہ پھٹکل مہاندرے پنجابی خاکہ نگاری دی ڈھلی شکل رکھدے نیں۔ گورچرن سنگھ ہوری لکھدے نیں:

”مہاندرے دی وکھری بئتر دے طور اُتے ایہدا مڈھ 1960ء وچ بچھیا۔ جدوں بلونت گارگی ہوراں اپنی کتاب ”نم دے پتے“ چھاپی۔ جہدے وچ اوہناں اپنے سماکالی لکھاریاں دے قلمی خاکے اُلکے نیں۔ ایہدے مگروں اوہناں ایسے سمبندھ وچ دو ہور لکھتاں ”سُرے والی اکھ“ تے ”کوڈیاں والاسپ“ دے سرناویں پٹھ رچیاں۔“ (20)

پنجابی ادب وچ مہاندرے دیاں باقاعدہ کتاباں کجھ ایس ترتیب نال نیں:

- 1- بلونت گارگی: نم دے پتے، سُرے والی اکھ، کوڈیاں والاسپ
- 2- کلیر سنگھ کانگ: بدلاں دے رنگ، پتھر لیکاں، پکیاں اٹاں
- 3- جیت سنگھ سیتل: مترا ساڈے سائے
- 4- بھگونت سنگھ: شناختی پریڈ
- 5- کرن جیت سنگھ: قلم دی اکھ
- 6- فیاض حسین قاصر فریدی: جوان تاں ڈکھ (سرائیکی)
- 7- انیس شاہ جیلانی: مہانڈرا ڈیکھنس (سرائیکی)
- 8- رفیق ڈوگر: کالے فرشتے
- 9- غلام حسین ساجد: مہاندرے
- 10- سلطان کھاروی: مکھ مورتاں (21)

چیتے رکھن دی گل رفیق ڈوگر دی کتاب ”کالے فرشتے“ پاکستانی پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی پہلی کتاب بن دی اے۔ جہدے وچ اوہناں ودھیا ڈھنگ نال خاکے لکھے نیں۔ کدھرے مصنف آپوں وی خاکیاں دا حصہ لگدا اے۔

انج ایس آکھ سکے آں کہ پنجابی ادب وچ خاکہ نگاری دی روایت بڑی بھرویں اے پر ایہدے اُتے تحقیقی تے تنقیدی حوالے نال مزید کم کرن لئی بوہے کھلے نیں۔

حوالہ جات:

- * ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج، لاہور
- ** ایم فل سکالر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج، لاہور
- 1- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری (علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، 2009ء) 125۔
 - 2- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 125۔
 - 3- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 127-128۔
 - 4- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 128۔
 - 5- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 128۔
 - 6- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 131۔
 - 7- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 132۔
 - 8- ڈاکٹر صابرہ سعید۔ اُردو ادب میں خاکہ نگاری، 136-137۔
 - 9- محمد آصف خان۔ مرتب، آکھیا بابا فرید نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 103۔
 - 10- محمد آصف خان۔ مرتب، آکھیا بابا فرید نے، 274۔
 - 11- مقصود ثاقب۔ مرتب، کلام حضرت مادھو لال حسین (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء) 141۔
 - 12- مقصود ثاقب۔ مرتب، کلام حضرت مادھو لال حسین، 166۔
 - 13- نجم حسین سید۔ مرتب، سسی حافظ برخوردار (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2014ء) 10۔
 - 14- محمد شریف صابر۔ مرتب، ہیر وارث شاہ (لاہور: چوہدری غلام رسول) 4۔
 - 15- محمد شریف صابر۔ مرتب، ہیر وارث شاہ، 27۔
 - 16- سعید بھٹا۔ مرتب، سانجھ و چار (لاہور: اے ایچ پبلشرز اُردو بازار، 1997ء) 601۔
 - 17- پروفیسر حمید اللہ ہاشمی۔ مرتب، حضرت میاں محمد بخش (جہلم: بک کارنر شوروم بالمقابل اقبال لائبریری، 2013ء) 221-222۔
 - 18- اقبال صلاح الدین۔ مرتب، احسن القصص (لاہور: عزیز پبلشرز اُردو بازار، 1989ء) 213-214۔
 - 19- اقبال صلاح الدین۔ مرتب، احسن القصص، 300-301۔
 - 20- منیر گجر۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصہ (لاہور: سانجھ، 2006ء) 440۔
 - 21- عباد حسین، ڈاکٹر، ”پنجابی وچ مہاندرے دی روایت“، کھوج 79 (جولائی۔ دسمبر 2017ء)؛ 117۔

* ڈاکٹر ثوبیہ اسلم

پاکستانی پنجابی افسانے وچ پاکستانیت

Abstract

The ideology of Pakistan based on two nation theory, and this was proved by the Hindu Nation itself because they never intermarried nor inter dined. The Muslim League has started the struggle of their freedom for separate homeland, where they could live according to their beliefs, culture and ideology. The Pakistan Movement reached its zenith in 2nd decade of 20th century, and this was continued to date. This spirit was always seen in every field of life. This influence could be observed in the art and literature created in this particular atmosphere. This article deals with the short stories written under the influence of "(Pakistaniat)". Punjabi language has accepted the surroundings influence immediately, which can be noticed in Punjabi literature as well. The picturesque passions were observed during this time due to this very reason, the Punjabi short stories (Afsanay) written even in these days are the good examples which represent the passions of love for separate homeland i.e. Pakistan. In this article has been analysed 21 Punjabi short stories which have full fragrance and essence of the love for Pakistan i.e. "Pakistaniat".

Keywords: Pakistan, Two Nation Theory, Muslim League, Freedom, Homeland, Ideology, Pakistaniat.

لفظ پاکستانیت جتا سادہ تے سوکھا دسدا اے اصل وچ اوہدے توں کدھرے ڈونگھاتے موکلا اے۔ پاکستانیت دی تعریف ڈاکٹر سید عبداللہ نے ایس طرح کہتی اے:

”پاکستان محض سیاسی اور جغرافیائی اصطلاح نہیں۔ بلکہ اس کے کجھ تہذیبی معانی بھی ہیں۔ جن کا براہ راست تعلق ہماری مسلم قومیت اور نظریہ پاکستان سے ہے۔“ (1)

ایہدے توں پتہ لگدا اے جے پاکستانیت دامنڈھ صرف 1947ء توں نہیں بچھیا سگوں تہذیب تے کچھ وچ ایہدیاں جڑاں چوکھیاں ڈونگھیاں نیں۔ یاں فیرانج آکھ لو پئی پاکستان دی تشکیل مسلم قومیت دے ذریعے ای عمل وچ آئی تے ایہ اک سیاسی تے تاریخی فیصلہ نہیں سگوں اتواں متحدہ ہندوستان وچ اپنا

وجود رکھدی سی تے ایہد ادب قیام پاکستان توں پہلاں وی تخلیق ہو رہی سی۔ ڈاکٹر سید عبداللہ موجب:
 ”پاکستانیہ سے مراد ایک مجموعی مسلم مزاج ہے جو اپنی ہزار سالہ تاریخ میں گل
 مسلمانان ہند نے ایک بین الاقوامی اسلامیت کے تحت ڈھالا اور جس میں پوری
 ہند اسلامی تہذیب آجاتی ہے۔“ (2)

پاکستانیہ تے ہندوستانیہ برصغیر وچ ہمیشہ توں ریل دی اک پٹری وانگوں نالونال رہیاں
 تے کدی وی اک دوجی وچ ضم نہیں ہویاں۔ ایس فرق نوں محمود غزنوی دے نال آؤن والے المیرونی
 نے اودوں محسوس کیتا تے لکھیا:

”ہندو دین میں ہم سے گلی مغارت رکھتے ہیں۔ غیروں کو یہ لوگ بلیچھ یعنی ناپاک
 کہتے ہیں اور ان کو ناپاک سمجھنے کی وجہ سے ان سے ملنا جلنا، شادی بیاہ کرنا، ان
 کے قریب جانا، ساتھ کھانا اور ساتھ بیٹھنا جائز نہیں سمجھتے..... ہندو کسی شخص کو جو
 ان کی قوم سے نہیں ہے ان میں داخل ہونے کی رغبت یا ان کے دین کی طرف
 میلان رکھتا ہے اپنے اندر داخل کرنے کی مطلق اجازت نہیں دیتے۔“ (3)

ایہد عملی نمونہ سانوں قیام پاکستان توں کجھ عرصہ پہلاں ٹھدی تے سنگٹھن دیاں تحریکاں
 پاروں وی ملدا اے۔ ہندوواں تے مسلماناں دے آپسی اختلاف ایسے بنیادی نیں جیہناں نوں مٹاون
 لئی اکبر بادشاہ نے دین الہی دے نال اک نواں مذہب متعارف کروایا۔ تاں جے مسلمان تے ہندو
 رام راجیم نوں اک سمجھ کے اکٹھے ہون جیہدی وضاحت محمد اکرام شیخ اینج کردے نیں:

”ہندوواں اور مسلمانوں کے اختلافات اتنے بنیادی ہیں کہ دین الہی کا منصوبہ بنا
 کر رام اور رحمان کو ایک کہہ کر انھیں جوڑا نہیں جاسکتا۔“ (4)

ہندو تے مسلماناں دے آپسی افتراق بارے دوجے مستشرقین وی لکھدے رہے۔ جیہناں
 وچوں عزیز احمد نے ہندو کچھ دے مطالعہ توں بعد لکھیا اے:

”اسلام کی موجودگی کے خلاف ہندوواں کی مذہبی اور ثقافتی عناد کی شدت میں
 پندرہویں صدی میں کچھ کمی ضرور آگئی۔ امتدادِ زمانہ کے ساتھ ہندوواں کی علیحدگی
 پسندی اسلام کے دوش بدوش چلنے کی عادی ہو گئی تھی لیکن چند افراد کی نجی انضمامی
 کوششوں اور تحریکوں کے باوجود ہندو دھرم کی روح ہمیشہ کی طرح اسلام سے
 بدگمان ہی رہی۔“ (5)

فطری پکھوں دیکھیے تاں اک دا رنگ کالا تے اک دا نیلا اے۔ جیویں ایہ دوویں رنگ
 غیر فطری چا پدے نیں انجے ای ہندو تے مسلمان وی اک دوجے نالوں بہت وکھرے نیں۔ دریائے
 سندھ وچ انک دے مقام تے دو پانی اک دھارے وچ ملدے نیں پر دوویں اک دوجے توں وکھو وکھ

نظر آؤندے نیں۔ ایہ فرق اگے چل کے علامہ اقبال نے اپنے خطبے وچ واضح کیتا اے:
 ”اگر اس معیار سے ہندوستان میں ہندو مسلم سیاسی تھی کو پرکھا جائے تو یہ ایک قوم
 نہیں بنتی۔ اس لیے نام نہاد ہندوستانی قوم میں جو تنوع ہے اسے اس کی دو بڑی
 وحدتوں کے باہمی تعاون کی خاطر تسلیم کر لینا چاہیے یعنی ایک ہندو عصبی اجتماعیت
 اور دوسری مسلم عصبی اجتماعیت۔ اول الذکر کے ثقافتی رشتے بدھ دنیا میں جنوب
 مشرقی ایشیا اور مشرق بعید میں تھے اور دوسری کے رشتے مشرق وسطیٰ کے مسلمانوں
 میں تھے۔ اس طرح ہندوستان گویا ایشیائے صغیر تھا۔“ (6)

گاندھی دے اک سوال کہ اک ہندوستانی مسلمان نوں کسے دو جے ہندوستانی کولوں ممتاز
 کرن والی شے مذہب توں اڈ ہو رکیہ اے؟ کیہ اوہ کسے ٹرک تے عرب کولوں مختلف ہوندا اے؟ دا جواب
 قائد اعظم نے ایج دتا۔

We maintain and hold that the muslims and hindus are two
 major nations by any definition or test of a nation. We are
 nation of a hundred million and what is more-we are
 nation with our own distinctive culture and
 civilization, language and literature, art and architecture
 norm and nomenclature, sense and values and
 proportion, legal laws and moral codes, customs and
 calendar, history and traditions attitude and ambitious, In
 short we have our own outlook on life and of
 life. (Quaid-e-Azam, 17 september 1944, On islamic
 ideology vs hinduism) (7)

مسلماناں دی تہذیب آفاقی اے تے عقائد الہامی نیں جدوں کہ ہندوواں دی تہذیب دے
 رشتے زمین نال جڑے ہوئے نیں۔ ایسے خیال نوں ڈاکٹر سجاد باقر رضوی ہوراں ایج پیش کیتا اے:
 ”مسلمانوں کی تہذیب آسمان سے زمین کی طرف آتی ہے۔ اس کے برخلاف
 ہندوؤں کے یہاں زمینی رشتوں کی زیادہ اہمیت ہے۔ ان کی تہذیب زمین سے
 آسمان کی طرف جاتی ہے۔ اور اب یہ بات یوں ہوئی کہ ہندوؤں اور مسلمانوں کی
 تہذیب میں فرق زمین آسمان کا فرق ہے۔“ (8)

فیض احمد فیض اک روشن خیال پاکستان دے چلدے پھر دے نمائندے سن۔ اوہناں دی نظر
 وچ وی پاکستانیت دی اپنی قدر تے اہمیت سی۔ اوہ لکھدے نیں:

ہماری تہذیب کے دو عناصر ہوں گے۔ ایک اسلام اور ایک پاکستانیت، میں جس چیز کی وضاحت کر رہا تھا وہ پاکستانیت کا عنصر تھا۔ اس لئے اسلام کے بارے میں نہ کسی بحث کی ضرورت ہے اور نہ وضاحت کی۔ وضاحت جس چیز کے کرنے کی تھی وہ قومی اور مقامی خصوصیات ہیں، کہ پاکستانیت سے کیا مراد ہے۔“ (9)

انعام الحق جاوید موجب:

”پاکستانی ادب اور ادب میں پاکستانیت میں کیا فرق ہے؟ جب ہم ادب میں پاکستانیت کی بات کرتے ہیں تو اس کے لیے ہمیں زیادہ وضاحتوں کی ضرورت پیش نہیں آتی۔ یہ لفظ اپنی حدیں خود متعین کر لیتا ہے۔ اور ہمیں باور کراتا ہے کہ جس طرح انسانیت انسانوں سے محبت اور اعلیٰ اقدار کی پاسداری کا نام ہے۔ اسی طرح پاکستانیت سے مراد پاکستان سے محبت کا اظہار اور اس نظریے کا اقرار ہے جس کی بنا پر پاکستان کا قیام عمل میں آیا اور جو دھرتی کی رگوں میں خون کی طرح رواں دواں ہے۔“ (10)

پاکستانیت دے تحت رچے جاؤں والے ادب وچ اُردو تے پنجابی دوواں زبانوں دا ادب شامل اے۔ پنجابی نظم تے نثر دوواں وچ پاکستانیت دے جھلکارے دکھائی دیندے نیں۔ عام لوکاں توں اڈ اتھے دے لکھاریاں لوکاں وچ وطن دی محبت اگھیرن لئی قلم راہیں حصہ پایا تے اوہ ایس وچ کامیاب وی رہے۔ اتھے چوئیس پاکستانی پنجابی افسانیاں وچوں ونگیاں راہیں پاکستانیت دے ایہناں رنگاں دا جائزہ لیا گیا اے۔

اقتدار واجد..... متراں دی مجمانی خاطر:

ایہ افسانہ پاکستان وچ رہندے ہوئے اک بندے نوں اوہدے ماضی ول لے ٹردا اے۔ جمعے دے دن چھٹی اے پر اوہدا دل گھر نہیں لگدا تے اوہ گھر دے بکھیریاں وچوں نکل کے سٹیشن ول ٹر پیندا اے تے اینویں اک بیچ تے بہہ کے آئے گئے لوکاں نوں ویکھدا رہندا اے۔ ایسے چروچ امرتسر توں گڈی سکھاں نوں لے کے آؤندی اے تے لہور دے لوکی مہمان کر کے اوہناں دی سیوا وچ رُجھے نیں۔ پراوہ 1947ء دے سہ جا اڑدا اے تے سکھاں نے جیہڑی وڈھ ماری کیتی اوہدے وچ اوہدا سارا پریواری اوہناں دی ہوس دی بھیٹ چڑھ جاندا اے تے اوہ کلا ای رہ جاندا اے۔

”حالی پنڈوں نکلے ای سن پئی رولا پئے گیا۔ ایہ رولا اوہدی سمجھوں باہری۔ اوہدی ماں نے اوہنوں تے نکلی گڈی نوں جھولی وچ لکایا تے گڈ تھلے وڑ گئی۔۔۔ ماں ایہ کیہ ہو یا اے؟۔۔۔ پتر سکھ آ گئے نیں،۔ ایس توں اگے اوہ کجھ وی نہ کہہ

سکی، اوہنے ڈرنال اکھیاں میٹ لئیاں تے جدوں رولا گھنیا اوہ کلا رہ گیا سی.....
بالکل کلا۔“ (11)

سے دے دھارے وچ جا کے اوہ اپنے پسینے وچ بہہ جاندا اے تے بے ہوش ہو جاندا اے
تے جدوں ہوش آؤندا اے تے اوہدی بیوی اوہدے کول ہوندی اے تے اوہ وی شوہدا اخیر لی ساہ نون
اڈیک رہیا ہوندا اے۔ اج سانوں اپنے ماضی نون نہیں بھلنا چاہی دا۔ کجھ تے یاد رکھنا چاہیدا اے تے
دوہے پاسے دے سکھاں نے ساڈے وڈکیاں نون خون دے پیالے پیش کیجے سن تے ساڈے مایاں
نون، بھیناں بھراواں نون وڈھیا سی تے اسیں مہراں دی جمانی خاطر ایہناں وڈکیاں بھیناں بھراواں نون
بھلا بیٹھے آں۔

حنیف باوا..... دوجا پڑا:

حنیف باوا دے لکھن دا اک نوینکلا انداز اے۔ ایہ کہانی ونڈ دے مگروں ہوئی وڈھ ماری دی
اک تصویر پیش کردی اے تے اوہناں لئی اک سبق اے جیہڑے اج پرلے پنجاب نون آئے سکھاں نون
اپنا مہمان سمجھدے نیں تے اوہناں دی خدمت وچ جٹ جاندا نیں۔ حنیف باوا نے مہاجر کیماں دیاں
سختیاں، قتل و غارتگری، لہو دے ہڑھ تے اکالیاں دے نعرے تے اوہناں دے کروت اپنے انداز
وچ ساڈے سامنے رکھے نیں۔ سگوں تسیں آپ فیصلہ کرو پئی ایہ ملک کنیاں قربانیاں پچھوں حاصل کیتا گیا
تاں جے آپسی نفرت دیاں کندھاں ڈھا کے سانوں سوچنا چاہیدا اے پئی کیہ پاکستان ایس لئی بنیا سی کہ
استھے سنی، شیعہ، دیوبندی، وہابی تے ایہوجنیاں کئی ہور ونڈاں پے جان تے فیہ ساڈے بچے سکھاں دے
بلماں دی نوک تے ہون۔ ایس افسانے وچ حنیف باوا نے سانوں جھنجھوڑ کے جگان دی کوشش کیتی
اے پئی کیویں ساڈے وڈ وڈیرے دوہے پاسیوں پاکستان آئے تے پاکستان ای اوہناں دی آس امید
سی۔ اوس ویلے اوہ استھے آکے اپنے آپ نون اپنے گھر وچ سمجھدے سن پر سانوں ہن سوچنا چاہی دا اے
کہ کیہ اسیں ہن اپنے گھر وچ محفوظ ہاں پر اوس ویلے سکھاں وچ وی بندے نون بندہ جھن والے لوک
موجود سن جیہناں وچوں اک کردار حنیف باوا نے دسیا اے:

”ایہ کیہو جیہا سکھ اے جیہنے سانوں وکھ کے کرپان نہیں چگی۔ تلوار نہیں
لشکائی۔ سفا جنگ نہیں کڈھیا۔ کلوہ نہیں دکھایا۔ سگوں ایہ میری دھی نون اپنی دیپو
سمجھدا اے۔“ (12)

طارق جامی..... تریل دے موتی:

طارق جامی دا ایہ افسانہ مائی جیراں دی کہانی اے جیہدا پتر محمود فوج وچ سی۔ جنگ دے
دیہاڑے سن تے محمود دی کوئی خبر نہیں آؤندی تے مائی جیراں روز ڈاکیے دی اڈیک وچ رہندی اے۔

اک دن ڈاکیا اوہنوں دس پاندا اے کہ اج کچی سڑک توں فوجیاں دا قافلہ لنگھنا اے۔ اپنے پتر دا پتہ اوہناں کولوں پچھ۔ مائی جیراں کلی جان سی تے روٹی اوہنوں چودھری فضل دین دی نوہمہ فیضان دے جاندی سی۔ فیضان وی اوہدے پتر دی اطلاع نہ آؤن پاروں اوہدے نال پریشانی ساخھی کردی۔ مائی جیراں اوہنوں دسدی اے اپنی کل فوجی قافلے نے لنگھنا اے تے میں اوہنوں پچھاں گی۔ فیضان اوہنوں کہندی اے کہ چھولے اُبال کے لے جاویں تے ساری رات اوہ چھولے ابا لہن وچ لا دیندی اے۔ ساری گھی وچ دُھوں ای دُھوں ہو جاندا اے تے اوہ چھولیاں تھلیوں اگ نہیں بجھن دیندی۔ اگ مٹھی ہوندی اے تے مائی جیراں پھوک مار کے فیروزہ ہنوں بھنجا دیندی اے تے سویرے تڑکے کچی سڑک تے آ ہندی اے تے سوچاں وچ گم ہو جاندی اے۔ اپنے چر وچ چارٹرک لنگھ جاندا ہے نیں تے فیروزہ جان والے ٹرک مگر نرس کے تے آون والے ٹرک ول نرس کے اپنے پتر محمود دا پتہ پچھدی اے۔ پر اپنے وچ پچھی ٹرک لنگھ جاندا ہے نیں تے مائی جیراں نوں ٹھیڈا لگدا اے تے اوہدا سر پتھر تے لگدا اے تے سڑک تے خون ای خون ہو جاندا اے تے چھولے پوری سڑک تے کھل جاندا ہے نیں۔

دُوروں آؤندے ڈاکیا نے سڑک دے وچکار کجھ ڈٹھا۔ تاں اوہنے سائیکل تیر کر دتی۔ کول اُپڑ کے اوہ سائیکل توں بیٹھاں اُتریا۔ اوہنے مائی جیراں نوں ہلایا۔ تاں اوہ بے جان ہو چکی سی اوہدے توں کجھ فاصلے تے ٹوکری مُوندھی پئی ہوئی سی تے ساری سڑک تے چھولے کھنڈے پئے سن۔ ایدھر مائی جیراں دے خون دے قطرے بیڑے بیڑے کھنڈے سن۔ تے سورج دے چانن وچ انج چمک رہے سن جیویں تریل دے موتی۔⁽¹³⁾

مائی جیراں ایس ڈراے دا اوہ کردار اے جیہڑا اپنے لام تے گئے پتر دی اڈیک وچ اپنے رب کول ٹرگئی جتھے اوہدا پتر پہلاں توں ای بانہواں کھلاری کھلوتا اے۔

طاہرہ سلیمی..... پھلاں دے ہار:

طاہرہ سلیمی دا ایہ افسانہ پھلاں دے ہار 1971ء وچ مشرقی پاکستان دے سانچے بارے لکھیا گیا اے۔ بیلہ جیہڑی اپنے بندے دی قبر تے کھلوتی سوچاں وچ گواچی ہوئی اے، کامران دیاں گلاں اوہنوں یاد آ رہیاں نیں۔ اوہنے کہا سی بیلہ میں چاہنداں واں میرے مرن پچھوں میرا ناں چنگے طریقے نال لیا جاوے۔ لوکاں وچ میرا ذکر خوشی تے چاواں نال کیتا جاوے تے میں ایس ویرانے وچ کلا ای پیا رہواں۔ بیلہ اوہنوں پچھدی پر جدوں ڈونگھی شام پے جاوے، پر چھاویں کنبن لگ پین، ہر پاسے اُداسیاں تے چُپ دا پہرہ ہووے، پچھی تے پکھیر و سرسٹیں اپنے آہلیاں ول جا رہے ہون تے پنڈاں دے گھراں وچوں اٹھدا دھواں اُداسیاں وچ مایوسیاں دا رنگ بھر رہیا ہووے تے بیلہ ایس تھاں اُو بول رہے ہون تے کوئی ہولی ہولی تھکے تھکے دے پیر ڈرڈر آوے، اپنیاں اکھاں دے موتی میری قبر تے

تاریاں وانگوں وچھا دیوے تے فیر میری قبر دے سر ہانے اک نکا جیہا دیو ابال دیوے جیہدی کنبدی لو ایس ماحول نوں ہور وی پراسرار بنا دیوے۔ اک تار میری قبر تے پا کے روندیاں اکھیاں نال پرت جائے تے میں واجاں ای ماردا رہواں۔ جہاں سو ہنیا اک واری فیر آتے اپنیاں ہنجواں دے آنے تے پھلاں دے ہار لے کے فیر اوہ چپ وٹ کے ٹر جاوے۔ بیلہ اوہدیاں بانہواں وچ ڈسکن لگ پئی تے اج اوہو ای ماحول سی تے بیلہ مئے نوں نال لے کے اوہدی قبر تے دیو ابال کے پچھا نہہ نوں پرتی تے فیر اوہنوں بتیاں نظر آئیاں۔ ایہ تے فرخ دی جیپ سی اوہ بیلہ نوں پچھدا بھابھی توں ایس ویلے؟ تے اوہ فیر فرخ نوں پچھدی اے پئی ویکھیا ای کنج میرا کامران دشمن اگے کندھ بندھ کے کھلو گیا سی اوہنے کنڈ وی نہیں سی دکھائی پر فیر وی ایس اپنا اک پر کٹوا پکے آں۔ اوہناں دھیاں بھیناں دے سرتے ہتھ کون رکھے گا۔ کامران نوں کئی واری پکاریا ہووے گا پر کامران تے اوہ تھے نہ جاسلیا۔ اوہ تھے بھابھی میں جاواں گا فرخ کہن لگا۔ پر بیلہ نے کہیا فرخ توں نہیں جاویں گا۔

”میرا پتر مٹا جاوے گا۔ اوہناں بھیناں دے سر ڈھکن..... فیر میرے پتر دا پتر جاوے گا۔ مشرقی ماواں دے اتھرو پونجن تے فیر۔۔۔ تے فیر ایس واری واری جاندے رہواں گے۔ اوہناں نوں سینے لان۔ اوہناں دیاں بلیاں تے ہاسے سجاؤن۔ اوہناں دیاں مانگاں وچ تارے چکان۔ ایس اوہ تھے دی اک اک شے نوں لہو وچ ڈبو کے لالوالا کر چھڈاں گے..... اوہداساہ اکھرن لگ پیا۔“ (14)

اوہ تھے میرا پتر مٹا جاوے گا تے پتر مئے دا پتر دشمن دے دند کھٹے کرے گا۔ اوہ آکھدی اے فرخ توں اک فوجی ایس میں تیرے گل وچ ہار پادیاواں پر پھلاں دے ہارتاں میں کامران دی قبر تے پا آئی آں تے فیر اوہ ہسدی ہسدی پنڈول بھج گئی۔ فرخ نوں جاپیا پئی خورے اوہ پاگل ہو گئی اے۔

عمر غنی..... اڈیک:

عمر غنی دا ایہ افسانہ اوہ لمبی اڈیک اے جیہدے وچ ساڈیاں پنجاب دیاں ٹیاریاں مدتاں اڈیک وچ ای رہ جاندياں نیں۔ ایہ کہانی جاوید تے ناصرہ دی اے جیہدے اک دو بے نوں پسند کر دے نیں۔ جاوید پنڈ وچوں نوکری لئی لاہور آؤندا اے تے اتھے ایہدی بیٹھک لاگے نشی کرم دین دا گھراے۔ لاہور آکے اوہ کنج اپنے دفتر دے اک ساتھی نسیم ول اپنا ٹرنک رکھ کے ریلوے اسٹیشن تے جاسوندا اے۔ جدوں نسیم نوں ایس گل دا پتہ لگدا اے تے اوہ اوہنوں اک بیٹھک دا بندوبست کر دیندا اے۔ اتھے ای اوہدی ملاقات ناصرہ نال ہوندی اے۔ عمر غنی نے ایس افسانے وچ اوہناں سارے مسئلیاں دی نشاندہی کر دتی جیہدے پاروں مشرقی پاکستان بنگلہ دیش بنیا سی۔ جاوید دا بھرا آصف جیہدے اتلج رینجرز وچ سی اوہدی ڈیوٹی پوربی پاکستان وچ لگ جاندی اے تے فیر اوہدے آن تے جاوید تے ناصرہ دی شادی دی

تاریخ دا فیصلہ ہونا سی۔ مشرقی پاکستان دے حالات دن بدن خراب ہو رہے سن۔ شیخ مجیب اپنے چھ نکات دا ذکر کر رہیا سی، لسانی مسئلہ وکھرا سی تے بنگالی علامہ اقبال دی تھاں رابندر ناتھ ٹیگور نوں قومی شاعر قرار دین لگ پئے سن۔ وقتی طور تے حالات قابو وچ آگئے سن پر جدوں عام معانی دا اعلان ہویتے حالات فیروگڑ گئے۔ ہندوستان حملہ کردتا تے انج مشرقی پاکستان بنگلہ دیش بن گیا۔ بنگالیاں وچوں وی میر جعفر، میر صادق پیدا ہوندے رہے تے ایہ قوم ناقابل اعتبار رہی۔ ایہناں حالات وچ جاوید دے بھرا آصف دی کوئی اگ سنگ نہیں سی۔ فیروہدی آواز انڈیا ریڈیو توں اُبھری تے جاوید نوں پتہ لگا کہ اوہدا بھرا 93000 جنگی قیدیاں وچ اے تے اوہدی جان وچ جان آئی پر فیروہ سوچدا اے پئی:

”اوہدی بانہہ بھاویں کٹ جاندی ملک دا بازو نہ کھدا۔“ (15)

ناصرہ نے حیاتی ہن اہلس اڈیک وچ لنگھا دتی پئی کدوں 93000 آصف گھراں نوں پرتن گے تے اوہناں دی اڈیک مئے گی۔

اقبال زخمی..... برقعہ:

اقبال زخمی ہوراں دا ایہ نکا جیہا افسانہ ونڈ ویلے مہاجرناں دی بے سروسامانی دی اک تصویر پیش کر رہیا اے پئی ریڈ کلف ایوارڈ دیاں ہندو انگریز گھٹ جوڑناں جدوں مسلم اکثریتی علاقے پاکستان نال شامل نہ ہوئے تے اوہ تھے دے واسیاں اتے کیہ بیتی۔ اوہناں دی وڈھ ٹک کج ہوئی تے کج سکھاں تے ہندوواں دیاں برچھیاں نے پاکستان ول آؤن والے راہ ڈکے تے جے کر کوئی بندہ بچ بچا کے پاکستان اپڑیا تے اوہدا کیہ حال ہو یا۔ ایہناں لوکاں وچوں اک بیگماں دا خاندان وی سی۔ جیہدا گھر والا فضل دین 14 اگست نوں گھروں تیار ہو کے اپنی ڈیوٹی تے تڑ جاندا اے تے فیروہدی واپس مُردا اے تے اوہدا تیرا چھ والا دے مہاجر کیمپ وچ چار دناں دی تلاش مگروں لہہ پیندا اے تے اوہ اوہناں نوں لے کے سچدا بچاندا تصور اپڑ جاندا اے۔ اتھے اوہناں دے بچے سردی نال ٹھہر رہے سن۔ بیگماں نے اپنا برقعہ بالاں اتے پایا:

”بارشاں دا موسم سی اوس دن وی بارش ہو رہی سی۔ ٹھنڈی ٹھنڈی ہوا چل رہی

سی۔ رات دا ویلا سی تے ایہ خاندان بے سروسامانی دی حالت وچ قصور سٹیشن تے پینا

سی۔ یکے بال پالے نال ٹھہر وٹھر وکر رہے سن تے ماں نوں کہہ رہے سن۔ امی پالا لگدا

اے،۔ ماں کولوں بالاں دی ایہ حالت دیکھی نہ گئی تے اوہنے اپنا برقعہ لاه کے پاڑ کے

بالاں تے پایا۔ اوس دن توں بعد بیگماں نے ساری حیاتی برقعہ نہیں پایا۔“ (16)

جدوں اوہدی نظر کسے برقعے والی عورت تے پیندی تے ہنجواں دی جھڑی اوہدیاں اکھاں وچ لگ پیندی تے اوہ سوچاں دے ڈونگھے سمندر وچ ڈب جاندا۔

عاشق رحیل..... زندہ باد:

عاشق رحیل ہوراں نے ایہ افسانہ 1993ء وچ لکھیا جدوں پاکستان دی عمر 46 ورھے ہو چکی سی۔ ایجیے افسانے لکھن والے اوس کرب تے اوس ظلم دی چکی وچوں لنگھے۔ اوہ اک آس سہارے لنگھے سن، اوہ آس پاکستان سی۔ ایس افسانے وچ مائی برکتے جیہڑی خوشی محمد دی ماں اے جیہدے مونہہ تے ویلے نے ہر اوہ رستہ بنا دتا جیہڑا پاکستان ول آؤندا اے تے ایہدے تے پئی ہر لکیر ہر اس مصیبت تے پریشانی دی علامت اے جیہڑی دوجے پاسے دے مسلماناں نوں سکھاں تے ہندوواں ولوں دتی گئی۔ ایہ افسانہ نکودرکیمپ دی داستان غم سنارہیا اے جدوں اتوں قدرت دا امتحان مینہ ورھیاتے انسانی روپ وچ بھیڑیاں نے جیہڑی رت پیتی۔ نکودرکیمپ وچ اک مسیت جیہڑی کسے طرح ظالم سکھاں دے ہتھوں بچ رہی سی ایس مسیت نوں برکتے دے پتر نے پاکستان ای سمجھیا کیوں جے اتھے کسے نے پاکستان لکھ دتا سی۔ سکھاں نوں جدوں خبر ملی پئی مسلمان ایس مسیت اندر پناہ لیندے نیں تے ایہوں نکا پاکستان کہندے نیں اوہناں نے پروگرام بنایا تے ایس مسیت تے حملہ کر دتا۔ اوس ویلے برکتے دا پتر خوشی محمد اپنے پاکستان دی حفاظت لئی اپنے توں ودھ سکھاں نال بھڑ پیتا تے تن سکھاں نوں جہنم ول ٹوریا۔ مسیت دے بوہے اتے جتھے لفظ ”پاکستان“ لکھیا ہو یا سی۔ خوشی محمد نے اپنے لہو وچ انگل ڈوب کے لفظ ”زندہ باد“ دا واہا کر دتا سی۔“ (17)

14 اگست نوں خوشی محمد دی منگ پاکستان نوں ای خوشی محمد کہندی سی تے ہر سال اوہ بڑے آہر نال ایہ دن مناندی سی۔ اوہدے مونہہ نکودرکیمپ دیاں سختیاں تے سکھاں دے ظلم تے اوہدے پتر دی شہادت سارے رل کے اوہنوں پاکستان نظر آؤندے سن تے اوہ بچیاں دیاں واجاں وچ وی پاکستان ای ویکھدی سی تے ایہدے چھیالی ورھیاں دا ہون تے خوش وی سی تے بے وی سی۔

عاشق رحیل..... پاکستان د اشدائی:

ایہ کہانی اک غریب مہر دین دی اے جیہڑا پیشے دے اعتبار نال کلی گراے۔ اوہ اپنی اوس ماں دی خدمت وچ جھٹیا ہو یا سی جیہڑی اللہ لوک سی تے گلیاں محلیاں وچ خون تے دشمنیاں دی دہائی دیندی پھردی سی۔ مہر دین اپنی کئی جی دکان چھڈ کے ماں دے مگر رہندا سی۔ جدوں پاکستان بن دی چرچا ہوئی تے مہر دین نوں ایہدے نال اینا پیار ہو جاندا اے کہ اوہ سارے کم کار چھڈ کے پاکستان رہن دے سفنے ویکھن لگ پیندا اے۔ اوہ آپ بالکل ان پڑھ سی پر اوہنے اخبار لوایا ہو یا سی تے روز اوہنوں پنڈ دے منڈے اخبار پڑھ کے سناندے سن۔ جیہڑے اخبار وچ قائد اعظم یا پاکستان داناں ہوندا اوہ اوہنوں چم کے متھے نال لا کے اپنے ٹین دے صندوق وچ رکھ لیندا۔ ایس محلے وچ احرا ریاں دا زور سی پر فیرو وی اوہ منڈیاں نوں اکھیاں کر کے اوہناں کولوں پاکستان دے حق وچ نعرے لو اندا رہندا تے اوہناں نال

وعدے کر داپنی تہانوں میں ہرے رنگ دے گرتے وی سوا کے دیاں گا۔ جویں جویں پاکستان بنن دا ویلا نیڑے آؤندا مہر دین دے چہرے تے خوشیاں نے ڈیرے لائے۔ بعد وچ جدوں وڈھ ماری ہوندی اے تے ایہو مہر دین اپنی ٹین دی بنائی ہوئی زرہ بکتر خود ای پالیندا تے اک جرنیل وانگوں پورے علاقے وچ پھردا بھانویں اوہدی جان تلوار چکن جوگی نہیں سی۔ جیہڑے دیہاڑے پاکستان بنن دا اعلان ہوناسی اس دیہاڑے مہر دین دے رنگ ڈھنگ ہورن:

”جیہڑے دیہاڑے ہندوستان دی ونڈ دا اعلان ہوناسی اوہ دیہاڑا مہر دین دی حیاتی دا بہت اہم دن سی۔ اوہدی خوشی وکھ کے انج گلداسی جویں پاکستان دا پہلا گورنر جنرل اوہنوں ای بنایا جائے گا۔ یاں پاکستان دا اعلان ہوندیاں ای اوہنوں قارون دی ساری دولت مل جائے گی۔“ (18)

اوہ اپنا جوڑا دھو کے سرتے پگ بنھ کے اک ہندو دی بیٹھک وچ جا کے ریڈیوسنن لگاتے جویں ای ریڈیو وچ پاکستان دا ذکر آیا تے اوہدے مونہوں بے وسا زندہ باد نکل گیا تے لالے تے سکھ اوہدے مگر بھجے۔ اوہ شوٹ نھئی ہمیرے وچ غائب ہو گیا۔ ایہدا علاقہ پاکستان وچ نہیں سی آیا تے ہندو سکھاں نے مسلماناں تے حملے شروع کر دتے تے مسلمان مہاجر کیمپاں وچ اکٹھے ہون لگ پئے تے مہر دین نے اپنی کوئی شے نال نہ لئی تے آپے لوکاں، بزرگاں دی خدمت گاری وچ جٹ گیا۔ نکودر کمپ وچ اوہ ماما مہر دین دے نال مشہور ہو گیا تے ہر اک نوں کہندا پھردا کوئی کم ہے تے دسو۔ کسے آکھیا مہر دین شیو تے کرا لے۔ مہر دین کہندا اے پاکستان جا کے کراں گا۔ کوئی آکھدا مہر دین دو جے کپڑے پالے پر مہر دین ایہو جواب دیندا پاکستان جا کے پاواں گا۔ اوہنے سارے کم پاکستان اپڑن تے چھڈ دتے۔ اک دن اعلان ہو یا پئی پاکستان توں گڈی لین آرہی اے تے اوہ اپنا خوش ہو یا تے بھج بھج کے کمپ وچ لوکاں دی خدمت تے تیاری کیتی تے دوپہرنوں اوہنوں تاپ چڑھیا۔ اوہنوں لوکی چک کے ڈپنری گئے۔ ڈاکٹر اوہنوں آکھیا پئی مہر دین دوائی پی لے۔ مہر دین نے بڑی مشکل آکھیں کھولیاں تے آکھیا پاکستان چل کے پی لواں گا۔ ایہدے نال ای اوہدا سر ڈھلک جاندا اے تے اوہدی رُوح دو جیاں توں پہلاں بھج کے پاکستان اڑ جاندی اے تے ایہدرا جے لہور ولوں آؤن والی گڈی دی سیٹی دی آواز آرہی اے۔

مسعود احمد چودھری..... پیار:

مسعود احمد چودھری نے اپنے افسانے وچ اوہ گلاں کر دتیاں جیہڑیاں اج ہر کوئی اک دو جے کولوں پچھ رہیا اے پئی ایہ ملک پاکستان ایس لئی بنیا سی پئی اتھے اپنے بال بچیاں، بھیناں دی عزت خراب نہ ہووے یاں ایس لئی بنیا سی پئی اتھے زندہ گھر جان دی امید ای نہ ہووے یاں ایس لئی بنیا سی پئی چور ڈاکو، فراڈیے معزز کھلواون تے غریب ایماندار وی ہووے تے اوہ چور ای سداوے۔ کیہ ایہ ملک

الہس واسطے بنیاسی کہ اتھتھے چوراں داراج ہووے، اتھتھے اٹھامڑمڑ اپنیاں نوال ای ریوڑیاں ونڈے۔ ایہ ساریاں گلاں مسعود احمد چودھری نے اپنے افسانے دے اک کردار فوجی کولوں بڑے چنگے ڈھنگ نال کروائیاں۔ اوہناں دیاں دتیاں قربانیاں فیرتوں اک پنڈ دے چودھری دے پُترنوں یاد کرا دتیاں جیہڑا پنجاب دی لہڑٹھیاں پچھے اپنی جان دی بازی لان ٹر پیاسی۔ زخمی فوجی دی روح نے کرب تے دکھ نال اوہنوں اوہدا فرض یاد کرایا تے ملک دی حفاظت لئی جان قربان کرن دا عندیہ دتا۔ اوہدے مگر اک دو جے کردار سبسی نے اوہدی محبت نول ہٹا کے ملک ول لایا تے نال ای اوہنوں آکھیا:

”جے ہن چلیاں تے دشمن تے ایہ ثابت کر دئیں کہ پاکستان دیاں مانواں دے

سارے ای پُتر عزیز بھٹی تے ٹنگا خاں نیں۔“ (19)

تے فیرا و ہنہ ملک دی حفاظت لئی اپنی جان دا تے لادتی تے اوہ ہسپتال وچ پیا چھیتی ٹھیک ہو کے اک واری فیر وطن تے قربان ہونا چاہندا سی تے اوہ ہسپتال دی اک نرس نول اپنی محبت بارے تے اس شہید فوجی دی روح بارے دس رہیاسی تے پنجاب دی لہڑٹھیاں نے وطن توں قربان ہون دی سونہر اوہنوں دتی سی تے اوہ اوس نول نبھار رہیاسی تے اودھر ریڈیو تے گانا وچ رہیاسی ’میریا ڈھول سپاہیا تینوں رب دیاں رکھاں، بہتر ہوندا ایہداناں میریا ڈھول سپاہیا ہوندا۔ الہس افسانے وچ اج دے قاتل نوجوان نول اوہدا فرض تے قرض یاد دلایا گیا اے۔

رفعت..... ارج دی وارتا:

رفعت دا افسانہ ’ارج دی وارتا، اوس عورت دی کہانی اے جیہنے اپنا سارا ٹبر ای فوج وچ گھل دتا سی تے آپ اوہ اوہناں دے بال بچے نول لے کے دربار آگئی۔ اوس ویلے اوہدے کول دو کھیس سن تے گھر بار ڈرتے ہون پاروں تباہ ہو چکیا سی۔ اوہناں بچیاں دی ماں تے اوس عورت دا پوتر اوی شہید ہو چکیا سی۔ دوہاں کھیسوں وچوں صرف اک کھیس اوہدے کول بچیاں تے باقی بچیاں تھلے اوہ پرالی دچھاندی سی۔ گلی ہون پاروں اوہدے وچ وی سیت پے گئی سی۔ ایسے دربار تے ون سونیاں عورتاں اپنے فوج وچ گئے بالاں، بھراواں لئی وی دعا کرن آئیاں سن۔ تے ہر کوئی اپنے اپنے رنگ وچ دعا منگ رہی سی۔ پراوس ویلے نول صرف بچیاں نول سیت توں بچاون لئی پرالی وی نکر پئی ہوئی سی۔ رفعت نے جدوں اوہنوں پچھیا پئی سارے ای فوج وچ کیوں گھل دتے نی اک ادھا بچیاں نول پالن لئی وی رکھ لینا سی۔ اوہنے جواب دتا:

”میرا مالک کہندا سی۔ اسی نیلے تے بیٹھے ہوئے آں۔ ساڈا پاکستان کجھ لئے

جھناں دا بیلہ اے تے نیلے وچ جھگی پاون والیاں نول ایہ گل چیتے رکھنی چاہیدی

اے کہ ہڑدی کا نگ کسے ویلے وی جھگی ڈھاسکدی اے تے ایس کر کے جی جی

نول تارو ہونا چاہیدا اے۔“ (20)

رفعت نوں ایہ غریب عورت ہور عورتاں نالوں کدھرے اُچی نظر آئی جیہڑیاں اوتھے کھلو تیاں
اپنے میجر، کرنل، لیفٹیننٹ پتراں، بھراواں لئی دعا کرن آئیاں سن۔

محمد یعقوب عاصی..... ماسی فتح:

محمد یعقوب عاصی دی ایہ کہانی ماسی فتح دی میت نوں سامنے رکھ کے لکھی گئی اے۔ ماسی فتح دی
حیاتی بارے گل کردیاں لکھاری لکھدا اے پئی کا کاتے میں اِکوسکولے پڑھدے ساں تے کا کے دا گھر
میرے گھر دے راہ وچ سی۔ شکر دوپہرے جدوں اسیں پڑھ کے گھر آؤندے ساں تے ماسی فتح بدو بدی
لسی وچ کھنڈتے برف پاکے سانوں دیندی تے جدوں کا کا فوج وچ بھرتی ہویا تے ماسی کئی خوش سی۔
جدوں اوہ پہلی وار چھٹی آیا تے ماں نے پتا سے ونڈے تے فناٹ اوہدا ویاہ کردتا۔ اج اوہ کا کا وچارا
جیہڑا بھارت دی قید وچ اے اوہنوں ماں دے مرن داسنیہا کیویں دیوے۔ ماں پُتر نوں ترسدی مرگئی
تے پُتر ماں نوں ویکھن لئی اپنی عمر لنگھا دتی۔ جس دن ڈھا کہ گھسا اوس دن کا کے دی ماں تے میری دکھی
ماں آپو اپنے ڈکھ سا تجھے کر رہیاں سن تے ماسی مینوں ویکھ کے اڈ کے ایہ کہندی میرے ول ودھی وے
پترا ساڈے نال کیہ ہو گیا اے؟، لوڈھے ویلے ماسی پھلیاں تے روٹی کھوا کے آئی تے بھانڈے اِکو
پاسے رکھ کے رات دی روٹی دا آہر کرن لگی۔ اک نونہہ کھال تے کپڑے دھوندی پئی اے دوجی اپنے گھر
ہانڈی روٹی کر رہی اے۔ ماسی دی کئی نونہہ مایاں دے گھر گئی اے تے ماسی گھر وچ اکلے اے۔ ماسی جد
اندروں آتا لین گئی تے کا کے دی تصویر نے اوہدے ول کھچ ماری۔ کم چھڈ کے کندھ نال ٹنگی تصویر نوں
گلے لالیا تے کہن لگی وے کا کیا کنا کو تڑپاویں گا، ہن تیری ماں کمزور ہو گئی اے۔ اوہ نوٹو نال گلاں کر رہی
سی پر اوہ کا کا نہیں صرف اوہدی تصویر سی۔ وڈی نونہہ نے پُتر نوں دادی ول گھلیا:

”اوپنے آ کے دادی نوں آواز دتی اِک، دو، تن واری..... پھڑ کے ہلونا، پر دادی

وچ کجھ ہووے تے بولے..... دادی دی روح تاں خبرے کیہڑے کیہڑے دوالے

پھردی پئی سی۔“ (21)

ماسی فتح اِک ماں اپنے لال نوں لہسن ٹر پئی۔

غلام رسول شوق..... مٹھ داناں دی، چھلتر اں:

غلام رسول شوق دا ایہ افسانہ ونڈ دے دوران ہوئی وڈھ ماری بارے اے۔ قافلے وچ صفیہ نے
شانوں نوں کچھڑے چکيا اے تے امین اوہدے مگر ٹر دا آرہیا اے۔ لمے پینڈے توں تھک کے امین زمین
تے بہہ جاندا اے تے جاندا پتھیاں نوں ویکھ کے کہندا اے کہ ماں ایہ پنچھی سارا دن اپنے بچیاں لئی
کھان لئی شیواں اکٹھیاں کردے نیں تے شاماں ویلے اپنے گھر ٹر جاندا نیں۔ صفیہ اوہنوں اوہدے پیو
دی گل ساندی اے پئی اوہ تاں کدے وی نہیں سی تھکدا۔ چنگا شینہہ جوان سی۔ توں وی اپنے پیو وانگ بن

تے میرے نال ٹُردا آ۔ ٹُردیاں ٹُردیاں امین دی مُٹھ وچ دانے سن جیہڑے اک اک کر کے کر دے رہے:
 ”اے وچ قافلے دے لوک اوہدے توں چوکھی وٹھ پا گئے سن پر امین آلے
 دو الے توں اتے ماں دیاں واجاں توں بے خبرا اک اک دانہ چُکن دے آہرے
 لگا رہیا تے جدوں سارے دانے چُک لئے تے تاں اوہدی مُٹھ دانیاں نال بھر گئی سی۔
 کچے بھنے، گلے بھجے، مدھے ہوئے دانیاں دی اک مُٹھ امین..... مُٹھ گئی.....
 ڈُک لائی..... بڑا ٹھیا تاں جے اوہ سب توں پہلاں بکی شانوں..... پر
 اوس ویلے تیکر اچ دا سورج ڈُب گیا سی تے اتن تیک لال ہنیری نے قافلے نوں
 گھیرا پالیا ہو یا سی۔“ (22)

اچ امین دے ہتھوں دانے فیر ٹُک تے کھلر گئے۔ اوس ویلے ایہ کہانی گھر گھر دی کہانی سی
 تے ہر بندہ ایسے ڈُکھ وچ ای سی۔

ملک شاہ سوار علی ناصر..... ماں:

”ماں“ ملک شاہ سوار علی ناصر دا افسانہ اے جیہدے وچ سلطانہ اپنے اوس پوترے دا انتظار
 کردی پئی اے جیہدیاں کئی نسلاں نے فوج وچ بہادری دیاں داستاناں لکھیاں۔ سلطانہ دا گھر والا اللہ
 دین فرنگیاں نال جنگ کردا شہید ہو یا تے پتر باہر فوج وچ مشرقی پاکستان وچ شہید ہو یا تے ماں ایہو
 دعاواں کردی رہی پئی اللہ میری نسل چلانا رہوے تاں میں وطن تے قربان ہون والے شیراں پتراں
 دی ماں اکھواواں تے اے ای ہوندا رہیا اوہناں دے ٹیر وچ صرف ہن ایہدا پوتر ا جیہدا پچیا سی۔ سلطانہ
 بڑیاں سدھراں نال اپنے پتر باہر نوں زرینہ نال ویاہ کے لیا۔ ایہ مشرقی محاذ تے جدوں شہید ہو یا تے
 منیر جمیا۔ منیر امی سلطانہ دی آس امید سی۔ جدوں اوہنے چنگے نمبراں وچ ایف اے کیتا تے اوہنوں وی
 سلطانہ نے فوج وچ بھرتی کرا دتا تے اچ اوہدا ای انتظار کر رہی سی تے اوہدا دل ڈول رہیا سی پر جدوں
 منیر دی لاش گھر لیانندی گئی تے اوہنے اوہ سارے ہنجو جیہڑے اپنے گھر والے، پتر تے زرینہ دی موت
 تے ڈُک رکھے سن اوہ سارے ہڑھ بن کے اوہدیاں اکھیاں راہیں باہر آ گئے تے ہن تے اگے نسل چلن
 والا کوئی سلسلہ وی نہیں رہیا سی۔ اوہ سلطانہ ایسے ڈُکھ وچ ای مر گئی:

”اوس نوں ایس گل دا کوئی ڈُکھ نہیں سی جے اوس دا پوتر ا مر گیا اے۔ اوس نوں ڈُکھ
 سی تے ایس گل دا کہ اچ اک تاریخ ختم ہو گئی سی۔ اوہ چاہندی سی جے نسلاں
 اگے ودھدیاں رہن تے وطن دے کم آؤندیاں رہن تے تاریخ اپنے آپ نوں
 دہراندى رہوے۔ اچ اوہ قصہ ای مُک چُکيا سی۔“ (23)

پراوہ مری نہیں اوہ اچ وی زندہ اے۔ اوہاناں اچ وی زندہ اے تے اوس وقت تیکر جیوندی رہوے گی

جدوں تائیں ایہ وطن باقی رہوے گا۔

سلیم خاں گمی..... لکلیاں چھٹیاں:

سلیم خاں گمی دا افسانہ لکلیاں چھٹیاں اوس جوان دی کہانی اے جیہڑا لاہور وچ پڑھیاتے استھے ای ایہدیاں مسماں بھجھیاں۔ اوہ اپنے پنڈ آیا تے اوہدے اپنے چاچے ہاشم خان نے جیہڑا اوہدے پیو اکبر خان دا نکا بھرا سی اپنی دھی رضیہ نال اوہدی مگنی کیتی۔ رضیہ نوں اوہدیاں لکلیاں چھٹیاں چنگلیاں لگدیاں سن۔ اوہناں دوواں وچ پیار بے شمار سی۔ جدوں اوہ مگنی توں بعد لاہور ول ٹر گیا تے اوہنوں فوج وچ کمیشن مل جاندا اے تے اوہ فوج وچ لیفٹیننٹ ہو جاندا اے تے کشمیر دے محاذ تے دشمن نال لڑدا لڑدا شہید ہو جاندا اے تے جدوں اوہدی میت گھر آؤندی اے تے اوہدے گھر والے رضیہ نوں آکھدے نیں پئی آخری دیدار کر لے۔ اوہ دیدار کردی اے تے اوہدیاں چھٹیاں اک پاسے ڈھلکیاں نظر آؤندیاں نیں، اوہ اوہدیاں چھٹیاں نوں سدھا کر کے اپنا مونہہ اپنے ہتھوں وچ لگا لیندی اے۔ پنجاب دی عورت ہمیش اپنے خاوند نوں بہادر، جوانمرد تے عزت مند ویکھنا چاہندی اے۔ نال ای اوہدیاں چھٹیاں نوں شہادت مگروں وی تاؤ دے دتا اے۔ ایہ عمل ای افسانے دا نقطہ عروج اے۔

”دھی آخری دیدار کر لے۔ رضیہ اگے ودھی۔ اوس امجد نوں بڑے غور نال

ویکھیا۔ اوہدیاں لکلیاں چھٹیاں ڈھلک گیاں سن۔ رضیہ نے ہتھ ودھا کے امجد دیاں

چھٹیاں اُتتا نہہ کیتیاں تے اپنے دونوں ہتھوں دیاں تلیاں وچ اپنا مونہہ لگا لیا۔“ (24)

فقیر محمد فقیر..... اوہ مل کے وی نہ مل سکے:

فقیر محمد فقیر دے لکھے ایس افسانے وچ جیہڑی زبان دا ورتارا کیتا اے اوہ ای ساڈی پنجابی زبان اے۔ اوہناں ایہدے وچ ویکھ نوں وچ، کنسواں، کچھری، اگر کچھڑ، سخن، شودیئے، دخاناں جیسے لفظاں دا ورتارا کیتا اے جیہڑا صحیح تے ٹھیک پنجابی دی اک مثال اے۔ افسانے دی بتر وی پاکستانیت تے اُساری گئی اے۔ پاکستان بن مگروں عنایت علی نوں خط آؤندا اے جیہدے وچ بلونت سنگھ عنایت نوں واہگے بارڈر تے ملن لئی آکھدا اے تے دونوں جی عنایت تے فضلاں اوہدروں بلوت سنگھ تے سنت کور اک دوجے لئی پھلاں دے تحفے لے کے ملن لئی آؤندے نیں۔

واہگے رلی ملی ساخھی بھوئیں دو ڈک ہوئی نظر آؤندی سی۔ نکھیرا سرحد دے پھانک وچ نہ

ملن والے بھانگے پائی کھلا سی۔ پھانکوں اُلا رچن تارے والا ساوا جھنڈا جھول جھول کے پاکستان دی ماکی

تے فخر کردا وسدا سی۔ تے پھانکوں پارترنگا ہندوستان دی مناں منی دادم بھر دا نظر آؤندا سی۔“ (25)

پرسنتری اوہناں نوں اک دوجے نال ملن نہیں دیندا۔ بڑی مشکل نال اوہ اک دوجے نوں تحفے دے

لیندے نیں تے اکھاں اکھاں وچ گل بات کر لیندے نیں۔ ایہ افسانہ اوس حقیقت دی دس پارہیا اے

پہلی پاکستان بننے ویلے جتھے اکالیاں نے عقربود مچا یا سی تے بدتھماں نے حشر دیہاڑا لے آنداسی اوتھے کجھ ایہو جیسے کردار وی سن جیہناں بھائی چارے دی اخیر کردتی تے اپنیاں جاناں خطرے وچ پا کے اپنے سنگی ساتھیاں تے یاراں نوں دوہاں پاسے بارڈر پار کرادتا سی تے آج اوسے بارڈر تے عنایت علی اک جرنیل وانگوں رُدا ہو یا بڑے فخر نال اپنے یار بلونت سنگھ نوں ملن آ یا سی تے فضلاں اپنی بھین سنت کورنوں۔ وڈھ ماری دے ایس دور وچ ایہو جنیاں مثالاں مسلماناں لئی اک تازہ ہوا دا بکھاسن۔ دوواں پاسے دے لوکی آج وی ایہو جیہیاں گلاں کر کے اک دوجے نال اپنیاں یاداں تازہ کر دے نیں تے پاکستان بن مگروں جیہڑی بیڑھی سی ہن اوہ گھٹ لوک نیں پر جیہڑے ہے نیں اوہ اوس ویلے نوں آج وی ایویں ای یاد کر دے نیں جیویں کل دی گل ہووے۔

نذر فاطمہ..... جنت دے محل:

نذر فاطمہ دی ایہ کہانی ونڈ مگروں پاکستان وچ ہون والیاں بے ایمانیاں، بد اعمالیاں دی نشاندہی کر رہی اے۔ ایس ملک وچ آبادکاراں لئی تے تھان بن گئی، اوہناں نوں الاٹ منھاں وی ہو گئیاں تے آبادکاری دے افسراں دا راج وی۔ جیہڑے مقامی لوکاں تے مہاجراں نوں اپنے ہتھیں لیا کے ایتھے آباد کیتا اوہناں دے نال الاٹ منھاں ہونیاں۔ مقامی لوکاں نے انصار مدینہ دی یاد تازہ کردتی تے اپنے گھر دے بوہے مہاجراں لئی کھول دتے۔ ایہناں وچ کجھ لوک ایہو جیسے وی سن جیہڑے ایدھر لے پاسے ہوئے فساد پاروں اُجڑ گئے سن۔ گھر بار، کاروبار تباہ ہو گئے سن تے پاکستان لئی اوہناں دیاں قربانیاں وی سن۔ اوہ وچارے اوس ویلے توں آج تک کر کے دے مکاناں وچ رل رہے نیں۔ کئی لوکاں آباد کاری دے محکمے نال رل کے جھوٹے کلیم داخل کر کے مربع الاٹ کروائے۔ پچھوں بھانویں اوہناں کول کجھ ہے سی یا نہیں ایتھے اوہ کروڑ پتی ہو گئے۔ آباد کاری دے افسراں اپنیاں جائیداداں بنائیاں تے اوہناں غریباں نوں جنت وچ محل تے ٹر خایا۔ جیویں منصور دی ماں منصور نوں کہندی اے مہاجراں دی مدد تے سرکاری کرے گی ساڈا کون اے؟ تے منصور اگوں کہندی اے:

”بے بے جی! اسی قوم دی خدمت کراں گے۔ تے قوم ساڈی خدمت کرے

گی۔ جدوں اپنا ملک تے اپنی حکومت ہووے۔ اودوں تیر میر دے جھگڑے چھڈ

دینے چاہی دے نیں۔“ (26)

پر اوہناں دی نیت اوہناں نال، لوکاں جیہڑی نیت نال مہاجراں دی خدمت کیتی اللہ اوہناں نوں ضرور جنت وچ محل دے گا۔ جیہڑے دنیا وچ بے ایمانی نال محل الاٹ کرا کے بیٹھے نیں ہن تاں اوہ وی اپنا ٹھکانہ لوڑ دے پھر دے نیں۔

وقار انبالوی..... دولت زندہ باو:

وقار انبالوی یکے مسلم لیگی سن تے اک عرصہ صحافت نال وابستہ رہے تے نوائے وقت وچ کم کردے رہے۔ اُچ پدھر دے شاعر تے لاہور دے نیڑے شاہ پور کا نجران دے رہن والے سن۔ ایہناں دا افسانہ دولت زندہ باد ونڈ ویلے پاکستان نال لوکاں دی محبت دی مونہہ بولدی تصویر اے جہدے وچ بھاگ بھری دا گھر والا سا کا اک صندوق کڑی نوں ہک نال لائی پھر داسی تے اوہنوں بیماری وچ اپنیاں نظراں اگے رکھ داسی۔ اوہدا پتر شہابا جیہڈا نکلیاں ہوندیاں بھکھا، ننگا تے سوندا سی پر اوہنوں وی اوس صندوق کڑی ول وکھن دی اجازت نہیں سی۔ نہ کدی سا کے دی بیوی بھاگ بھری نے ایس صندوق کڑی نوں کھولن دا چارہ کیتا سی۔ سا کے دا بھرا نورا وی شہاب نوں کہند اسی پئی ایس دولت دا کیہ فائدہ جیہڈی اپنے تے خرچ نہ کیتی جاوے توں کسے طرح صندوق کڑی دی چابی ماں کولوں لے کے مینوں دے چھڈ میں آپے بھرا دا دوائی دارو کر لوں گا۔ اک دن دا لا کے شہابا ماں دے ہتھوں چابی لے کے نورے نوں جا دیندا اے۔ سا کے نے وصیت کیتی سی پئی میری موت مگروں ایہ صندوق کڑی پنچایت وچ کھولی جاوے تے نالے شہاب نوں آکھیا پئی توں وی ایہہوں ہک نال لائی رکھیں فیراوہ صندوق کڑی سا کے دی موت مگروں پنچایت سامنے کھولی گئی تے اوہدے وچوں جیہڈی دولت نکلی اوہ ایہ سی:

”لمبر نے صندوق کڑی کھولی۔ اک لیڑے وچ دو تن گنڈھاں پیاں ہویاں سن۔ اوہ کھولیاں، نکلیا کیہ۔ اک پاکستانی دوانی چن تارے آلی، کوئی دو انچی دا پاکستانی جھنڈا، پاکستان دا اک چھوٹا جیہہ نقشہ، قائد اعظم دی اک نیکی جیہہ تصویر، اک کاغذ تے ایہ شعر۔

اپنا سکھ۔ اپنا جھنڈا۔ اپنا دلہیں

ایس توں ودھ کے دولت کیہ اے۔ دولت زندہ باد“ (27)

انور اداس..... روگ:

انور اداس دا ایہ افسانہ اک تڑپ اے، اک روگ تے تے کرلاپ اے۔ شوکت ستیاں اٹھاں ورہیاں داسی جدوں اوہدی ماں نوں اوہدا پو چھڈ کے قبرے جا پیا سی تے شوکت دی ماں اللہ رکھی چودھریاں دی حویلی کم کاج کر کے اپنا تے پتر دا پیٹ پالدی سی۔ صبح تو شام تائیں کم کردی تے فیروی چودھرائی کولوں جھاڑاں کھاندی سی۔ ایہ گلاں ویکھ کے شوکت نوں پڑھا لکھا کے تحصیلدار بنا دتا تے فیرو ایہدی کلاس فیلو سعدیہ نال اوہدی شادی کردتی۔ خوشحالی دے ایہناں دناں وچ جدوں اوہنوں اپنی ماں دا خیال آؤندا سی اوہ پریشان ہو جاندا سی پر اپنا روگ کسے نوں نہیں سی دسدا۔ سعدیہ نے اک دن اوہنوں ساری گل پوچھ ای لئی۔ اوہنے سعدیہ نوں دسیا کہ میں پنڈ وچ رہنا چاہتا واں۔ سعدیہ نے اوہدی رضا وچ

ای اپنی رضا شامل کیتی تے انج اوہنے اپنا تبادلہ اپنے پنڈ دے کول ای کرا لیا تے فیر چودھری تے پنڈ دے ہور بندے اوہدے کول کم کار لئی آن لگ پئے تے اوہ اپنی ماں جیہڑی ہن منگ کے کھاندی سی اوہنوں روپے پیسے دے آندا سی۔ اوہدا تے مائی دا تعلق دیکھ کے چودھری نوں کئی واری شک گزریا پئی خورے ایہ ایسے مائی دا شوکت اے۔ اوہنے ہر طرح سُوہ لاون دی کوشش کیتی پر اوہدی ہر کوشش اشرف کھوکھے والے تے آ کے مک جاندی۔ چودھری نوں پتہ سی پئی ایہدے پیو دا نام مختار سی۔ فیر اک دن شوکت نے چودھری دے ذریعے کوٹھی لئی زمین خریدی تے کوٹھی بنوا کے اپنی ماں نوں اس کوٹھی وچ بٹھایا تے اوہدے پیریں ہتھ لائے تے اوہ اپنے بچیاں تے سعدیہ نوں لے کے آیا تے ماں نال ملا کے کہن لگا ایہ تہاڈی نوہہ تے بچے نیں۔ پر مائی کہن لگی کہ میرا شوکت کتھے اے؟ تے شوکت کہن لگا میری بھولیے مائیں میں ای تیرا شوکت آں تے ایہ تیرے پوترے نیں تے کول کھڑے اشرف کھوکھے والے ول اشارہ کیتا تے کہن لگی خورے ایہ سعدیہ دا پیو اے۔ شوکت نے کہا کہ ایہ اوہ لوک نیں جیہناں تیرے پتر نوں شہر وچ رکھیا تے شوکت دی ماں اللہ رکھی اشرف نوں پچھیا تسیں کون او؟ تسیں کون؟ تے اوہ کہن لگا پاکستان بن ویلے اسیں انڈیا توں آئے تے میری بھین اللہ رکھی گواچ گئی سی تے ماں بیونوں سکھاں وڈھ دتاسی:

”شوکت دی ماں نے آکھیا بھرا جی تہاڈا ناں کیہ اے؟ تہاڈا اچھلا پنڈ کیہڑا سی؟

تے تہاڈے ماں پیو دا کیہ ناں سی؟ فیر جدوں اشرف نے اپنا، اپنے پنڈ دا تے

اپنے ماں پیو دا ناں دسیا تے اللہ رکھی اڈ کے بھرا دے گل لگ گئی۔“ (28)

محمد یونس ندیم..... ہمیش جیوے پاکستان:

محمد یونس ندیم دے ایس افسانے وچ ونڈ ویلے توں ذرا پہلاں سکھاں تے مسلماناں وچکار تعلق تے کھیڈاں بارے دسیا گیا اے پئی کیوں اوہ اک دو جے نال مل کے رہندے سن، اکٹھے کھیڈ دے سن، اک دو جے دے ویاہ، شادیاں، خوشیاں، غماں دے سانبھی سن تے پاکستان بنن ویلے ایہو اک دو جے دیاں عزتاں دے راکھے، اک دو جے دے دشمن بن گئے۔ سکھاں نے مسلماناں تے ظلم دی انتہا کر دتی۔ گھبر و قتل کر دتے، مسلمان گڑیاں چک لئیاں، او تھے ہور وی کئی واقعے سامنے آئے جویں رحمت علی نوں شیر سنگھ دی بھین پسند کردی سی تے اوہنے اپنے اوس بھرا دے پیو دی متا رحمت علی دے گھر آ کے اوہنوں دس دتی تے آپے فیر کلمہ پڑھ کے مسلمان ہو گئے۔ سکھاں نوں ہندوواں نے مسلماناں دے خلاف ورتیا تے اپنا بٹنا ساریا۔ شیر سنگھ تے اوہدے پیو دا مقابلہ رحمت علی تے اوہدے بھرنے کیتا تے اخیر اوہ شہید ہو گئے۔ شیر سنگھ دی بھین زخمی حالت وچ اوہنوں ملی:

”بلونت کور جیہدا ناں مولوی نے خدیجہ رکھ دتاسی نے اکھاں پٹیاں کلمہ پڑھیا۔

ہمیش جیوے پاکستان دانعرہ ماریاتے اپنی جان اوس اللہ دے سپرد کردتی۔ جیہڑا
ساریاں دارب اے۔ شیر سنگھ ہڑک ہڑک کے رویا۔ پراوہدی بھین اللہ نون پیاری
ہو چکی سی۔“ (29)

ایس افسانے وچ ہندوواں دیاں عیاریاں دا ذکر اے جیہناں سکھاں دے دماغ تے قابض
ہو کے اوہناں نون وڈھ ماری ول لادتا۔ مسلماناں وچ پاکستان بارے جیہڑا جذبہ سی اوہ ہور ودھ گیا۔ ایہ
جذبہ پاکستان دی شکل وچ ہن وی موجود اے جیہدی مثال سانوں 14 اگست دے دن دیکھن نون
ملدی اے۔

میاں منیر حسین منیر..... آزادی:

میاں منیر حسین منیر دا ایہ افسانہ سقوط ڈھاکہ دے ایسے تے اُساریا اے۔ 1971ء وچ بھارتی
فوجاں تے ہندو بنگالیاں دے اکٹھ جوڑ اتے اپنے لیڈراں دیاں غلطیاں پاروں مشرقی پاکستان بنگلہ دیش
بن گیا۔ جیہڑی آزادی ہندوستان دی کنڈ تے چڑھ کے حاصل کیتی اوس وچ کیہ کرب ڈکھ سن۔ چھیموں
دے گھر والے چھیرے سن تے اوہناں دا لنگھا چھیاں پھڑ کے وچ کے لنگھد اسی تے کوئی اک ادھی مچھی
وچ رہندی تے اوہ ٹکڑی برکی کھالیندے سن۔ اوہ ٹیر اپنے وچ ای خوش سی۔ سردیاں وچ کدے کدے
اوہ اپنی گھر والی لئی گنہے وی بنوالیند اسی تے چھیموں نون اپنے بھرا دے منڈے نال ویاہن بارے سوچ
رہیا سی تے چھیموں وی ایس چھیل چھیلے گھبرونوں پسند کردی سی تے اک دن اوہناں دا کم بند ہو جاندا
اے تے اوہ اپنی چھگی وچ ای مُر جانڈے نیں۔ اوہناں دے وطن وچ ہندوواں دا عمل دخل ودھ جاندا اے:
”آخر ڈھائی مہینیاں دی افراتفری مگروں اوہناں دا دیش بنگلہ دیش بن گیا۔ ہولی
ہولی کم کار شروع ہو گئے۔ شہر نال رابطہ بحال ہو گیا۔ پر چھیموں نون ایس آزادی دی
کوئی سمجھ نہ آئی۔ کیوں جے اوہناں دی حیاتی وچ کسے قسم دی کوئی تبدیلی نہ
آئی۔ اوہو دریا دا کنڈھا، جال، چھیاں، وتی تے وتی دے وسنیک، سارا کجھ
اوسے طرح ای سی۔“ (30)

چھیموں دا دل کرد اسی کہ اوہ وریام نون لے کے شہر ول ٹر جاوے۔ اک دن شامیں وتی دے
سرپنچ نے ساری وتی نون اکٹھا کر کے آکھیا پئی اسیں ہن آزاد ہو گئے آں، ساڈے حالات ہن پرت
جاون گے تے پنجاں ستاں دناں مگروں موٹر نال چلن والی اک کشتی آئی جیہدے وچوں چار بندے نکل
کے وستیدے سرپنچ کول آئے تے اوہناں دسیا ہن جال بناون دی لوڑ نہیں۔ نویں حکومت نے دریا دے
دو جے کنڈھے تے فارم لائے نیں جتھے ایس وتی دے منڈے گڑیاں مچھی صاف کر کے ڈبیاں وچ پیک
کرن گے تے ایہ مچھی فیہر باہر لے ملک گھلی جاوے گی تے ایہناں منڈیاں گڑیاں نون چنگی تنخواہ ملے گی۔

فارم دامالک سیٹھ رام لال تے اوہدے نیجے نے اک مہینے دی پیشگی تنخواہ دے دتی تے نال ای دستی وچ ولایتی دارو دیاں بوتلاں وی وڈ گئے۔ ارج پوری دستی وچ ہر ٹھگی وچ دیوے بلدے سن تے کڑیاں گدھے پاؤندیاں آزادی دا جشن منا رہیاں سن۔ اگلے دن دھی ویلے سیٹھ رام لال دے کارندے موٹر والیاں کشتیاں لے کے آگے تے تیار ہو کے کڑیاں اک کشتی وچ تے مُنڈے دوجی کشتی وچ بہہ گئے۔ شہر اُڑ کے اوہناں کڑیاں نوں گڈیاں وچ بٹھا کے اک وڈی کوٹھی وچ لے آئے۔ اگلے دن ساریاں کڑیاں اک لائن وچ کھلوتیاں۔ سیٹھ رام لال نال دوزنایاں وی آئیاں، دو بندے آئے، اوہناں چنگی طرح دیکھیا تے چھیموں دے نال دیاں تن کڑیاں نوں اک بندہ تے زانی نال لے گئے۔ انجے ای ساریاں کڑیاں نوں ہور بندہ تے زانی لے گئے تے چھیموں وی اک اجہی عورت نال تے بندے نال ٹر گئی تے فیر اوہناں نوں ون سونے لیرے پا کے بٹھا دتا گیا تے ادھی رات نوں اک اڈھکر عمر دا بندہ ڈگدا ڈھیندا آیا تے زانی نے چھیموں دی بانہہ اوہدے ہتھ وچ پھڑا کے کہیا باؤ جی ایہو جیہا تھہ تہا نوں ساری زندگی نہیں ملیا ہونا۔ ایہ کڑی اپنی حیاتی وچ پہلی وار تہا ڈی ووتھی بن گئی اے۔ ایہ کہہ کے زانی کمرے وچوں باہر ٹر گئی تے چھیموں بچن لگی تے اوس بندے نے اوہنوں پھڑ کے اپنے کلاوے وچ لے لیا۔ فیر اوہنوں دن چڑھے ای ہوش آیا جدوں اوہ چھیموں نہیں سی رہی۔ ہولی ہولی چھیموں روز ایس تماشے دی عادی ہو گئی فیر اوہنوں اک ہور باؤ ہمیش لئی اپنے گھر لے گیا۔ جتھے اوہ ای تماشہ سی بس جنانی دی تھال مالک بندہ سی۔ اک دن چھیموں دامالک بڑا پریشان سی۔ سگریٹ پھوک پھوک اوہدا گلہ پک گیا۔ چھیموں نے اوہنوں پریشانی دی وجہ چکھی تے اوس آکھیا ارج دریا دے اوس کڈھے توں مال آرہیا اے تے دریا بہت چڑھیا ہویا اے۔ کشتی وی راہ بھل گئی اے، ایس لئی پریشان آں۔ اوہ سمجھ گئی، سیٹھ صاحب دا اوس توں ودھ کہنوں پتہ سی۔ کہن لگی پئی مینوں نال لے چلو تہا ڈی پریشانی مک جاوے گی۔ اوہ چھیموں نوں نال لے جاندا اے۔ چھیموں نوں اپنا اوہ سفر یاد آجاندا اے۔ اچن چیت اوہنوں کشتی نظر آؤندی اے۔ کول آ کے کشتی دے وچوں اک اک کڑی تھلے لہن لگ پیندی اے تے چھیموں ہو کے دین لگ پیندی اے نا اُتریو، نا اُتریو۔ اتھے کوئی فارم نہیں ہے۔ پچھانہہ نوں مُڑ جاؤ، شہر دیاں بتیاں تہا ڈارنگ روپ کھا جان گئیاں۔ ہالی وی مُڑ جاؤ، میری من لو نہ اتریو جے، نہ اتریو جے۔ سانوں ایہ آزادی نہیں چاہی دی۔ چھیموں دا واویلا سُن کے کڑیاں ہٹھممر گئیاں۔ سیٹھ دے کارندیاں چھیموں نوں دریا وچ وگا دتا تے آکھیا جا ایس دریا وچوں اپنیاں جھگیاں لہ لے۔ چھیموں نے اک ڈوبا کھا کے ساہ لین لئی سر پانی دے وچوں کڈھیا تے اوہدے ورگیاں کئی چھیموں سولی چڑھن لئی سیٹھ دیاں موٹراں وچ بہہ چکلیاں سن تے فیر اوہنوں پانی وچوں سر کڈھن دی لوڑ ای نہ رہی۔

اسلم رانا.....ستمبر کی بیٹی: (31)

ایہ افسانہ 1971ء دی جنگ دے دور وچ لکھیا گیا۔ جہدے وچ دکھ درد، پچھتاوا، مایوسی، عورت دی کمزوری تے ہوس پرستی دی داستان اے۔ ایہدے وچ دینو تے نشی لالچی تے موقع پرست نہیں۔ جیہڑے جانوتوں اوہدی محنت دی اجرت دی تھیں اوہدے ول میلی نظر نال ویکھدے سن۔ جانو دا بھرا جیل وچ سی تے جانو اکلا پے دا شکاری۔ ایس صورتحال وچ مینجر نے جانو نال ہمدردی دا رشتہ بنا لیا تے اوہدے نال ویاہ کر لیا۔ پرمینجر دشمن دا جاسوس سی۔ جہد اپتہ اک دن جانو نوں لگ جانا اے تے اوہنے پاکستانی سپاہیاں نوں اوہدے بارے دس دتا۔ ایس طرح وطن نال محبت دے رشتے نوں ہرا دتا تے جانو وطن دی بیٹی دے طور تے سامنے آئی۔

ایہناں سارے افسانیاں وچ وطن دے نال محبت دا، وفاداری دا جذبہ اگھڑا دکھایا گیا اے۔ مٹی تے ملک نال انسان دا تعلق فطری اے تے اوہ جیوندیاں جی ایس دی حفاظت لئی کسے قربانی توں گھٹ نہیں کردا۔ پاکستانیت دا ایہ رنگ پنجابی نظم تے نثر دوواں وچ ملدا اے تے عام لوکاں دے نال نال لکھاری وی اپنا حصہ پاندے دسدے نیں۔ پاکستانی پنجابی افسانیاں وچوں ونگیاں راہیں پاکستانیت دے جذبے دے دکھو دکھ رنگ سامنے آؤندے نیں۔

حوالہ جات:

- * اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد
- 1- سید عبداللہ، ڈاکٹر۔ ”اُردو ادب میں پاکستانیت کا مسئلہ“، مشمولہ ”پاکستانی ادب“ مرتبہ رشید امجد، فاروقی علی۔ جلد اول (راولپنڈی: ایف۔ جی سرسید کالج، 1981ء) 541۔
 - 2- سید عبداللہ، ڈاکٹر۔ ”اُردو ادب میں پاکستانیت کا مسئلہ“، 541۔
 - 3- ابوریحان البیرونی۔ کتاب الہند، مترجم: سید افسر علی (کراچی: انجمن ترقی اُردو، 1941ء) 16۔
 - 4- محمد اکرام شیخ۔ روڈ کوثر (لاہور: فیروز سنز، 1970ء) 35۔
 - 5- عزیز احمد۔ برصغیر کا اسلامی کلچر، مترجم: ڈاکٹر جمیل احمد جالبی (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1990ء) 142۔
 - 6- علامہ اقبال۔ ”صدارتی خطبہ“، مشمولہ ”برصغیر کا اسلامی کلچر“، از عزیز احمد، مترجم: ڈاکٹر جمیل جالبی (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1990ء) 415۔
 - 7- اکرم ہوشیار پوری۔ پاکستان اور پاکستانیت (لاہور: غفران پبلی کیشنز، 1995ء) 65۔
 - 8- سجاد باقر رضوی۔ ”پاکستانی تہذیب کا مسئلہ“، مشمولہ ”پاکستانی ادب“، پہلی جلد (راولپنڈی: 1981ء) 179۔
 - 9- فیض احمد فیض۔ ”پاکستانی تہذیب کے اجزائے ترکیبی“، مشمولہ ”پاکستانی کلچر اور قومی تشخص کی تلاش“، مرتبہ: شہما مجید (لاہور: فیروز سنز، 1988ء) 36۔

- 10- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، ”پنجابی ادب میں پاکستانیت۔ ایک جائزہ“، ماہ نو (اگست 1997ء) 22۔
- 11- اقتدار واجد۔ مہراں دی جمانی خاطر، کچے کوٹھے (لاہور: تاج بک ڈپو، 1983ء) 37۔
- 12- حذیف باوا۔ دوجا پڑا، کہانی (لاہور: بورڈ، 1994ء) 81۔
- 13- طارق جامی۔ تریل دے موتی (لاہور: پنجابی زبان، مارچ اپریل 1972ء) 38۔
- 14- طاہرہ سلیمی۔ پھلاں دے ہار (لاہور: پنجابی زبان، 1972ء) 24۔
- 15- عمرغنی۔ ”اڈیک“ پنجابی زبان (لاہور: نومبر 1972ء)؛ 57۔
- 16- اقبال زخمی۔ ”برقعہ“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 1993ء)؛ 18۔
- 17- عاشق رحیل۔ ”زندہ باڈ“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 1993ء)؛ 16۔
- 18- عاشق رحیل۔ پاکستان داشیدائی (اگست 1987ء) 25۔
- 19- مسعود احمد چودھری۔ ”پیار“ پنج دریا (لاہور: ستمبر 1971ء)؛ 68۔
- 20- رفعت۔ ”اج دی وارتا“ پنج دریا (لاہور: مارچ 1972ء)؛ 86۔
- 21- محمد یعقوب عاصی۔ ”ماسی فتح“ پنجابی زبان (لاہور: جنوری 1973ء)؛ 101۔
- 22- غلام رسول شوق۔ مٹھ دانیان دی، پھلتراں (فیصل آباد: صفی پبلی کیشنز، 14۔ اگست 1986ء) 24۔
- 23- ملک شاہ سوار علی ناصر۔ ماں، کرلاٹ (لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 1987ء) 82۔
- 24- سلیم خاں گمی۔ کلکیاں مچھاں، تر دے پیر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء) 11۔
- 25- فقیر محمد فقیر۔ ”اوہ مل کے وی نڈل سکے“ لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی۔ س ن) 137۔
- 26- نذر فاطمہ۔ ”جنت دے محل“، لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی، س ن) 341۔
- 27- وقار انبالوی۔ ”دولت زندہ باڈ“، لہراں، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (لاہور: قریشی بک اینجنسی، س ن) 324۔
- 28- انور اداس۔ ”روگ“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: دسمبر 1989ء)؛ 22۔
- 29- محمد یونس ندیم۔ ہمیش جیوے پاکستان (اکتوبر دسمبر 2007ء) 22۔
- 30- میاں منیر حسین منیر۔ ”آزادی“ ماہنامہ لکھاری (لاہور: اگست 2008ء)؛ 19۔
- 31- اسلم رانا۔ ”ستمبر کی بیٹی“، ڈائجسٹ (فیصل آباد: اکتوبر 1972ء)؛ 64 - 47۔

برہادا سلطان: شوکار بٹالوی

Abstract

Shiv Kumar a trend setter poet of modern Punjabi poetry. He died a very young age of 36 years. He was a romantic poet, his poetry has criticised by the progressive and Marxists for not Presenting the harsh realities of life but His poetry is full of pains, miseries, Pathos, lover's agony and above all the sorrows of separation. He wrote a poetic play "Loona" (a new genre of punjabi literature) which is now considered a master piece in the modern punjabi literature. In this play, he granted a new dimension to the traditional story of Pooran Baggat. On this Play, he became the youngest receipient of Sahitya Academy Award. He used to sing his own verses with such a painful voice that forces masses to shed the tears. In this research article, an attempt has been made to explore the life, work and themes of Shiv's Poetry with suitable refrences.

Keywords: Shiv Kumar Batalvi, Trend setter, Modern Poetry, Romantic Poetry, Pathos, Pain, Separation, youngest receipient, Sahitya Academy Award, verse play Loona, Pooran Baggat.

تختیل شکرگڑھ ونڈ ویلے پاکستان وچ شامل ہون والی ضلع گورداسپوردی واحد تختیل سی۔ ایس تختیل نوں بارڈر تے ہون پاروں طرح طرح دیاں اوکڑاں دا سامنا کرنا پیندا اے پر کجھ گلاں پاروں ایس نوں اچھ وی حاصل اے۔ اک تے پاکستان دا معیاری وقت شکرگڑھ دے پنڈ عنایت پور گروہ توں مایا جاؤندا اے۔ دو جا پاکستان وچ دریائے راوی وی ایہتوں ہی داخل ہوندا اے۔ ایہ واحد تختیل اے جیہدی سرحد انڈیا تے مقبوضہ جموں و کشمیر نال ملدی اے۔ ونڈ توں بعد ایس نوں ضلع سیالکوٹ دی تختیل بنا دتا گیا تے فیر 1991ء وچ نارووال نوں ضلع دا درجہ دان کیتا گیا تے شکرگڑھ ضلع نارووال دی تختیل بن گئی۔ گوردوارہ کرتا رپور صاحب شکرگڑھ تے نارووال دے وچکار واقع اے۔ تختیل شکرگڑھ دی شرح خواندگی نہایت بلند اے تے ایس لحاظ نال پنجاب دی نمبر 1 تختیل اے۔⁽¹⁾ حیاتی دے ہر شعبے وچ ایہتوں دے وسزیکاں نمایاں خدمات سرانجام دتیاں نیں۔ بالی وڈ دے فنکار دیو آنندوی ایہتوں دے جم پل نیں تے جدوں پنجابی شعر و ادب اتے جہات ماری جائے تے عبداللہ

قادری، خورشید احمد مسافر، محمد غوث نقشبندی، سلیم خاں گمی، حکیم ارشد شہزاد، ڈاکٹر امجد علی بھٹی، ڈاکٹر ریاض شاہد، عارف محمود ملک، صابر عزیز تے طاہرہ سرا دے نام سامنے آؤندے نیں۔ تے ایہناں سھنناں توں اڈ جدید دور دے بے حد مقبول شاعر شوکار بٹالوی دا تعلق وی ایس سلکھنی تے اکھی دھرتی نال اے۔ ایہ شکر گڑھ دے اک پنڈ ”بڑا پنڈ لو پٹیاں“ وچ ہندو برہمن خاندان دے گھر 2 جولائی 1936ء نوں پیدا ہوئے۔ میٹرک دی سند وچ اوہناں دی تاریخ پیدائش 18 اکتوبر 1937 لکھی گئی اے پر غالب گمان اے کہ اوہ 1936ء وچ جے کیوں جے اکثر لوگ سکول دا غلے ویلے بالاں دی عمر گھٹ لکھواندے نیں۔⁽²⁾ قریبی قصبے ظفر وال نوں جدوں یکم جولائی 2009 وچ تحصیل دا درجہ ملیا تے بڑا پنڈ وی تحصیل ظفر وال وچ شامل کردتا گیا۔⁽³⁾ شوکار بٹالوی دے والد دانا پنڈت کرشن گوپال سی تے اوہ محکمہ مال وچ پٹواری سن، اوہناں دی والدہ شانتی دیوی اک گھریلو خاتون سی۔ اوہناں دی وارج بہت سریلی سی۔ ایہ خوبی شو ہوراں نوں ماں ولوں وراثت وچ ملی۔ واضح رہوے کہ بڑا پنڈ وچ اوس ویلے ہندو اکثریت وچ سن، اوس ویلے دے مندر ارج وی موجود نیں۔

ونڈ ویلے شو ہوراں دی عمر گیارہ ورہے سی جدوں اوہناں دے خاندان نے بٹالہ وسوں اختیار کیتی، اوہناں دے والد نے ملازمت جاری رکھی۔ پرائمری تعلیم شوکار ہوراں ایہتھوں ای حاصل کیتی جد کہ دسویں دا امتحان اوہناں سالویشن آرمی ہائی سکول توں 1953 وچ پاس کیتا تے فیر بیرنگ یونین کرپین کالج بٹالہ وچ ایف ایس سی وچ داخلہ لیا پر ایف ایس سی مکمل نہ کیتی تے ایس این کالج قادیان وچ آرٹس وچ داخلہ لیا۔

شو ہوراں دا مزاج شاعرانہ تے ادیبانہ سی پر فیروہی اوہ دو جے سال ایس پروگرام نوں بناں مکمل کیتے چھڈ گئے۔ ایدوں کچھ اوہناں بچتا تھ ہما چل پردیش وچ سول انجینئرنگ دے ڈپلومے وچ داخلہ لیا پر ایس نوں وی مکمل نہ کر سکے۔ فیر کچھ چر واسطے گورنمنٹ آر ڈی کالج نا بھا وچ داخلہ لے لیا، اتھے وی کامیابی حاصل نہ کر سکے۔ ایہ صورتحال ویکھ کے اوہناں دے پیو نے اوہناں نوں محکمہ مال وچ پٹواری لگوادتا۔ اتھے اوہناں اک ریٹائرڈ پٹواری نال ساز باز کر لئی تے 1/3 تنخواہ اوہنوں دے کے اوہ دے کولوں کم کروان لگ پئے ایہدے باوجود ایہ نوکری بہتا چر نہیں چلی تے شو ہوراں 1961 وچ ایس ملازمت توں استعفی دے دتا۔⁽⁴⁾

بچتا تھ دے اک میلے وچ اوہناں دی ملاقات پائل ناں دی ٹیاری نال ہوئی پر بعد وچ جدوں شو ہوریں اوہنوں ملن گئے تے اوہدی موت دی خبر اوہناں تے بجلی بن کے ڈگی۔ ڈاہڈے دکھ پٹھ اوہناں ”بینا“ ناں د امرتھیہ تخلیق کیتا۔ ایس توں بعد اوہ پنجابی لکھاری گربخش سنگھ دی دھی دیاں زلفاں دے اسیر ہو گئے پر مذہب دے تفاوت دے باعث اتھے وی اوہ کامیاب نہ ہو سکے تے اوس ٹیاری نے امریکہ جا کے ویاہ کر لیا محبت دی ناکامی نے اوہناں تے ڈاہڈا اثر کیتا اوہناں شراب نوشی شروع کر

دتی۔⁽⁵⁾ پر جدائی دا ایہ کرب اوہناں دی شاعری نوں امر کر گیا تاں ہی تے اوہ ”برہا دا سلطان“ اکھوائے۔ جدوں شو جی ہوراں اوہدے پہلے بچے دی پیدائش بارے سنیا تے ایہ نظم لکھی:

شکرا/ مائے نی مائے! / میں اک شکر ایار بنایا/ اوہدے سر تے گلگی/ تے اوہدے پیریں جھاٹھرا/ تے اوہ چوگ چکھیدا آیا/ نی میں واری جاں!/ اک اوہدے روپ دی/ دھپ تکھیری/ دو جا مہکاں دا ترہایا/ تیجا اوہدا رنگ گلانی/ کسے گوری ماں دا جایا/ نی میں واری جاں⁽⁶⁾

جدوں اوس ٹیاریں دے ہاں دو جا بال جمیا تے کسے نے شو ہوراں نوں آکھیا کہ ہن دی کوئی نظم لکھو تے شو ہوراں جواب دتا کہ ”میں اوہدا ٹھیکہ لیا ہو یا اے۔ اوہ بچے بنائی جاوے تے میں اوہدے تے کوتا بنائی جاواں۔“⁽⁷⁾

شو ہوراں دا اپنی ذات برہمن دی اک ہندو سوانی ارونا جی نال 5 فروری 1967 وچ ویاہ ہو یا۔ اوہدا تعلق کیری منگیال ضلع گورداسپور نال سی۔ ایہ اک کامیاب شادی سی اوہناں دا سپتر مہریان بٹالوی 12 اپریل 1968 تے دھی پوجا 23 ستمبر 1969 وچ پیدا ہوئے۔ پوجا نال شو ہوراں نوں انتاں دا پیار سی۔ یاراں دوستاں دے مطابق شو ہوریں ایس ویاہ تے ایس کر کے راضی ہوئے کہ ارونا جی دی مشابہت اوہناں دے پیار نال سی۔ ویاہ توں بعد اوہ چندی گڑھ منتقل ہو گئے تے اتھے اوہناں اسٹیٹ بینک آف انڈیا وچ پی آر او دے طور تے ملازمت کر لئی، اوہناں نوں اسٹیٹ بینک دی لائبریری دی ذمہ داری سونپی گئی۔⁽⁸⁾

چندی گڑھ اوہ بڑیاں امیدیاں تے آساں لے کے آئے سن پر بے رحم نقاداں نے اوہناں نوں یاسیت دیاں ڈونگھنیاں وچ سٹ دتا۔ اوہ بے حد حساس بندے سن، اک تے عشق وچ ناکامی تے دو جا نقاداں دی بے جا تنقید نے رہی سہی کسر پوری کردتی۔

1970ء وچ اوہ لندن دے دورے تے گئے، اتھے اوہناں BBC نوں انٹرویو دتا مہندر کول نے اوہناں نوں سوال کیتا کہ اوہناں شاعری کیوں شروع کیتی ایہدے جواب وچ شو جی آکھیا کہ:

”سیدھی سی بات ہے کہ کو تا جو ہے ناں وہ ایک حادثے سے پیدا نہیں ہوتی، کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ شاید کو تا محبت سے پیدا ہوتی ہے کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ کو تا فرسٹریشن جب ہو زندگی میں یا اداسی ہو تب پیدا ہوتی ہے۔ میرا خیال ہے کہ میرے میں جو کو تا پیدا ہوئی اس میں سب کچھ تھا۔ سب سے پہلے جو زندگی میں جو ہندوستانی زندگی میں بات ہے وہ یہ ہے کہ وہاں کلاسز ہیں، شربیناں ہیں، بیٹی ہوئیں، ان میں کوئی لوئر مڈل کلاس کا ہے، کوئی مڈل کلاس کا ہے۔ ان کا دکھانت ہے۔ ہر آدمی، ہر باپ، ہر ماں ایک جوئے کی طرح ناں وہ اس کو پڑھاتے ہیں یا پڑھاتی ہے اور دس

سال کے بعد وہ سوچتے ہیں کہ انہیں واپسی ملے گی تو میرے باپ بھی تحصیلدار تھے اور ان کا بھی یہی خیال تھا اور مجھے نہیں پتا کہ میں شاعر کا ہے کو ہوں“۔⁽⁹⁾

مہندر کول ہوراں دے ایس سوال تے کہ اکثر شاعر کسے نامیدی، ٹھیس یا محبت وچ ناکامی توں بعد شاعری کردے نیں۔ شو ہوراں جواب دتا کہ ”کاہے کی ٹھیس مجھے کوئی دکھ نہیں محبت کا یا کسی بات کا جتنی شائد مجھے محبت ملی ہے پنجاب کے کسی شاعر کو نہیں ملی“۔⁽¹⁰⁾

شو ہوراں دی ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ اوہناں دے گیت لوک گیتاں وانگ زبان زد عام نیں۔ شو ہوراں دی واج وچ انتاں دا سوزی۔ اوہناں دے سنگیاں کئی وار ایہو بنے وچاراں دا اظہار کیتا کہ جدوں اوہ گاؤندے تے کڑیاں، بالیاں زار و قطار ونا شروع کردیندیاں۔

شو ہوراں دی واج دا سریلا پن والدہ ولوں وراثت وچ ملیا تے دو جا محبت وچ ناکامی توں سوز پیدا ہویا۔ لندن دورے دے دوران اوہ مختلف ادبی محفلاں وچ شریک ہوندے رہے پر اوہناں دی صحت مسلسل زوال پذیر رہی۔ کلڈ پیپ ٹھا کرنے اوہناں نوں وگڑ دی صحت دا احساس دلایا تے شو جی آکھیا کہ:

"Tell me something that I already not know"⁽¹¹⁾

لندن توں واپسی ستمبر 1972 وچ ہوئی اوس ویلے اوہ اپنی شاعری تے ترقی پسنداں ولوں تنقید پاوڑں سخت دکھی سن اوہناں دی صحت وی بہت خراب سی پر اوہ لا پرواہی کردے۔ دو مہینے بعد صحت مزید خراب ہوئی، اوہ نقاداں دی سخت تنقید نوں دل داروگ بنا بیٹھے ایس دوران اوہ سخت مالی مسائل دا شکار سن، مشکل دی ایس گھڑی وچ اوہناں دے مطلبی یار دوست اوہناں نوں چھڈ گئے پر اوہناں دی بیوی ارونا نے سیکٹر 16 چندی گڑھ دے اسپتال وچ اوہناں نوں داخل کرا دتا، کچھ دناں دے علاج توں بعد اوہ گھر واپس آگئے فیروزہ ماہ بعد امرتسر دے اسپتال داخل ہوئے، اوہ ہسپتال جان دینا نہیں چاہندے سن تے اپنے آبائی گھر بٹالہ آگئے بعد وچ کیری منگیال یعنی سوہریاں گھر منتقل ہو گئے جتھے 6 مئی 1973 دے دیہاڑے صبح سویرے عین عالم شباب ویلے ایس بے رحم دنیا توں لکھ موڑ گئے۔⁽¹²⁾ اپنی شاعری وچ اوہناں کئی تھاواں تے جوانی ویلے موت دی پیش گوئی کیتی اے:

اساں تاں جو بن رتے مرنا / مڑ جانا اساں بھرے بھرائے / ہجر تیرے دی کر پرما /
اساں تاں جو بن رتے مرنا / جو بن رتے جو دی مردا / پھل بنے جاں تارا / جو بن
رتے عاشق مردے / جاں کوئی کر ما والا / جاں اوہ مرن / کہ جیہناں لکھائے / ہجر
دھروں وچ کرماں / ہجر تہاڑے اساں مبارک / بال ہینشیں کھڑنا / اساں تاں
جو بن رتے مرنا⁽¹³⁾

لکھتاں:

”پیڑاں دا پراگا“ 1960 وچ چھاپے چڑھیا ایہدے وچ 25 نظماں شامل نیں، ایہ نظماں

1957 توں 1960 دے عرصے وچ تخلیق کیتیاں گئیاں تے اکثر نظماں وچ دکھ، درد، جدائی، کرب تے موت دی امتگ نمایاں اے۔

شو جی دی دوجی تخلیق ”لا جوتی“ محض اک سال بعد 1961 وچ چھاپے چڑھی ایہدے وچ اوہناں دا تخلیقی انداز نمایاں ہو کے سامنے آیا۔ موضوعات دا تنوع وی ایس تخلیق دی اہم خوبی متھی جاندی اے۔ منظر نگاری وی ایس تخلیق وچ نمایاں اے۔

”آٹے دیاں چڑیاں“ شو ہوراں دی تہی لکھت 1962 وچ چھاپے چڑھی ایس وچ شو ہوراں دا انداز دوجیاں دونوں تخلیقتاں توں دکھ اے۔ مرکزی خیال برہادے گرد گھمد اے تے برہانوں دکھو دکھ جہتاں نال پیش کر کے کئی موضوعاں نوں جنم دتا گیا اے۔ پنجاب یونیورسٹی (انڈیا) دے لیگوارنج ڈیپارٹمنٹ نے ایس تخلیق تے اوہناں نوں اول انعام دتا۔

شو جی دے گیتاں دا مجموعہ ”مینوں وداع کرو“ 1963 وچ لاہور بک شاپ لدھیانہ نے چھاپیا۔⁽¹⁴⁾ ایہدے وچ موت دے منتظر شو ہوراں نے اپنی ایس انوکھی خواہش نوں کئی زاویاں نال الکیا اے۔ اپنے آپ نوں اگلی تے ابدی دنیا ول ودھدا محسوس کردے نیں تے اپنے احساسات نوں گیتاں راہیں قاری تے سامع تیکر اپڑا دیندے نیں۔ آہندے نیں:

میرے گل رو و/نی میری عمر ایتی جائے/ ایہ رت کئی جد میرا جو بن نہ بھریا نہ اونا/
اٹھے پہر دل دگیری/ میں بھلکے نہیں جیونا/ اگ لگی/ اک روپ دے نیلے/ دو بے
سورج سر تے آئے/ سیونی/ میری ایہ رت ایویں پئی ورتھا ہی جائے⁽¹⁵⁾

ایس تخلیق دا انتساب بلونت کارگی ہوراں دے ناں اے۔

”برہانوں سلطان“ دے ناں توں شو کمار ہوراں آپ اپنیاں 111 بہترین نظماں دا انتخاب کر کے 1964ء وچ چھاپے چاڑھیا۔ ایس مجموعے دا انتساب اوہناں پروفیسر موہن سنگھ تے امرتا پریتم ہوراں دے ناں کیتا جدوں کہ لوک ساہت پرکاش، امرتسر نے ایہہوں چھاپیا۔ ایس سال ہی اوہناں دی دوجی لکھت ”درد مندیاں دیاں آہیں“ وی چھاپے چڑھی۔ ایہدے وچ 27 نظماں تے گیت شامل نیں۔ انتساب اوہناں دے قریبی دوست دلپ سنگھ دے ناں اے۔ جس نوں اوہ وڈا بھرا سمجھدے سن۔ ایہ لکھت دربار پبلشنگ ہاؤس امرتسر نے چھاپی۔

”لونان“ جس نوں Poetic Drama یا Verse Play آکھیا جاند اے۔ اوہناں دے فن تے اعلیٰ فکر دی پکیائی دا ثبوت اے ایہ لکھت 1965ء وچ چھپی۔⁽¹⁶⁾ ایہدے وچ اوہناں پورن بھگت دی روایتی داستان نوں نویں رنگ وچ پیش کیتا اے تے لونان دا کردار نویں منظر نامے وچ پیش کر کے نسوانی جذبیاں تے خواہشاں نوں انتہائی چابلدستی نال نمایاں کیتا اے۔ پورن بھگت دے روایتی قصے وچ قادر یار ہوراں لونان نوں بدی دی علامت بنا کے پیش کیتا اے جو پورن نوں مترکی ماں دے روپ وچ

بدی دل پریردی اے پر شوکار ہوراں لوناں راہیں جوان سوانی دے جذبیاں دی ترجمانی کیتی اے۔ استھے اوہ انسانی نفسیات دے ڈاہڈے جانو جا پدے نیں۔ ہندوستان دی ادبیات دی اکیڈمی ساہتیہ اکیڈمی نے ایس تخلیق تے شوکار جی نوں ساہتیہ اکیڈمی ایوارڈ نال 1967ء وچ نوازیہ۔⁽¹⁷⁾ ہن تیکر ایہ ایوارڈ حاصل کرن والے شوکار جی سب توں کم عمر شاعر نیں۔ صرف اٹھائی سال دی عمر وچ اوہ ایس ایوارڈ دے حقدار بنے۔ 1960ء توں 1965ء تیکر چھ ورہے اوہناں دیاں تخلیقتاں مسلسل منظر عام تے آؤندیاں رہیاں پر ایس توں بعد پنج ورہے دے وقفے توں بعد اوہناں دی چھتر صفحیاں تے مشتمل اک لمی نظم ’میں تے میں، چھاپے چڑھی ایس لمی نظم نوں اوہناں مشہور شاعر ساحر لدھیانوی دے ناں کیتا اے۔ منفرد انداز دی ایہ نظم جدید دور دے منکھ تے نفسیاتی عوامل دا احاطہ کردی اے۔ ایس بارے شوکار ہوراں اپنے وچار اناج پیش کیتے:

"The legend in this poem is not mine, nor is its truth my truth... Whatever is mine is the truth of this legend is the truth of my being not of my person. Its Psychological background is only a Phenomenon of the intellectual and moral scepticism of the Present generation. The truth of the hero of this Poem is Protest against the false and moral values of today. It is the revolt of modern man's disintegrated Personality against The death of his true being".⁽¹⁸⁾

اج دے بندے دالمیہ اپنی ذات دی گم شدگی اے تے اپنی پہچان واسطے اوہ ساج دیاں جھوٹھیاں تے کھوکھلیاں ریتاں وچ الجھ کے اپنی ذات نوں پہچان دین دا ہر کردا اے۔ ایہو مرکزی خیال اے شوکار دی لمی نظم ’میں تے میں، دا۔

اوہناں دی آخری تخلیق 1971ء وچ ’آرتی، دے ناں توں چھپی جدوں کہ اوہناں دے دنیا توں چلے جان توں بعد ’الوداع، دے ناں توں اوہناں دی لکھت گرونانک دیو یونیورسٹی امرتسر نے 1974ء وچ چھاپے چاڑھی۔ نال ہی گرونانک دیو یونیورسٹی نے ادیبان تے شاعران واسطے شوکار بٹالوی ایوارڈ دا اجراء کیتا جو ہر سال بہترین لکھتاں اتے دتا جاندا اے۔⁽¹⁹⁾

پنجابی دی مہان شاعرہ امرتا پریتم ہوراں اوہناں نوں ’برہا دا سلطان‘ آکھیا تے ایس سرنانویں پیٹھ اوہناں دیاں نظماں تے گیتاں دا انتخاب 1993ء وچ ساہتیہ اکیڈمی ولوں چھاپے چڑھیا۔⁽²⁰⁾ شوکار بٹالوی ہوراں نوں رومانوی شاعر آکھیا جاندا اے۔ BBC نوں انٹرویو دیندے شوکار ہوراں اک سوال دے جواب وچ آکھیا کہ اوہناں ’رومانٹک کوتا لکھی بلکہ شروع دی تے ساری کوتا رومانٹک اے‘۔⁽²¹⁾

اوہناں دی شاعری وچ رومانیت دا جائزہ لین توں پہلاں ویکھنے آں کہ رومانیت ہے کیہ؟ علمی

اردولغت وچ رومان، رومانی تے رومانیت دے معنی ”تخیل پرستی تے عاشق مزاجی“ دے نیں۔ (22)
مختصر اردولغت تے اعجاز اللغات وچ رومان دے معنی عشق و محبت تے پیار دتے گئے
نیں۔ (23) فیروز اللغات وچ رومان دے معنی درج ذیل نیں۔

”Romance کا موردا داب کی وہ صنف جس میں حقیقی زندگی سے غیر متعلق واقعات
بیان کئے جائیں۔ فرضی داستان حیرت انگیز واقعہ عشق و محبت کی داستان“۔ (24)

ابوالاعجاز حفیظ صدیقی تے کشاف تنقیدی اصطلاحات وچ رومان دی تعریف ایہناں اکھراں
وچ کیتی گئی اے:

”اردو میں رومانس اور رومانیت کے مقابلے میں رومان کے ایک محدود معنی ہیں
جن میں حسن فطرت کی دلا وریزیوں، نسوانی حسن کی فریب کاریوں اور نزاکت و
نفاست کو بنیادی اہمیت حاصل ہے“۔ (25)

ساڈے اکثر نقاداں تے شاعراں، ادیبیاں حسن فطرت، حسن و عشق، جدائی تے تخیلاتی کیفیات
نوں رومانویت داناں دتا اے۔ دراصل ایہ تحریک کلاسیکیت دے رد عمل دے طور تے ابھری ایس واسطے
پروفیسر احتشام حسین ورگے نقاداں ایہنوں روایت توں بغاوت، نئی دنیا دی تلاش، خواہاں، خیالاں دی
محبت، وغیرہ داناں دتا اے ایہدے نال نال دکھ درد تے کرب وغیرہ ایہدے بنیادی عناصر نیں۔ جدوں
اسیں شوکار بٹالوی دی شاعری نوں پرکھنے آں تے ایہ سارے رنگ اوہناں دی شاعری وچ جا بجا
ملدے نیں۔ مثلاً پیڑاں دا پراگا، وچ اک نظم ”پچھی ہو جاواں“ وچ آکھدے نیں کہ:

جی چاہے پچھی ہو جاواں / اڈ دا جاواں گا وندا جاواں / ان چھوہ سکھراں نوں چھوہ
پاواں / اس دنیا دیاں راہواں بھل کے / فیر کدی واپس نہ آواں / جی چاہے پچھی
ہو جاواں / جا اشناں کراں پیان ڈان دا پانی / مان سروورے دے بہہ کنڈے / ٹھا
جیہا اک گیت میں گاواں (26)

ایس نظم تے اک سرسری جی جھات وی ایس گل دانتارا کردیندی اے کہ شو جی ایس دنیا تو
فرار چاہندے سن۔ اوہ ایس فانی دنیا توں ابدی دنیا ول پرتنا چاہندے سن۔ ایہ اک خواہش دا اظہار اے
جو کہ طبیعات توں روحانیت ول دا سفر اے۔ خواب توں حقیقت ول جان دی جستجو اے۔ BBC نوں
انٹرویو دیندیاں ہوئے اوہناں اپنی ایس خواہش دا اظہار ایہناں شہداں راہیں کیتا سی:

”میں بھی بھاگنا چاہتا ہوں..... اپنے آپ سے دور زندگی میرا خیال ہے ہم سب
لوگ ہیں ناں ایک Slow Suicide ہے۔ اک آرام سے موت مر رہے لوگ
ہیں اور یہ ہر Intellectual کے ساتھ ہوگا۔ اور یہ دکھانت ٹریجڈی اس کے
ساتھ رہے گی کہ وہ ہر پل مر رہا ہے“۔ (27)

جس طرح جان کیٹس ”Ode to Nightingale“ وچ ”Negative Capability“ دی مدہوش کن کیفیت وچ ایس دنیا دیاں تلخ حقیقتاں توں فرار واسطے رومانیت دا سہارا لے کے ابدیت ول مڑنا چاہندے سن اوہی تصور شو ہوراں دی ایس نظم وچ نمایاں نظر آندا اے۔ شوکار جی نوں 19 نومبر 2012ء دے ”Dawn“ وچ شکر گڑھ دا جان کیٹس آکھیا گیا۔⁽²⁸⁾ جان کیٹس تے شو ہوراں دی حیاتی تے فن و فکر وچ کئی مماثلتاں موجود نیں پر شوکار ہوریں ایس توں انکاری نیں۔ ایس کچھ بارے فیر کسے ویلے گلاں سانجھیاں کراں گے اتھے صرف شو جی دی شاعری دا جائزہ پیش کرنے آں جو اپنی نظم ”لاجونتی“ وچ ہجر دے عذاب نوں انج الیکدے نیں:

یاد میری دی لاجونتی نوں / تیرے برہے نے ہتھ لایا اے / پیڑ میری دے زرد
پتیاں نے / تیری سردل تے سرنوایا اے / بیتے ورھیاں دے گہرے ساگر وچ / فیر آیا
اے جوار بھانا / صدق میرے دے سنکھ گھوگھ / ملاح سمیاں دا چگ لیا اے /
راتڑی دے سیاہ میرے وچ / کھوہ چانن دا گڑرہیا اے / چپ دی میں ملیم گا دھی
تے / ہجر تیرے دا غم بٹھایا اے / ہنجواں دی جھلا رتڑی وچ / دید تیری داسوہل
سپنا / مل کے وٹنا محبتاں دا / وے شوق میرے نے مڑنہایا اے⁽²⁹⁾

ہجر، برہا یا جدائی و ہناں دی شاعری وچ کئی رنگاں وچ تے کئی جذبیاں راہیں اُلکی گئی اے۔ ہجر دیاں کلقتاں دا ذکر اوہناں دی شاعری دی روح اے۔ ہجر دے دکھ درد دے بیان نے اوہناں نوں پنجابیاں دے دلاں دی دھڑکن بنا دتا۔ مثلاً اپنی اک نظم ”لوہے دا شہر“ وچ لکھدے نیں:

لوہے دے اس شہر وچ / پتل دے لوک رہندے / سکے دے بول بولن / شیشے
دا ویس پاوندے / جستی ایہدے گنگن تے / پتل دا چٹھد سورج / تانبے دے
رکھاں اپر / سونے دے گر جھ بہندے / اس شہر دے ایہ واسی / برہادی جون
آوندے / برہا ہنڈا کے سھے / سکھنے ہی پرت جاندے⁽³⁰⁾

مارکسی تے ترقی پسند نقاداں دا شو ہوراں دی شاعری تے سب توں وڈا اعتراض ایہ ہی سی کہ حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں نظر انداز کر کے اوہ عشق، محبت تے برہا داراگ الاپدے نیں پر اوہناں دی شاعری وچ ”سکے دا بول بولن والے“ تے ”سونے دے گر جھ“ دا ذکر ایس گل دی نفی کردا اے۔ اوہ حیاتی دیاں تلخ سچائیاں نوں پوری شدت نال محسوس کردے نیں تے اوہناں نوں اپنی شاعری وچ بیان کردے نیں پر اوہ تخیل دی پرواز راہیں ایس کائنات توں دور پرے جانا چاہندے نیں جتھے ایہ تلخیاں نہ ہون۔ اتھے برہاتے جدائی کے صوفی دے نظریات دی دس پاؤندی اے جو ذات حقیقی دے ہجر وچ بتلا حیاتی وچ مادے نوں کوئی اہمیت نہیں دیندا۔ اوہ عشق تے ہجر دے جذبے راہیں زندگی دیاں تلخ سچائیاں نوں اپنیاں نظماں تے گیتاں وچ رومانوی انداز نال بیان کر جاندے نیں:

ہے میری سبھی چنتا نہ کر/ کیہ ہو یا جے ہاں سکلے گر/ کیہ ہو یا جے بھل چکا ہے/ مینوں
میرا قبیلہ.....؟/ لکھ پہاڑاں توں بھارا ہے/ زندگی دا ساوا تیل/ اس توں وی ودھ
بھارا ہوندا اے/ جیوں لئی روزگار وسیلہ/ کیہ ہو یا جے روٹی خاطر/ میرے لئی نیں
سھے گئے مر/ میں زندگی نوں بلواوا کن/ لاش کسے دا موڈھا پھڑکے/ جانا ہے تر! جانا
ہے تر/ ہے میری سبھی چنتا نہ کر/ کیہ ہو یا جے ہاں سکلے گر (31)

غم روزگار ہر زندہ روح واسطے اہمیت دا حامل ہوندا اے، کوئی عاشق ہووے یا شاعر، صوفی
ہوئے یا فقیر، ایہدے توں کوئی وی مبرا نہیں۔ تے شوہریں وی ایس غم وچ عام لوکاں دی طرح الجھے
رہے پر رومانیت دا سہارا لے کے اوہ ایس غم توں نجات پاؤن دا وسیلہ کردے نیں۔ ایس رومانوی
انداز نال اپنے عشق دی داستان ایہناں اکھراں وچ قاری تے سامع تیکر اڑاندے نیں:

میں ایس اداسی رت نوں/ سوبار بلایا بھجیا/ تے اپنے جنگل وچ میں/ چند دے واکن
آگیا/ میں اپنے صحرا وچ/ پیلی ریت بن بن اڈیا!/ تے فیر جداس رات دا/ سورج
گراں وچ بھجیا/ میں سپنادی بھال وچ/ چندن دے ون وچ بھجیا/ پر بھگلتا دا سفر ایہ
کئی روز تک نہ گیا/ تے فیر میرے پنڈاک/ سبھی پراہونی آگئی/ جوٹھی زری لاہور دی/
اکھیاں نوں اگ جہی لاگئی/ تے پون میرے وناں دی/ کجھ ہور وی نشیا گئی (32)

ایہ سبھی پراہونی اوہناں نوں برہا دا سلطان بنا گئی۔ تاں ہی تے اوہناں آکھیا:

برہا توں سلطان/ برہا برہا آکھیے/ جس تن برہانہ ایجے/ سوتن جان مسان/ اسیں
سبھ برہا گھر حمدے/ اسیں برہا دی سنتان (اولاد)/ برہا کھائیے، برہا پائیے/ برہا
آئے ہنڈان/ اسیں برہا دے مندیریں/ دکھدے دھوف سماں/ بن برہا عمر
سگندھیاں/ سبھے بنسا (فنا) جان (33)

بھانویں اوہناں دی شاعری وچ رومانویت دے سارے عناصر موجود نیں پر اوہ اپنے آل
دوالے دے وی پوری طرح جانو نیں۔ اوہناں دی مدہوشی وچ ہوش دیاں گلاں موجود نیں۔ اپنے تخیل دی
اڑان نوں حقیقت ول موڑ دے اپنی اک لمی نظم ”آواز“ وچ آکھدے نیں کہ:

.....سنو سنو آواز ایہ/ کہ وقت دا سوال ہے!/ کہ فیر/ ساڈے تاریاں دا/ آرہیا
زوال ہے!/ کہ فیر/ ساڈے سورجاں نوں/ کھا رہیا زنگال ہے!/ کہ فیر
ساڈے وطن دے/ مونہہ تے کوئی ملال ہے!/ کہ فیر ساڈی آبرو دا/ جھوں
رہیا گلال ہے!/ سنو سنو آواز ہے/ ایہ ہند دے عوام دی!/ آواز/ ہندو، سکھ
تے/ عیسائی مسلمان دی!/ آواز/ ایہ قرآن دی/ آواز ایہ پران دی/ نہرودے
وار توں تساں/ جو ایہ آواز نہ سنی!/ تاں/ ایہ آواز پتھراں دا/ روپ دھار جائے

گی! / گاندھی دے پوچکو تساں / جے ایہ آواز نہ سنی / تاں ایہ آواز دامناں دی /
آپ پاڑ کھائے گی۔۔۔۔۔ (34)

ایس نظم وچ اوہناں دا سیاسی تے سماجی شعور سامنے آواند اے کہ اوہ اپنے ارد گرد ہون والیاں نا انصافیاں تے دھرو دے ڈاڈے جانوسن۔ ہندو، سکھ، عیسائی تے مسلمان ورگے اکھراں دا ورتارا اوہناں دے سیکولر ہون دی دس وی پاؤندا اے۔

سماجی تے سیاسی شعور دے نال نال اوہ اپنی شاعری وچ تائیتھت (Feminism) دے پرچارک وی نظر آوندے نیں اوہناں دا Verse Play ’لوناں، نہ صرف فنی لحاظ نال نواں رجحان سامنے لے آوند اے سگوں ’لوناں، دے روایتی کردار نوں نویں زاویے نال پیش کرنا تے ایہوجی سوانی دے جذبیاں توں نقاب چکنا جو اک وڈیری عمر دے مردنال ویاہی جائے، ہندو سماج وچ اک مرد دی روشن خیالی دا ثبوت اے۔ ایس توں اڈا اوہناں دیاں کئی نظماں دے عنوان وی سوانیاں دے ناں اتے نیں۔ جیوں کہ ”نوراں“، ”شیشو“، ”پچھی کڑی“، ”سیماں“ وغیرہ۔

کائنات دا سب توں حسین رشتہ ماں، اے تے شوہراں ایس رشتے نوں کئی اندازاں وچ اپنی شاعری دا حصہ بنایا اے۔ کدی گیت وچ تے کدی نظم وچ اپنے دکھاں نوں ماں نال سانجھا کیتا اے۔ تائیتھت دے ایس علمبردار نے ماں توں وکھ عورت ذات نوں ایس طرح خراج تحسین پیش کیتا اے۔

ایہ عورت ذات / پیڑاں دی چھھاں، سوگاں دی قبر / پارو دا لہو، سیتا دا صبر / آدم دا بدن، موتاں دی فجر / بے رنگ کلی، بے نور نظر / مردار خزاں مایوس ابر / رت پھوک چنگ، اک جوت دگن / اک ہوس چتا، اک حرص کفن / پریتاں دی سستی، پاپاں دا ہون / چپ شون خلا، سنسان گنگن / ایہ عورت ذات، ایہ حرص ناٹے / نیرو دا ظلم، دینتاں دی بلی / منٹو دا قلم، نفرت دی گلی / جھانسی دی تپش، جتوڑ بلی / تارا دی آنکھ، سسی دا سرن / دی دی تڑپ، گھڑیاں دا ترن / لیلیٰ دا جگر، مجنوں دا بھجن / دینتاں دا کرم منصور مرن / اک سندر تڑپ، اک میڈ طرب / ایہ گیت مرا، ایہ پریت تری /
ایہ عورت ذات، ایہ حرص ناٹے (35)

ایہناں موضوعاں توں اڈا اوہناں دی شاعری وچ عصری شعور تھاں تھاں جھلکدا اے کدھرے اوہ وطن دے جواناں نوں ملک دی تقدیر بدلن ول راغب کردے نیں تے کدھرے کساناں دے گیت گاؤندے نیں۔ دلپش بھگتی دے گیت لکھدیاں ہوئے شہیداں دا ذکر کرنا نہیں بھلدے۔

موت شہیداں دی جو لوکیں مردے نیں / اوہ امبرتے تارے بن کے چڑھدے نیں / جان جیہڑی وی / دلپش دے لیکھے لگدی ہے / اوہ اسمائیں بدل بن کے تردے نیں / موت شہیداں دی جو لوکیں مردے نیں (36)

ہندوستان دی آبادی تے اوہدے مسائل ویکھدیاں ہوئے اوہناں پر یوار نیوجن (خاندانی منصوبہ بندی) دے گیت لکھے۔

فرق مٹایا پنڈاں شہراں
پر نہ ہونیاں لہراں لہراں
ڈھول و جاؤ کرو منادی
بربادی پئی کرے آبادی (37)

شوجی نظماں تے گیتاں توں علاوہ کچھ غزلاں وی لکھیاں۔ اوہناں دی غزل دا نمونہ ملاحظہ کرو۔

میرے نامراد عشق دا کیہڑا پڑا ہے آیا
مینوں میرے تے آپ ہی رہ رہ کے ترس آیا
میرے دل معصوم دا کجھ حال اس طرحاں ہے
سولی تے بے گناہ جیوں مریم کسے دا جایا (38)

شوہوراں پنجابی دے نال نال کجھ اردو شاعری وی کیتی پر نامناں اوہناں نوں پنجابی شاعری توں ہی ملی۔ اردو شاعری دی اک مثال ویکھو

کچھ پوشیدہ، کچھ عیاں سی داستاں میرے میں ہے
اس سے بڑھ چڑھ کے ہے جو یہ بیاں میرے میں ہے
کچھ حجاب، کچھ تمنا، کچھ خلش کچھ اضطراب
کارواں در کارواں در کارواں میرے میں ہے (39)

شاعری توں اڈ اوہناں کچھ افسانے وی لکھے پر اوہناں دا تذکرہ گھٹ ہی کتے ملدا ہے۔

ایس ساری گل بات نوں اک پیرے وچ مقید کردیاں اسیں آکھ سکے آں کہ شوہوراں دا شمار اجوکے دور دے اوہناں شاعراں وچ ہوندا اے جو بارڈر دے دونوں پاسے مشہور و مقبول نیں۔ اوہ محض اک رومانوی شاعر ہی نہیں سکوں اوہناں کول موضوعاں دا تنوع موجود اے۔ صرف 36 ورہے ایس دنیا تے بتان توں بعد اوہناں شاعری دا اوہ نایاب خزانہ چھڈیا اے جو اوہناں دے ناں نوں پنجابی شعر و ادب وچ سدا جیوند رکھے گاتے شکر گڑھ دے واسیاں داماں تے تران و دھاندار ہے گا۔

حوالہ جات

* لیکچرر (پنجابی) شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

- 1- WWW.Shakargarh.net 11 November, 2018
- 2- http://WWW.tribuneindia.Com 4 May 2003
- 3- Dawn 3 February 2009.

- 4- <http://WWW.sikh-heritage.Co.uk> 11 November, 2018
- 5- <http://WWW.linguateca.pt.Com>>Shiv 20 December, 2018
- 6- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو (لاہور سا منجھ پہلی یکیشتر 2017ء) 310۔
- 7- <http://WWW.linguateca.pt.Com>>Shiv 17 January, 2019
- 8- <http://en.m.Wikipedia.org>. Shiv, 20 January 2019 5:00pm
- 9- BBC. interview on <https://m.youtube.com>, 2 February 2019
- 10- Ibid
- 11- Wikipedia.org. Shiv, 20 January 2019 5:00pm <http://en.m>.
- 12- <http://WWW.linguateca.pt.Com>>Shiv 20 December, 2018
- 13- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 379۔
- 14- <http://WWW.linguateca.pt.Com>>Shiv 20 December, 2018
- 15- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 401۔
- 16- <http://WWW.sikh-heritage.Co.uk> 11 November, 2018
- 17- Wikipedia.org. Shiv, 20 January 2019 5:00pm <http://en.m>.
- 18- <http://WWW.linguateca.pt.Com>>Shiv 20 December, 2018
- 19- Ibid
- 20- Ibid
- 21- BBC. interview on <https://m.youtube.com> 2 February 2019
- 22- علمی اردو لغت وارثت سرہندی (مؤلف) (لاہور: اردو، سائنس بورڈ س ن)
- 23- مختصر اردو لغت (نیو دہلی: ترقی اردو بیورو طبع اول 1987)
- 24- فیروالغات، (لاہور: فیروز سنز، س ن)
- 25- ابوالعجاز حفیظ صدیقی۔ (مرتب) کشف تنقیدی اصطلاحات (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان 1985ء) 91۔
- 26- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 57۔
- 27- BBC. interview on <https://m.youtube.com> 2 February 2019
- 28- Dawn 19 November 2012.
- 29- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 123-124۔
- 30- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 451۔
- 31- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 301-302۔
- 32- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 617-618۔
- 33- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 438-439۔
- 34- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 532,533,534۔
- 35- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 787-788۔
- 36- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 900۔
- 37- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 910۔
- 38- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 562۔
- 39- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 928۔

مڈھلی پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی

Abstract:

Experimentation becomes inevitable in Literature which may open new avenues for diverse thought processes, in order to retain the beauty and meaningfulness of Literature. So, in this article the early ghazal poets introduced different word formation processes, i.e. Coinage, in order to create a novel world of meaning and interpretation. By dint of their thoughts and imagination, they replaced the traditional and obsolete words/subjects by infusing the elements of innovation and novelty which not only retained the beauty and loveliness of the ghazal but also added alot to its brevity. Moreover, historical and research oriented books are used as a secondary source of data. After this reading the critic will get guidance and have new horozone of imagination, thoughts, dimensions and words terminology.

Keywords: Ancient, Punjabi Gazal wich terkeeb terashi, Word formation, infusion, innovative

ترکیب تراشی:

لفظ ترکیب دا مطلب ہے: ”1 ڈھنگ، جگتی، طریقہ (سمجھنا، سوچنا، لہنا) 2- ساس، چیزوں کو آپس میں ملانا۔“ (1) ”ترکیب: 1 (ع- مونث) بناون، مرکب کرن، ملاون 2- بناوٹ، ڈھنگ، طور طریقہ 3- آپا، علاج، تدبیر 4- علم نحو وچ کسے جملے دے اجزادی بندش، دوپیاں دو توں ودھ لفظاں دا بنایا ہویا مرکب۔“ (2)

عام طور تے آکھیا جاندا اے کہ دو غیر متعلق لفظاں نوں جوڑن لئی پہلے لفظ دے تھلے ”زیر“ لا کے اک نواں لفظ بناندیاں ہویاں ترکیب بنائی جاندی اے۔ عام طور تے ایہ وی خیال رکھیا جاندا اے کہ اک ترکیب وچ ورتے گئے لفظ اکوزبان دے ہوون۔ ایس حوالے نال ”ڈاکٹر سلیم اختر“ لکھدے نیں:

”دو غیر متعلق الفاظ کو زیر کے ذریعہ سے جوڑ کر نیا لفظ بنا لینا۔ استعارہ سازی کی مانند ترکیب تراشی بھی ذہن کی خلاق کی مظہر ہوتی ہے۔ ترکیب کو رخ اسلوب کا غازہ سمجھنا چاہیے۔ بلند خیال، اعلیٰ تصور اور ارفع تخیل کے کامیاب اظہار میں ترکیب ممد ثابت ہوتی ہے۔ اس سے ابلاغ میں دلکشی پیدا ہو جاتی ہے۔ مرزا غالب اور علامہ اقبال نے تراکیب تراشی کی طرف خصوصی توجہ دی۔ مثالیں پیش ہیں:

قمری کفِ خاکستر و بلبَلِ قفسِ رنگ

اے نالہ نشانِ جگر سوختہ کیا ہے (غالب)

فارسی شعراء نے تراکیب وضع کیں اور فارسی سے اردو میں یہ انداز مقبول ہوا۔ ترکیب سے صرف فارسی الفاظ اور غیر فارسی الفاظ سے تراکیب نہیں وضع کی جا سکتیں۔“ (3)

جد کہ پنجابی وچ زیر دا استعمال نہیں کیتا جاندا تے عام طور تے اضافت زیر دے بغیر بنائی جاندی اے جیویں: درد سمندر، خواب پٹولے، دردی سُنے، ماروتھل وغیرہ۔ دو جی گل ایہ کہ پنجابی ترکیب تراشی ویلے ایس شے نوں وی ضروری نہیں سمجھیا جاندا کہ اک ترکیب وچ ورتے جاوَن والے لفظ اکو زبان دے ہوون۔ ایس حوالے نال ”ڈاکٹر نوید شہزاد“ ہوراں نے اپنے مضمون پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی وچ لکھیا اے کہ:

”ترکیب دے لغوی معنی جوڑنا، ملانا یا اوہ اکھر جیہڑے دو یا دو توں ودھ اکھراں نال مل کے بنے ہوون، اوہناں نوں ترکیب آکھیا جاندا اے۔ پنجابی غزل وچ ترکیب تراشی دا عمل اک خاص اہمیت رکھدا اے، نویں پنجابی غزل وچ ڈھیر ساری نروئیاں ترکیبیاں (بناں اضافت دے) نظر آؤندیاں نیں۔ ایہ بڑی سلاہن جوگ گل اے۔ ایہناں ترکیبیاں نال اک تے شاعری وچ حسن پیدا ہوندا اے تے دو جا اختصار نال گل کرن وچ سوکھت رہندی اے۔ کجھ سیانے ایہ وی آکھدے نیں پئی ترکیب وچ ورچن والے دوویں اکھر اکو زبان دے ای ہونے چاہیدے نیں پر میری جاچے پنجابی زبان بارے ایہ گل ٹھیک نہیں ہووے گی کیوں جے پنجابی وچ آون والے دو جیاں زباناں دے اکھر پنجابی زبان دی سرداری من کے ایہدے وچ پیر دھر دے نیں۔“ (4)

گریر دے حوالے نال دیکھیے تاں مرکبات وچوں مرکب اضافی، مجازی اضافت، اضافت تخصیصی، اضافت توضیحی، اضافت بیانی، اضافت ظرفی تے اضافت وصفی اوہ اضافتاں نیں جیہناں توں ترکیبیاں دی تراشیاں جاسکدیاں نیں۔

پنجابی وچ دو یا دو توں ودھ لفظاں نوں جوڑ کے اک مرکب لفظ بناون نوں ترکیب تراشی آکھیا جاند اے۔ جیویں: دل دریا، پلک نمیرے، اکھ سمندر وغیرہ۔
 مڈھلی پنجابی غزل وچ بہت سارے پنجابی شاعراں نے اپنی تخلیقی فکر نال دو یا دو توں ودھ لفظاں نوں بناں اضافت دے اک مک کر دیاں ہوئے لفظاں نوں نویں معنے بخشے تے ترکیب تراشی دے عمل راہیں پنجابی غزل وچ ڈھیر ساریاں نروئیاں ترکیبیاں متعارف کروایاں ایہناں ترکیبیاں راہیں پنجابی شاعراں نے غزل وچ حُسن پیدا کیتا تے غزل دے موضوع نوں اختصار نال بیان وچ سوکھت پیدا کیتی۔ جیویں پنجابی شاعراں نے غزل وچ حسن پیدا کرن لئی استعاریاں، تشبیہاں، تلمیحاں، علامتاں تے تغزل توں کم لیا اے انجے واگوں غزل دی خوبصورتی وچ وادھے لئی ترکیب تراشی دے راہیں نوئیاں تے نروئیاں ترکیبیاں نوں غزل دا حصہ بنایا اے۔ ایہ اک بڑی سلاہن جوگ گل اے۔ ہن مڈھلی پنجابی غزل وچ ورتیاں ترکیبیاں دا ویرا کر دے آں۔

دل دریا دی ترکیب بڑی ای من کھجیویں اے۔ دل دریا دے واگوں ای ہوندے نیں۔ جیہڑے ڈونگھیائی وچ لکھاں راز لکائی رکھدے نیں۔ جھیدیاں چھلاں ہاٹھاں مار دیاں لہندیاں چڑھ دیاں رہندیاں نیں تے کدی سکون نال اپنا راہ آپ بناندے ہوئے ویہندے نظری آؤندے نیں۔ ”دل دریا“ دی وگی ویکھو:

چڑھ دیاں ہاٹھاں تے چڑھ کے جان وسر یار نوں
 ویہن دل دریا نہ شوہ نوں کوئی ساحل دا پتہ (5)

دل دریا دی ترکیب توں دکھ دل دے حوالے نال ہور کئی من موہنیاں ترکیبیاں وی مڈھلی پنجابی غزل گو شاعراں کول ملدیاں نیں۔ جیویں..... دل دریا دل (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے۔ 110) دل وحشی (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے۔ 117) دل سوڑا (حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 59) دل گنغام (امین خیال، سولاں سر سرداری۔ 75) سچے دل (حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 45) کھوٹے دل (حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 45) مُرغ دل (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 108)

عشق ہنیریاں وانگوں اے جیہڑا کہ سب کجھ تباہ و برباد کر دیندا اے۔ جتھے عشق ہنیریاں چلیاں اوہ شہر، جوہاں تے وستیاں بیابان بن گئیاں اوہناں دا لکھ کنڈا نہ رہیا۔ پنجابی غزل گو شاعراں نے ”عشق“ نوں وکھو وکھ روپ تے ڈھنگ عطا کیتے نیں۔ کدھرے ایہنوں فیاض آکھیا اے تے کدھرے ایہنوں پنجال تے کدھرے ظالم تے کدھرے نماں تے کدھرے عشق چھماں وی آکھیا اے۔ وگی:

یار خیلا عشق چھماں دے لوں لوں بھانبر لایا
 ویلے دے اسمان تے اوہو چمکن بن کے تارا (6)

بیابان بن گئے اوہناں بستیاں دے اوہناں جوہاں دا حال ویران ہويا
 نہ رہ ککھ کنڈے اوہناں بیلیاں دے جتھے عشق ہنیریاں بھل گئیاں (7)
 ایس توں وکھ ”عشق“ دے اکھر دے حوالے نال کجھ من موہنیاں ترکیاں وگئی لئی پیش نیں۔
 عشق دریا (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 120) عشق دریا (مولا بخش کشتہ،
 دیوان کشتہ۔ 120) عشق فیاض (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 115) عشق نمانا (امین
 خیال، سولائ سرسرداری۔ 106) عشق بے دوس (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 15)
 عشق ہلورے (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 19) عشق تنویر (امین خیال، سولائ سر
 سرداری۔ 65) عشق جنجال (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 82) عشق شطرنج (مولا بخش کشتہ، دیوان
 کشتہ۔ 87) عشق وچارے (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 177) عشق مجازی (مولا بخش
 کشتہ، دیوان کشتہ۔ 89) حقیقی عشق (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 89)۔

پنجابی غزل وچ ”پیار“ نوں ترکیاں راہیں وکھو وکھ مہاندرے دتے گئے نیں۔ پیارا ک اجیہا
 نگر اے جتھے آس وی تے اڈیک وی اے۔ جتھے پیار نوں سچ دی گڑھتی دتی جاوے تے اوہ بہار بن
 جاندی اے۔ پیارا ک من کھویں ادا وی اے تے سہارا وی اے۔ پیارا ک سچا تے سچا جیون اصول وی
 اے تے اک خیرات وی اے۔ وگئی:

پیار نگر وچ آیا کوئی لہدا پیار سہارے فیر
 دل پاگل دے نال کرے گی ساڈی عقل گزارے فیر (8)

موتوں سخت اسیں تے کوئی نہیں من دے یار اڈیک
 پیرو پیرو ودھاندى ڈٹھی تیرا پیار اڈیک (9)

”پیار“ دے اکھر دے حوالے نال کجھ ہور من کھویاں ترکیاں ویکھو۔

”پیار سہارے (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 57) پیار کولا (کلام فقیر۔ چون
 تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 39) پیار سنہیے (امین خیال، سولائ سرسرداری۔ 185) پیار سلوک (کلام
 فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 61) پیار دلاسا (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔
 75) پیار سمندرا (امین خیال، سولائ سرسرداری۔ 43) پیار و بہار (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید
 اکرم۔ 61) پیار سے (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 105)۔

”درد“ اوہ کہانی اے جیہڑی کدی نہیں ملدی ایہ حیاتی دے نال ٹردی رہندی اے تے ویلا
 ایہدے کرداراں وچ گھانا وادھا کردا رہندا اے۔ پنجابی ترکیاں راہیں درداں دے کئی مہاندرے
 نظریں آؤندے نیں۔ ایہ سارے مہاندرے سچے وی نیں تے سچے وی۔ کدھرے درد چڑیاں دے

روپ وچ نظر آؤندے تے کدھرے سوغاتاں دے روپ وچ۔ کدھرے درد جاگیراں ملدیاں نہیں تے کدھرے درد وچھوڑا۔ وگئی:

نیشیاں بدلے کبھڑا لیندا درد جاگیراں ملے
لعلوں دے مل کون وہا بے کوڈیاں گھگ منے (10)

فرجھلیاں نہ آسمان نہیں مینوں بھوئیں نہ دتی وہیل
اس دل دی اُجڑی بار چوں جد کوکی درد چڑیل (11)
”درد“ دے حوالے نال کجھ ہور ترکیباں ویکھو:

”درد سوغاتے (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 187) درد سوانی (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 171) درد رنجانے (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 105) درد ہجران (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 116) درد انملا (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 108) درد سپاہی (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 186) درد فراق (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 55) درد وچھوڑا (حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 64) درد سوانی (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 98) درد آشنا (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 58)۔

زندہ سوچ انسانی حیاتی دی علامت اے۔ سوچاں راہیں انسان نوں نوں جہان تخلیق کردا اے۔ ایہناں سوچاں وچ ڈر، وہم تے دلایاں وی ہوندیاں نہیں تے ایہناں سوچاں وچ اُدماں نوں پورا کرن دا حوصلہ وی ہوندا اے پراہیہ سوچ وچاراں کدے تقدیر دے اگے بے بس وی ہوندیاں نہیں۔ وگئی:

رہی اُدماں دے اگے اگے میری سوچ وچار
ٹر دی رہی تدبیر میری دے مفر مفر تقدیر (12)

فکر اندیشے سوچ وچاراں خدشے وہم دلایاں
وچ خیال شعور اتارے روپ سروپ نہیں تیرے (13)
سوچ وچار (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 112) سوچ وچار (مولانا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 70) سوچ وچاراں (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 40)۔
”سوچ“ دے حوالے نال کجھ ہور ترکیباں ویکھو۔

ڈونگھی سوچ (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 28)، روندو سوچاں (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 125)، چا تر سوچ (امین خیال، سولوں سرسرداری۔ 72)۔
سکھ وی حیاتی دا حصہ ہوندے نہیں تے ہر کسے نوں سکھ دے ارمان ہوندے نہیں کہ اوہناں دی حیاتی وی سکھاں نال بھری ہووے اوہ خواہاں وچ سکھ ارمان سجاندے نہیں۔ وگھی:

کچھ کچھ رنگے سفنے آندے رہے

سجڑے سجڑے سکھ ارمان سجانڈے رہے (14)

مڈھلے پنجابی غزل گو شاعراں کول آس دے سوہنے تے پھبویں روپ دکھالی دیندے نیں۔
آس سہارا وی اے تے بے وی وی۔ آس نمائی وی اے تے وچاری وی۔ آس بندے دے ساہ ودھا وی
دیندی اے تے گھٹا وی۔ آس چھلاں وی نیں تے لیاری وی۔ سبھے رنگ اپنی تھاں تے من موہنے نیں:

رتکھاں تابنگاں سدھراں سکاں کانگاں لہراں بجران

ٹھہرنے ڈاہیاں آس سہارے روپ سروپ نیں تیرے (15)

کچھ ہور ترکیباں ویکھو: آس خیال (امین خیال، سولاں سرسرداری۔ 95)، آس وچاری (حکیم ناصر،
حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 80)، آس نمائی (حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 79)، آس مراداں
(کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 139)۔

من مندر دی ترکیب مولانا بخش کشتہ ہوراں کول ملدی اے۔ من دے کئی روپ نیں جیویں
مندردا روپ۔ جس وچ پریم دیوا بلدا اے جس دی لو وچ رب دسدا اے تے جلوہ رب ویکھو واسطے
جنگل، باغ تے پرتاں دا رخ کرن دی لوڑ نہیں:

من مندر پریت دا جگے دیوا جلوہ رب دا بتاں وچ دسے سانوں

مطلب جنگلاں پرتاں نال ناہیں تے نہ باغ بُتانا دے نال خواہش (16)

ایہ دنیا اک جادوگری اے جتھے جا کے بندہ سب کچھ بھل جاندا اے تے دنیا دی رنگنیاں وچ
کھو کے اپنا آپ بھل جاندا اے تے فیروں دنیا وچوں باہر نہیں آؤنا چاہندا تے فیرا ایہ جادو سرچڑھ کے
بولدا اے:

میں نہیں تیری جادوگری دے وچ جانا جونا

جتھے جا کے بھل جاندا اے مڑ کے آنا اونا (17)

نور چان اوہناں نوں ای نصیب ہوندا اے جیہڑے پاک باطن ہوں۔ جیہڑے اپنی منزل
نوں پاؤن واسطے روشی دا سفر کر دے نیں۔ روشی دے پندھ وچ نور نظر اوہناں نوں ملدا اے جیہڑے
صاف نیت والے ہوں جے اوہناں دے قلب سیاہ ہوں گے تے فیروں ہیریاں وچ گواچ جان گے۔
ایس حوالے نال کچھ ترکیباں ویکھو:

پاک باطناں دے کول بہن والے، ظاہر داریاں توں دور ندے نیں

قبراں وچ اوہ منگدے نور چان، دیوے بلن نہ بلن مزار اُتے (18)

نور نظارے (امین خیال، سولاں سرسرداری۔ 58) نور مجسم (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پنیڈے۔
140) نور توحید (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 129) نور حسن (کلام فقیر۔ چون تے

ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 191) نوری سویر (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 191)۔
روح جیہڑی روزِ ازل توں اپنے اصل توں پکھڑی اے اک دن اُسے اصل نال جالمٹی اے۔
روح اک کیوڑہ وانگوں اے جیہڑی لوں لوں وچ وس جاندی اے۔ روح پکھیر ونوں اسی مٹی دے جے
وچ قید کیتا ہو یا اے۔ جدوں چوبھاں دے تیر چلدے نیں تے فیراوہ روح نوں زخمی کردے نیں۔ وگی:
جے دے اس پنجرے وچ
پھاتھا روح پکھیر و اے (19)

روح کیوڑہ (امین خیال، سولال سرسرداری۔ 119) روح غمناک (پیر فضل حسین فضل
گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 87)۔

جتھے سچ اے او تھے ای کوڑ وی اے۔ بعض ویلے دل دی تسلی واسطے کوڑ بولنا وی ضروری ہوندا
اے۔ یا فیر کئی واری اپنیاں تانگھاں تے آساں نوں حیاتی بخشن لئی وی اپنے سنگ جھوٹ بولنا پے جاندا
اے۔ سچیاں وچ کوڑے وی ہوندے نیں جیہڑے کہ کوڑ پیارے بناؤندے نیں:
ککھ وگاڑ نہ سکن جھوٹے وسدی سچی دنیا دا
سچیاں دے وچ رہ کے کوڑے پیارے بن دے نیں (20)

مڈھلے پنجابی غزل گو شاعراں کول زلف دے کئی من موہنے رنگ و روپ ملدے نیں
کدھرے زلف پریشان اے تے کتھے زلف زنجیر اے۔ محبوب دی زلف رات وی اے تے ناگن وی۔
کتھے زلف مسلسل اے تے کتھے زلف پچاں اے۔ زلف اک اجیہا زندان وی اے جتھوں اج تیکر کوئی
وی آزاد نہیں ہو سکيا۔ ترکیب راہیں زلف دے وکھو وکھ رنگ ویکھو:

”قیدی عشق دے زلف زنداں وچوں، ہندے اساں نہ کدی آزاد ویکھے
دھریاں سراں اتے رکھن نت باہیں، کر دے روز اک نویں فریاد ویکھے (21)
کچھ ہور ترکیباں: زلف پچاں (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 93) زلف دوتا
(مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 59) زلف شگبیر (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 20) زلف
دراز (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 197) زلف خمدار (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد
جنید اکرم۔ 117) زلف مسلسل (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 36) زلف سیاہ (پیر فضل
حسین گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 55) گیسوئے خمدار (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ ص۔ 84)

اکھر جام دے حوالے نال بہت ای من موہنی تے نرویاں ترکیباں ملدیاں نیں۔ جام وصل
پی کے دلدار میونار وانگوں اپنا آپ بھل کے مستی وچ جھومدا پھر دا اے۔ جام پریم وی اے، جام جمشید
وی اے۔ کتھے جام دارنگ زلال اے تے کتھے شراب طہور اے جام حیات وی اے تے اجل وی۔ وگی:

تیاں مست چشمیں ابرو ویکھ کے تے عاشق کس طرح نہ مستی وچ ڈولن
جام وصل توں دتا جنون والا جھومدا پھرے دلدار میخوار وانگوں (22)

اوہ بلند نصیباں والے آب حیات نہ منگن

اکو واری مونہہ لائے جیہناں جام زلال تساڈے (23)

کجھ ہور زونیاں ترکیباں ویکھو..... جام اجل (پیر فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 55) جام
جاں (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 155) جام جمشید (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے
پینڈے۔ 57) جام شراب (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 99) جام شراب (پیر فضل حسین
فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 78) جام صراحیاں (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 76)
شراب طہور (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 23)۔

ویکھن والی اکھ لکھاں پردیاں وچ لگی ہوئی حقیقت نوں بھال لیدی اے۔ نگاہ محبوب دلاں
نوں پھیر دیندی اے ایس اکھ تے فکر نے لکھاں جہان آباد کیتے ہیں۔ ایہ چشم چراغ وی اے تے ”تا“
وی۔ نگاہ پاک وی اے تے مست وی۔ چشم انتظار وی اے تے گریان وی۔ شاعراں کول چشم تے نگاہ
دے وکھو دکھ روپ ملدے نیں۔ وگی:

فصل اوڑک کسے دی چشم بیمار

میرے دل نوں رہی بیمار کر کے (24)

مست چشم (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 23) مست نگاہ (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 94)
چشم گریان (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 98، نکوراں۔ 27) چشم انتظار (پیر فضل حسین
فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 40) چشم زار (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 62) نگاہ
پاک (مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ۔ 23) نگاہ یار (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 130)
آب حیات دی ترکیب مولا بخش کشتہ (دیوان کشتہ۔ 87) پیر فضل حسین فضل گجراتی (نکوراں۔ 34)
ایں خیال (سولاں سرسرداری۔ 117) ہوراں کول ملدی اے۔ وگی:

اوہ بلند نصیباں والے آب حیات نہ منگن

اکو واری مونہہ لائے جیہناں جام زلال تساڈے (25)

اکھ ابرو دے حوالے نال نت زونیاں ترکیباں ملدیاں نیں وگی:

قاتل قہر کماندا پھر داے ایدھر اوھر گھلا

سُرخ لباس نیاموں باہر ابرو خنجر گھلا (26)

ابروئے خمدار (پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈوہنگے پینڈے۔ 130) ابرو کمان (کلام فقیر۔

غزلاں۔ 25) چہرے سولے، جین کتابوں، لیکھ برات (حکیم ناصر دیاں غزلاں۔ 34، 105، 83) مولا بخش کشتہ دا ’دیوان کشتہ‘ پہلا پنجابی غزل دیوان ہے۔ مولا بخش کشتہ ہوریاں کول ملن والیاں من موہنیاں ترکیباں دا ویروا کجھ انج اے۔

داء ورو لے وانگوں چکر کھا کھا کے اٹھ ڈگدے ہاں

وگڑ گئی تقدیر ہے ساڈی کوئی آن سوارے اج (28)

خواب اجل (دیوان کشتہ۔ 106) پتیم و چھوڑا (دیوان کشتہ۔ 24) انھے کھوہ (دیوان کشتہ۔ 25) پیڑ پرائی (دیوان کشتہ۔ 85) طور موسے (دیوان کشتہ۔ 82) مایا روپ (دیوان کشتہ۔ 73) تاپ و چھوڑے (دیوان کشتہ۔ 64) فریبی روگ (دیوان کشتہ۔ 63) بھاگ سولے (دیوان کشتہ۔ 39) پریم پیالہ (دیوان کشتہ۔ 85) دھن بھاگ (دیوان کشتہ۔ 80) دھن پراپتی (دیوان کشتہ۔ 70) بلبل نفس (دیوان کشتہ۔ 99) مرد مومن (دیوان کشتہ۔ 29) فضل خدا (دیوان کشتہ۔ 34) حرف فریاد (دیوان کشتہ۔ 27) فصل بہار (دیوان کشتہ۔ 113) شیر خدا (دیوان کشتہ۔ 43) دیوان گوہر (دیوان کشتہ۔ 67) گل سہارے (دیوان کشتہ۔ 47)

پیر فضل حسین گجراتی ہوریاں دی شاعری اُتے فارسی دا چوکھا اثر دکھالی دیندا اے۔ فضل گجراتی ہوریاں کول ملن والیاں ترکیباں اضافت کسرہ نال بنائیاں گئیاں نیں۔ جیہناں دا ویروا انج اے:

بیٹھا روز حسیناں دے کول رہناں، و ہندا روز خدا دا نور رہناں

اکووارہ گیا سی طور جل کے، میں ہر روز جلدرا مثل طور رہناں (29)

عرش مجید (ڈوہنگے پینڈے۔ 85) نقش پا (ڈوہنگے پینڈے۔ 84) بادصبا (ڈوہنگے پینڈے۔ 105) باد مراد (ڈوہنگے پینڈے۔ 82) ابر بہار (نکوراں۔ 51) ابر رحمت (ڈوہنگے پینڈے۔ 158) ابر سیاہ (ڈوہنگے پینڈے۔ 62) عہد شباب (ڈوہنگے پینڈے۔ 134) عہد شکن (ڈوہنگے پینڈے۔ 146) وقت شام (ڈوہنگے پینڈے۔ 109) وقت نزع (نکوراں۔ 47) صدر بزم (ڈوہنگے پینڈے۔ 51) پل صراطوں (ڈوہنگے پینڈے۔ 52) جوش جنوں (ڈوہنگے پینڈے۔ 24)، (نکوراں۔ 28) بحر شراب (ڈوہنگے پینڈے۔ 82) بحر زخار (ڈوہنگے پینڈے۔ 43) سوز فرقت (ڈوہنگے پینڈے۔ 152) سوز نہانی (ڈوہنگے پینڈے۔ 34) دست شناساں (ڈوہنگے پینڈے۔ 107)

پنجابی شاعری وچ بابائے پنجابی نے غزل آکھی۔ ڈاکٹر فقیر ہوریاں سلکھنی زبان ورتن دے

نال نال پنجابی ادب نوں کئی نروئیاں ترکیباں وی دتیاں۔ جیویں:

مرد کمال (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 190) نظر کرم (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 172) عرش معلیٰ (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 47) کتاب محبت (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 110) رنگ توحید (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید

اکرم۔ (151) نذر نیاز (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 145) روگ محبت (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 144) رھکِ خضر (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 116) لذتِ وصل (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 150) گورکھ دھندیاں (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 99) نغمہ محبت (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 134) قانونِ شریعت (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 98) مُلکِ سخن (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 119) طرزِ بیان (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 95) پندھ ہنیرے (کلام فقیر۔ چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 58)

ترکیب تراشی اک باقاعدہ تے دشوار گزار مرحلہ اے ایس وچ اوہی شاعر کامیاب ہو سکدا اے جہیدا مطالعہ وسیع ہووے۔ ڈھلے پنجابی غزل گو شاعراں نے من موہنی تے نرویاں ترکیباں وچ معانی تے مفہوم دی اک وشال دنیا آباد کردتی اے۔ اینہاں ترکیباں دے کارن پنجابی شاعراں دے اسلوب وچ وکھریاں، موسیقی تے دل نشین صوتی نظام وی قائم ہو یا اے۔ ڈھلے پنجابی غزل گو شاعراں نے اپنے تخلیقی فکر تے طاقت نال لفظاں نوں نویاں نویاں ترکیباں وچ ڈھالیا تے غزل دے حسن نوں اک نواں رنگ دتا۔

حوالہ جات:

- * لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کلیات البانات ڈگری کالج، لاہور
- 1- سردار محمد خاں، پنجابی اُردو ڈکشنری (لاہور: سچل سٹوڈیوز: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، جلد اوّل، 2009ء) 886-
 - 2- اقبال صلاح الدین۔ وڈی پنجابی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، جلد اوّل، 2002ء) 764-
 - 3- ڈاکٹر سلیم اختر۔ تقیدی اصطلاحات (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء) 85-86-
 - 4- ڈاکٹر نوید شہزاد۔ پورن ماشی (لاہور: عمیر پبلشرز، 1998ء) 33-
 - 5- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2012ء) 190-
 - 6- امین خیال۔ سولائ سرسرداری (گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1993ء) 149-
 - 7- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 114
 - 8- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 57
 - 9- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 75
 - 10- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 94

- 11- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 116
- 12- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 63
- 13- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 24
- 14- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 165
- 15- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 24
- 16- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 157
- 17- مولابخش کشتہ۔ دیوان کشتہ (لاہور: مکتبہ پنج دریا نمبر 4 ٹمپل روڈ، 1964ء)۔ 49۔
- 18- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 167
- 19- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ٹکوراں (گجرات: ادارہ اشاعت ادب، 1970ء)۔ 23۔
- 20- امین خیال۔ سولائ سرسرداری۔ 75
- 21- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ڈوہنگے پینڈے (لاہور: عزیز بگ ڈپو، 1993ء)۔ 21۔
- 22- کلام فقیر، چون تے ترتیب: محمد جنید اکرم۔ 120
- 23- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ٹکوراں۔ 26
- 24- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ٹکوراں۔ 26
- 25- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ڈوہنگے پینڈے۔ 149
- 26- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ٹکوراں۔ 24
- 27- حکیم ناصر۔ حکیم ناصر دیاں غزلاں (لاہور: مکان نمبر 10-A گلی نمبر 3 محلہ احمد پورہ مزنگ)۔ 67۔
- 28- مولابخش کشتہ۔ دیوان کشتہ۔ 47
- 29- پیر فضل حسین فضل گجراتی۔ ڈوہنگے پینڈے۔ 26

جدید دور دی صوفی شاعرہ.....شکلیہ جبیں

Abstract:

This research article is an effort to highlights the creative talent of the Sufic personality of Shakila Jabeen. Her Sufic Punjabi poems filled the gap of classical poets. Poems tries to point out every layer of attachment and devotion to Allah Almighty. Mysticism is the science of realities and states of experiences. Sufi purifies himself from everything which distracts him from the remembrance of Allah and who is so filled with knowledge of heart and knowledge of mind that every precious and ordinary thing will be equal to him,. Shakila is considered as ninth classical Sufi by researchers and scholars. Her Sufic message conveys the message of Allah. The way of expressing, is heart and soul touching. Her restless soul search all around the consent of God. Shakila adopts the old tradition of Punjabi. Her poetry, prose creates an atmosphere of consciousness, where reader forces himself to think about the purpose of his life.

Keyword: *Modern Sufi poetess, Shakila Jabeen, Realities, Life, Mystics, Classical, Message*

توں من نہ من اوہ منانا جان ڈا

نویاں نکوریاں پرانا جان ڈا

جیہڑی ٹپ ٹپ بے اوہنوں بندہ دیندا کلے

لنگیاں تے لولیاں نچانا جان ڈا (1)

ڈاکٹر علامہ محمد اقبال دے شہر سیالکوٹ دی سوگھندی مٹی توں پھٹن والی، مہک کھلاردی شخصیت شکلیہ جبیں، سچی تے سچی لکھارن جس نے اپنے قلم راہیں اک عام بندے تیک رب کائنات دے پیغام نوں اڑیا تے اپنی بے قرار روح تے شور مچاؤندے اندر لے بال نوں حیاتی دا اصل مقصد گیانن واسطے

اوپر دے سبق نوں آسان اکھراں راہیں بیان کرن دا آہر کیتا۔ شکیلہ جیہیں نے مڈھلی تعلیم شروع توں لے کے گریجویٹیشن تیکر سیالکوٹ دے ہی تعلیمی اداریاں توں حاصل کیتی۔ ایم۔ اے انگریزی مرے کالج سیالکوٹ توں چنگے نمبریں نال پاس کیتا۔ شاعری لکھن دا مڈھ کالج دے زمانے وچ غزل کہن توں بنھیا۔ اپنے اندر دی آواز نوں اپنیاں لکھتاں راہیں جانو کروایا۔ ایہناں دیاں کتاباں دے ناں ایہ نیں: ”بنی اپنی گرو آپ“، ”رب کھیڈاں کھیڈ دا“، ”کرنیں (اردو نظماں)“، ”چھکالا“، ”اکھیاں دی چوگ“، ”نمک حرام“، ”طوطا پنج رنگیا“، ”Embrassing The Soil“، ”Off Line“، ”Be a light“۔

شکیلہ جیہیں نے شاعری توں اڈ مضمون نویسی تے افسانہ نگاری دا تجربہ وی کیتا اے۔ کالم نگاری دا کدی کدی لکھن دا سلسلہ The Business, The News, The Nation تے صدائے وطن اخباراں وچ جاری اے۔ جس توں اوہناں نے بین الاقوامی شہرت وی حاصل کر لئی۔ لکھت دا تجربہ اردو، انگریزی تے پنجابی زبانوں وچ اے۔ شاعری وچ خالص پنجابی اکھراں دی ورتوں راہیں پنجابی ثقافت تے اصلیت نوں زندہ رکھن دا جتن نظر آؤندا اے۔ خالص پنجابی اکھراں دے ورتاؤے راہیں آج کل آپ نے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج اینڈ کلچر وچ پنجابی لغت واسطے وی اپنی خدمات پیش کیتیاں نیں۔ بالوں واسطے انگریزی، اردو نظماں راہیں شعور جگاؤن دی کوشش کیتی اے۔ ملی نغمے وی لکھے نیں، کجھ ملی نغمے نامور گائیکاں نے ٹی وی واسطے گائے وی نیں۔ پریت دی ماں پیو ولوں دتی گئی گڑھتی رت اندر رت کے اوہدی مٹھاس نوں ادب دی ہر وگی وچ کھلا ردی محسوس ہوندا اے۔ ایہناں دا صوفیانہ انداز ہر ڈھنگ وچ جھلکدا نظر آؤندا اے۔ گل اپڑان دا انداز اینا اثر انگیز تے پچواں اے کہ اوس دی شدت نوں روح دی گہرائی تک محسوس کیتا جاسکدا اے، ہر صنف دا انداز وکھو وکھ ہوندا اے۔ اک صوفی واسطے اوس دے مضمون ڈرامے دے پلاٹ دی طرح رنگورنگی سطران نال تخلیق ہو جاندا اے۔ حمد ہووے، نعت ہووے، شاعری دی کوئی صنف ہووے یا نثری صورت، سب حوالیاں وچ اوہو فلسفہ نال نال ٹردا رہندا اے۔ شکیلہ جیہیں دی صوفیانہ سوچ بارے گل کیتی جائے تے اوس دی صوفیانہ سوچ اوہناں دے شعری پراگیاں توں اڈ اوہناں دے کالماں، مضموناں تے افسانیاں وچ وی نظر آؤندی اے۔

اک لکھاری دی لکھت بندے نوں حیاتی دے تجربیاں راہیں جیون پندھ کرن دا ڈھنگ سکھاون وچ خاص کردار ادا کردی اے۔ شاعری تخلیق کرن دا ڈھنگ وکھراوی ہوندا اے۔ بہت سارے شاعر ایس نوں ”آمد“ نال منسوب کردے نیں جس وچ شاعر دی ذاتی کاوش نہیں بلکہ خاص ویلا، عطائے رب ولوں مخصوص کردتا جاندا اے۔ شاعری نوں ذاتی کاوش نال لکھیا نہیں جاسکدا اے تے ذاتی کاوش نال پڑھیاوی نہیں جاسکدا اے۔ شعر پڑھدیاں کدوں کوئی مصرعہ دل دیاں تاراں دے نال مل کے راگ الاپنا شروع کردے کوئی وی نہیں دس سکدا اے۔ کدوں کسے دے دل دی دنیا بدل جائے، کدوں تھڑکدے ہوئی پیر منزل دے راہ ول پے جاوے۔ کدوں اکھاں دی چمک اک مصرعے دی روح تیک اپڑ

جائے کوئی نہیں جاندا۔ ایسے لئی آپ دی شاعری نوں اک روحانی واردات آ کھدے۔ ڈاکٹر محمد اجمل
نیازی لکھدے نیں:

”اصل میں یہ بھی کوئی روحانی واردات ہے۔ اسے پڑھتے ہوئے کئی ان دیکھی
وارداتیں دکھائی پڑنے لگتی ہیں۔ آدمی کے دل کی آنکھ بیدار ہونے لگتی ہے اور
اسے وہ کچھ نظر آتا ہے جو عام طور پر نظر نہیں آتا“۔ (2)

شکیلہ جبین دی شاعری نوں اک روحانی واردات دے طور تے محسوس کیتا جائے تے ان دیکھی
واردات اصل وچ اوس دی حیاتی دا تجربہ تے مشاہدہ اے۔ جس نوں پورے وثوق نال شکیلہ نے ایس
انداز نال لکھتے پایا اے کہ دل دی سستی اکھ جاگ پیندی اے۔ بندہ فیراوہ سب کچھ وی دیکھن لگدا اے
جیہڑا عام طور تے اوس نوں نہیں دسددا۔ ایہ دیکھن تے دکھائے جاوون دا سلسلہ وی بڑا ای عجیب ہوندا
اے۔ ساڈی اکھ بہت واراوہ سب کچھ دیکھدی اے جس دی چاہ نہیں ہوندی اوہ ان چاہی حقیقتاں دی
منظر نگاری دا مشاہدہ قدرت ولوں کروایا جاندا اے تاں جے چاہی تصویریاں نوں دیکھن واسطے تڑپ جاری
رہے۔ شکیلہ جبین دی ایہ روحانی واردات اوس نوں خود شناسی مگروں حاصل ہون والی معرفت دا سٹہ اے۔
جس واسطے اوس نے حیاتی دے کئے اے پلاں نوں صدیاں وانگ لنگھایا ہووے گا۔ ساہواں دی سولی
تے لکلیاں سدھراں نوں اکھراں راہیں پیش کرن دا انداز نوں بیکلا وی اے تے انملا وی۔ حیاتی دے ایس
سفر وچ اوس نوں کئی وار پیراں دے چھالیاں سنے ٹرنا پیا ہووے گا ایس دا تے اوہو ای زیادہ چنگی طرح
تذکرہ کر سکدی اے۔ اک پڑھن والے دی حیثیت نال مینوں ایس شے دا ادراک اے کہ اوہدی
اکھراں دی روشنائی، روح دے ہمیریاں نوں مکا کے چارے پاسے چان کرن وچ کامیاب ہو جاندی
اے۔ ایس کامیابی دی مہک جے دے نال نال روح نوں وی مہکا دیندی اے۔

شکیلہ جبین دی پنجابی شاعری دے حوالے نال گل کہیتی جائے تے اوہناں دے دو پراگے ”بنی
اپنی گرو آپ“ تے ”رب کھیڈاں کھیڈا“ ملدے نیں۔ سعید بھٹا دی مرتب کردہ کتاب ”سانجھے وچار“
وچ منیر احمد شیخ نے پنجابی شاعری بارے دس پائی اے کہ:

”پنجابی شاعری، شاعری نالوں ودھ اک روحانی واردات اے تے ایس لئی ایس

شاعری دیاں اک نالوں زیادہ سطحیں نہیں پڑھن دیاں وی تجربہ کرن دیاں وی۔“ (3)

پنجابی شاعری دا سلسلہ بارھویں صدی عیسوی توں حضرت بابا فرید شکر گنج دے شلوکاں توں
شروع ہویا۔ جس دا لکھتی حوالہ حضرت بابا گورونانک دی کتاب ”گرو گرنٹھ صاحب“ توں ملدا اے۔
ایہناں دا اوہ تصوفانہ شروع ہون والا سفر اک کلاسیکل آفاقیت وانگ لوکاں دے دلاں اندر ایس طرح
ودیعت کر گیا کہ اپنی صدیاں لنگھن مگروں وی دل توں دل تیک جاری اے۔ پنجابی صوفی شاعراں تے
شکیلہ جبین دے تصوفانہ سفر بارے ڈاکٹر طارق عزیز نے شکیلہ جبین دے پہلے پراگے ”بنی اپنی گرو آپ“

دے انتساب وچ لکھیا اے کہ 642 ورھیاں وچ صرف اٹھ صوفی شاعر پیدا ہون مگروں لمی چپ چپان سی۔ شکلیہ جیہیں نے ورھیوں بعد ایس چپ دا جنڈرا بھنیا اے۔ اپنی شاعری راہیں حیاتی ٹپاون دا دل تے صوفیانہ رزماں سنجھان دا آہر کیتا اے۔ اوہ صوفیانہ آگ تے رنگ وچ دھنڈی دھنڈی بھانجڑ بن گئی۔ اوہدی شاعری اندروں پھٹن والی اوہ بوٹی اے جس دے نال اوس دی جان پھلن تے آجاندی اے ایسے لمی ڈاکٹر طارق عزیز نے پورے یقین تے مان نال ایہ گل آکھی اے کہ:

”پنجابی وچ پہلاں اٹھ وڈے صوفی شاعر سن تے نوویں شکلیہ جیہیں اے۔ مینوں ایہ وی پک اے کہ شکلیہ جیہیں دی تھاں لین لمی فیر کئی صدیاں اڈیکنا پوے گا۔“ (4)

پنجابی ادب دے ایہ وڈے شاعر پنجابی ادب دے کلاسیکل شاعر نیں۔ جیہناں نوں صدیاں لنگھن مگروں وی اوہناں دی عشق حقیقی دی جاگ نے زندہ رکھیا اے۔ ایہناں سب شاعراں نے Universtality دا درجہ حاصل کر لیا اے۔ ایہناں کلاسیکل شاعراں وچ حضرت بابا فرید شکر گنج، حضرت شاہ حسین، حضرت سلطان باہو، حضرت بابا بلھے شاہ، میاں وارث شاہ، ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید تے میاں محمد بخش دے ناں شامل نیں۔ ایہناں سب صوفی شاعراں نے اللہ تعالیٰ دے پیغام نوں پوری ایمانداری تے جہد نال عام لوکاں تیک اپڑایا۔ لوکاں دی وچاری جس نوں جگایا، گوہ کرن تے اپنی سیہان مگروں گیان دا درس دتا۔ حیاتی دی عملی صورت راہیں لوکاں نوں بیدار کیتا۔ میاں محمد بخش دا انہویں صدی عیسوی دا زمانہ سی۔ لوکاں دی اصل اسلام ولوں ناواقفی نے اوہناں دی حیاتی دے ڈھنگ دے نال نال اوہناں دی سوچ دے رنگ نوں وی بدل دتا سی۔ میاں محمد بخش دی لکھتاں نال اوہناں رب تے انسان نال جوڑ دا عشق محسوس کرنا شروع کر دتا۔ اوہناں دے کلام نوں صوفی گائیکاں نے گا کے آج وی دنیا بھر وچ اپنی مقبولیت عطا کیتی اے کہ اوس اک دل اندروں نکلی آواز، لکھاں محسوس کرن والے دلاں دی آواز بن گئی اے۔ لوکاں نے خارجی دے نال نال اپنی داخلی حیاتی دے سوچ ڈھنگ نوں بدلن واسطے جتن کرنے شروع کر دتے۔ میاں محمد بخش دا بہت سارا کلام آج محاوریاں دی صورت وچ وی لوکاں دی یادداشت وچ محفوظ اے۔ اوہناں نے بندے نوں رب کائنات دی چاہ یعنی بندگی تے عاجزی نوں ایس انداز نال لکھیا اے کہ ہر عاصی دے دل دی دھڑکن تے چاہ گدی اے۔ مثال دے طور تے اوہناں دی سب توں مقبول حمد اے کہ:

اول حمد ثناء الہی جو مالک ہر ہر دا

اس دا نام چٹارن والا ہر میدان نہ ہر دا (5)

سب صوفی عاشقان نے صرف اوس واحد بزرگ و برتر ہستی، پاک پروردگار دی وحدانیت دا اقرار اپنے سہا دے کن تیک کرن دا چارا کیتا اے۔ بندے دا توکل اوس دی حیاتی وچ اوس دی کوششاں تے آزمائشاں دے صلے وچ رب ولوں خاص انداز تے خاص ویلے تے عطا ہو جاوے تے

ڈبڈی بیڑی تر جاؤندی اے۔ اوس نام دا جاپ کرن والا، اوس دانام چتارن والا ہر میدان وچ کامیاب ہو کے رہندا اے۔ ایہ کامیابی ہر بندے دی حیاتی دا مقصد ہونا ای اصل حیاتی اے۔ پنجابی نویں نظم دا مڈھ ویہویں صدی توں شروع ہون دا حوالہ ملدا اے۔ پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ وچ احمد حسین قریشی لکھدے نیں کہ:

”نظم کی پیدائش اگرچہ غزل دے صدیوں پہلے ہوئی لیکن اس کا مزاج تبلیغ و ہدایت

تھا۔ دین کی تبلیغ تصوف کا چرچا اور داستان گوئی، ساری شاعری پر محیط تھی۔“ (6)

نظم دی تخلیق کاری یا ورتاوا غزل توں صدیاں پہلاں ہو چکیا سی کیوں جے کجھ ودواناں دے مطابق حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری وی نظم دی اک شکل اے۔ ایہناں دا مزاج تے اصل مقصد دین دا پرچاری۔ دین دی ترویج یا پھیلاؤ واسطے تصوف دے پرچار نوں عام کرن واسطے پنجابی قصہ نگاری یا کلاسیکل قصیاں دے روپ وچ، شعری صورت دے ڈھنگ راہیں لوکاں وچ عام کیتا گیا۔ تصوف جس بارے James H. Leuba نے کتاب The Psychology of Religious وچ لکھیا اے کہ:

“Mysticism is a defectino of man. It is a merging of the individual will with the universal will, a consioueness of immediate relation with the divine, an intivitive certainty of contact with the supernatural world” (7)

شاعری وچ گھٹ اکھراں راہیں وڈا مضمون بیان کرنا آسان ہوندا اے پیغام شعری خصوصیت دی وجہ توں چھیتی اثر کردا اے۔ پنجابی نویں نظم دا موڈھی شریف کجاہی نوں نیا جاؤندا اے۔ اوہ زمانہ پاکستان بنن دا مڈھلا زمانہ سی جدوں پنجابی زبان دی ترویج دا سفر جاری سی۔ اودوں کئی اردو لکھن والیاں نے پنجابی لکھن دا چارواوی کیتا۔ اوسے زمانے وچ احمد راہی تے شریف کجاہی دیاں نظماں نوں پنجابی رسالیاں وچ چھاپ کے عام لوکاں تیکر اپڑایا گیا۔ پنجابی نظم نگاراں نے اکھراں دے خاص اکھراں ورتاواے نال نظم دی فارم تے معنیاں دی ترتیب دا خاص خیال رکھیا۔ پاکستان دے وجود وچ آون مگروں پنجابی شاعراں نے پرانی شعری روایتاں نوں وکھ نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں پرانی روایتاں نوں سامنے رکھ کے تجربے تے مشاہدے نال ایس دے ڈھنگ نوں بدل کے رکھ دتا۔ ترتیب، تسلسل تے روانی دا خاص خیال رکھدیاں ہوئیاں معرا، آزاد تے نثری نظم نوں تخلیق کیتا۔ کجھ پارکھاں تے ودواناں دا خیال اے کہ پنجابی شاعری وچ نظم دا وجود کئی صدیاں پہلاں پنجابی دی قدیم شاعری توں ملدا اے۔ کیوں جے پنجابی دے کئی لوک قصے تے واراں نظم دی صورت وچ لکھیاں گئیاں۔ مثال دے طور تے نادر شاہ دی وار یعنی نجابت دی وار وغیرہ تے پیلو دی مرزا صاحبان داستان وی اک نظمی صورت دا حوالہ اے۔ احسان الحق چیمہ نے اپنی کتاب تصوف فلسفہ اور تاریخ وچ کجھ انج بیان کیتا اے:

”تصوف کا مطلب ہے اللہ سے لو لگانا، یعنی اللہ سے ایسا تعلق پیدا کر لینا جس میں ہر قسم کی دوری ختم ہو جائے اور بندے کو مکمل یکسوئی حاصل ہو جائے“۔ (8)

اللہ والیاں نے ایسے دوئی نون مکاون لئی دن رات خاص کوشش نال ایس پنہنوں مکان وچ کامیابی حاصل کیتی اوس دے نال دو جیاں دی بانہہ پھڑ کے وی اصلی تے اخیرى منزل تیک اپڑا نون ممکن بنایا،۔ پنجابی نظم نگاراں دے ایس پیغام نون اگا نہہ ٹورن لئی خاص کردار ادا کیتا اے۔ پنجابی نون نظم دے ویہویں صدی دے حوالیاں وچ زیادہ تر مضمون معاشرتی مسئلیاں بارے ملدے نیں کچھ نظم نگاراں دیاں نظماں وچ معاشی، رومانوی دے نال نال تصوف دارنگ وی نظر آؤندا اے۔ متصوفانہ درجات نون بیان کرن والے نظم نگاراں دی تعداد پنجابی نظم دے ڈھلے دور وچ گھٹ سی۔ ایس داکارن اوس ویلے گھر وچ گھیر یا شاعر دماحولیاتی عناصر اے۔ ویلا لکھن نال جدوں شاعر دی معاشی تے معاشرتی حالت تھوڑی بہتر ہونا شروع ہوئی اوس دی اقدار دی ترقی ہوئی تے اوس نے اپنی خود شناسی دے نال نال رب دی رضا تون حاصل ہون والی خوشی واسطے جتن شروع کردتا۔ ایس جتن دا دائرہ بہت سارے شاعران نون تے نہیں گھیرا پر بہت سارے شاعر ایس دی صف دائراتی وگن وچ دیکھے جاسکدے نیں۔ شکلیہ جیہں دا صوفیانہ ڈھنگ اوس نون سب تون نمایاں کردا اے ایس دا ثبوت اوس دیاں لکھتاں تون بھر پور جواز نال حوالیاتی صورت وچ موجود اے۔ آج دے نون نظم نگاراں نے دنیا نون تیاگ کے تصورانہ فطرت نون بیان نہیں کیتا بلکہ اوہناں نے دنیا اندر رہ کے، اپنے نال وسیب دے رشتیاں دے حقوق تے فرائض دی ادائیگی راہیں ایہ سلسلہ جاری رکھیا اے۔ ایہناں صوفی منش نظم نگاراں دیاں نظماں وچوں تصوفانہ رنگ تے تصوفانہ درجات دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ پنجابی کلاسیکل ادب دی تحقیق تون ثابت ہوندا اے کہ پنجابی صوفی شاعران داکلام سارے داسارا ای تصوفانہ رنگ تے درجات نال بھریا اے۔ ایہناں کلاسیکل شاعران داکھتی ڈھنگ آون والے شاعران نے وی ورت کے اوس دے زندہ ہون دا ثبوت دتا اے۔

ڈاکٹر صغریٰ صدف نے وی شکلیہ جیہں دے موہ لین والی صوفی لکھتی ڈھنگ بارے گل کردیاں اوہناں دی کتاب ”بنی اپنی گرو آپ“ وچ دسیا اے کہ شکلیہ جیہں نے جس پنجابی دھرتی تے صوفیاں بابیاں دی پیروی کردیاں ہویاں اوہناں دے رنگ وچ اپنی گل اگے ٹوری اے۔ ایسے لئی اوہدے کلام پڑھدیاں ہویاں اوس نون کدھرے بابا بلھے شاہ نظر آیا تے کدھرے شاہ حسین۔ میرے خیال وچ ایس دا اصل کارن تے ایہناں سب دے اندر تصوف دا بلن والا دیوا اے۔ جس وچ اکو پریت دے تیل نے ات مچائی اے کہ شکلیہ جیہں دی حیاتی دی بتی وی اوہناں صوفی شاعران وانگ مچنا شروع ہوگئی اے۔ صوفی شاعران بابا بلھے شاہ دے رنگ دی مماثلت بابا بلھے شاہ تے شکلیہ جیہں دی بے باکی تون ثابت اے۔ شاہ حسین دانمانا انداز، دھی ماں دے مکالماتی رنگ نال علامتاں نون ورت کے شکلیہ

جیہیں تے شاہ حسین دے لکھتی ڈھنگ وچ مماثلت پیدا ہوندی اے۔
 شکلیہ جیہیں دی کتاب ”رب کھیڈاں کھیڈا“ دی پہلی نظم نہیں ”نہیں سنی میں چنگی مندی
 مائیں“ اے۔ جس وچ ماں نوں دھی نے اپنے گہنیاں دے چاؤ بارے دسدے ہوئے آکھیا اے کہ:
 نی مائے مینوں گہنیاں دا چاء/ ہتھیں چھایاں میرے کنیں کانٹے پا/ رانی ہار مرے
 گلے چڑھا/ ایہ وینی میری رنگاں چہ نواہ/ میرے گنیاں تے رولا کوئی پا/ تک تھلی
 تے متھے نکالاہ/ بن پب تیرے اگے لگ جاواں گی/ جیہڑے پاسے آکھیں او سے
 پاسے جاواں گی (9)

دھی ماں نوں گہنے پاؤن دے چاؤ بارے آکھدی اے۔ جو بن نوں سنوارن دا چاء ہر گڑی
 دے دل دی آواز دے نال نال اوس دی فطرت وی ہوندا اے۔ جو بن وچ سپہن پیدا کر لین نال سب
 نوں بھاء جاؤن دی تاگھ ہر ویلے بناؤ سنگھار دی رتجھ نوں پروان چڑھانندی اے۔ ایس بند وچ وی اک
 دھی داماں نوں ہار سنگھار کرن مگروں ماں دی ہر گل منن، اوس دے آکھے لگن دا معصومانہ انداز بیان کہتا گیا
 اے۔ ماں ولوں دھی نوں مت دیندیاں ایس بناؤ سنگھار دے نقصان بارے دسیا کہ ایہناں گہنیاں دے
 راہ بڑے اوکھے نیں۔ کنڈے کالجے تے بلیاں تے ہو کے سجانے پیندے نیں۔ اخیر تے ماں دھی نوں
 گہنیاں دے باجھ ساہواں دے سوکھے کر کے سوئی بنا کے اگے لاؤن دا وعدہ وی کردی اے۔ سچی گل
 اے کہ تصوف دا راہ بڑا ای اوکھا اے۔ ایس عشق دی راہ تے اک عاشق ہر ویلے محبوب نوں بھاء جان
 والے انداز نوں اپناؤن دے لکھاں جتن کردا اے۔ عشق حقیقی ہووے یا عشق مجازی دونوں صورتاں وچ
 اک عاشق ہر ویلے اپنے سپہن واسطے جتن کردا نظر آؤندا اے۔ عشق حقیقی دے عاشق داسپہن اوس دی
 روح نوں پاک صاف کرن مگروں تصوفاتی درجات نوں منزل بہ منزل طے کرن دے سلسلے نال ودھدا
 جاؤندا اے۔ ایہتوں تیک کہ محبوب یعنی اللہ تعالیٰ دی رضا نوں حاصل کرن مگروں وی اوس توں ناراضگی
 دے خوف نال حیاتی نوں دنیا دے خاردار کنڈیاں توں بچاؤن دی جہد وچ لنگھا دیندا اے۔ تصوف دیاں
 اوکھیاں منزلاں نوں سوکھا کرن داکم اک مرشد اوسے طرح کردا اے جس طرح اک ماں دھی نوں دنیا وچ
 سوہنا بنا کے اوس نوں سوہرے گھر ٹورن دا کردی اے۔ دونوں دی بے غرضانہ پریت راہیں ای بندہ
 کاملیت حاصل کر سکدا اے۔ شکلیہ جیہیں نے وی حضرت شاہ حسین وانگ علامتی ڈھنگ وچ ملاح، چپو،
 پونی، چرخہ، نکلا وغیرہ دے اکھراں نوں ورت کے اصل گل تے اصل مقصد سمجھاؤن دی کوشش کیتی اے۔
 شکلیہ جیہیں دا تجربہ، مشاہدہ تے جستجو اوس نوں اوہ دوام عطا کردا اے کہ اوہ سدا صوفیاں وانگ دلاں دے
 نیڑے محسوس کیتا جان والا احساس حاصل کرن وچ کامیاب نظر آؤندی اے۔ اوس نوں عطا کیتی جان
 والی غیبی طاقت اوس دی سوچ دی پرواز نوں پر عطا کردی اے تے رنگاں بھری پرات وی جاناں وچوں
 اوس دے بول قوس و قزح دے رنگاں وانگ آل دوالے کھلر جان دے نیں تے ایہو جیہا سماں تخلیق ہو

جاندا اے کہ پڑھن والا ایہناں اکھراں دی رنگین وادی وچ گواج ای جاندا اے۔ ”میں“ دا وجود مک کے ”توں“ وچ بدل جاندا اے۔ صوفیانہ وچاراں نوں انسان اکھراں راہیں بیان کرن واسطے اک صوفی دی لوڑ ہوندی اے۔ جیہڑا مجازی صورت وچ حقیقت دی گل سمجھاؤندا اے۔ مجاز دی زبان چھیتی۔ پلے پلے جاؤندی اے۔ ایس بارے پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی، اقبال صلاح الدین دی کتاب ”لعلوں دی پنڈ“ وچ اک مضمون راہیں بیان کردے نیں:

”صوفی شاعر عام بندیاں نوں مخاطب کرن لئی مجاز دی زبان استعمال کرن تے مجبور اے۔ ایہ مجاز دی زبان وی اوہ عام آدمی توں لیندا اے کدی اوہ لوک کہانیاں دے کرداراں نوں روحانی قدراں دیاں علامتاں بنا کے پیش کردا اے تے کدی سماج وچ موجود رواج تے پیشیاں دا ذکر کردا اے۔“ (10)

سب توں ودھ مقبول داستانی کرداراں وچ راجھے نوں ہیرا اپنی ذات وچ محسوس کرن والا کردار اے جس نوں شاہ حسین توں اڈاج وی نویں لکھاری اپنی لکھت وچ ورت کے عشق حقیقی نوں کھول کے بیان کرن دا آسان ذریعہ خیال کردے نیں۔ شکیلہ جبین نے اپنے اندر صوفی دی وچ نوں محسوس کرن مگورن سنیا تے اوہ سے راہ تے ٹر پئی۔ ٹردی ٹردی اوتھوں تیک اپر گئی کہ اوس نوں آکھنا پے گیا کہ:

میری مٹی بن گئی منکے / وچ نور دادھا کہ چھٹکے / گل پالئی صوفی بن کے / بن منکا منکا پڑھ جانا / ایہوں رب دی جگتی کر جانا (11)

اپنے مٹی دے جتے دا منکے بن جان دا حوالہ تے اوس نور دے دھاگے دے چھٹکن دا یقین ایہ خاص عطاءے ربی نہیں تے ہو رکیہ اے؟ اپنی ذات دی معرفت مگورن رپ کائنات دی رضا حاصل کرن مگورن اپنی ساری ہستی دا اوس دے حکم دے تابع ہو جاوون دا اقرار ہر بندہ بشر دا نصیب نہیں ہوندا۔ ایس نصیب نوں جانداں تے ایس دی اہمیت نوں بیانداں منکا منکا پڑھ جان تے رب دی جگتی کر جان دا ارادہ صرف باعمل سالک دی حیاتی دا جہد ہوسکدا اے۔ شکیلہ جبین نے اپنی دوجی کتاب داسرناواں تے نظم ”رب کھیڈاں کھیڈاں“ وچ اوس داتا دے وکھو وکھ رنگ تے ڈھنگ یعنی کرماں بارے تذکرہ کیتا اے۔ جدوں بندہ سالک جان لیندا اے کہ انسان مٹی دے اک کھڈونے توں ودھ کجھ نہیں اوہ کھڈونا جس دیاں ڈوراں تپلی وانگ اوس دے کھڈاری دے ہتھ نیں۔ اوہ من و عن ایس اقرارناں سر دھنا شروع کر دیندا اے کہ بندہ منیں یا نہ منیں اوہ مالک اوہ خالق سب کجھ منوانا جاندا اے۔ اوس نوں اپنا آپ منوانا آؤندا اے۔ اوس مالک دے حکم تے ڈبڈی بیڑی تردی اے تے تردی تردی ڈب جاندا اے اوہ ہر تھاں، ہر ویلے بندے نوں اپنے ہون دا یقین تے اقرار کرواؤنا جاندا اے۔ اوہ جدوں کسے بندے دی رضاتے راضی ہوندا اے تے لہراں بہراں کر دیندا اے۔ شکیلہ جبین ایس بارے لکھیا اے:

جدوں موج وچ آوے، ساڈی بین وچ جاوے

چٹا کر کے دکھاوے، کبھڑے راگ چھیڑدا
رب کھیڈاں کھیڈدا، وانگ گینداں ریڑھدا (12)

جدوں رب کائنات موج وچ آؤندا اے تے بندیاں دی بین وجا دیندا اے۔ چٹا کر کے دکھا دیندا اے۔ اوس دے آل دوالے تے اوس دے دل توں سارے گناہاں دے ہنیریاں نوں معرفت دے نور نال دور کر دتا جاندا اے اوس دے کالے دل نوں چٹا بنا کے اوس دے دل دے کبھڑے کبھڑے راگاں نوں چھیڑنا اے۔ ایس دی جانکاری صرف تے صرف اوس کھیڈن والے کھڈاری کول اے۔ بندیاں نوں وانگ گینداں روڑھدا اے، رب کھیڈاں کھیڈدا اے۔

بندیاں نوں علم دی اک خاص مقدار ای عطا کیتی گئی اے۔ انسان اپنے توں پہلے دی تاریخ دا صرف اوہناں علم ای جان سکدا اے جتا اوس مالک دی مرضی اے تے اگوں کل یاں مستقبل واسطے جانکاری دی خاص مقدار تے معیار دا وی اختیار اوس دے ہتھ اے۔ اگلے آون والے پل بارے وی انسان لاعلم اے۔ لکھن والا ہر لمحہ اک نامعلوم ہونی تے اُن ہونی نوں اپنے نال لائے پیروں پیری ٹردا جا رہیا اے۔ نہیں پتہ کس تھان تے کدوں موڑ کٹنا پے جاوے؟ کس تھان اپنے سرنوں خاک وچ رولنا اے، کس تھان اپنیاں ہنجاواں والیاں اکھیاں تے پھیلے ہوئے ہتھان نال منہ نوں عرش ول چک کے تکتا اے؟ کس تھان اوس مالک دیاں کیتیاں تے سرنوں بے اختیار سجدے وچ سٹ دینا اے؟ ایہ سب دا اوس سوہنے مالک نوں خوب اندازہ اے۔ کدی تے اوہ اکو وار منکن تے جھولی نوں خیرات نال بھر دیندا اے تے کدی اکو دعا دی قبولیت واسطے بکھ سک جاندا اے تے اکھاں ترس جانداں نیں۔ اندر دی ہون والی جنگ دی گھمن گھیری وچ بندہ بھوہ کھاندارہ جاندا اے۔ دل دی پٹاری اندر سولاں تے جواباں دی پٹاری نوں کھول کے رکھ دیندا اے۔ بندے نوں مننا پے جاندا اے:

”پھڑے مٹی دا کٹورا/ وچ بیہہ پاوے کورا/ کتے بوہتا کتے تھوڑا/ چپ چاپ کردا/
بھیت نہیں دَسدا“ (13)

اوس مالک دے بھیتاں نوں کوئی وی نہیں پاسکدا۔ اوہ مٹی دا کٹورا پھڑدا اے اوس اندر کورا بیہہ پاؤندا اے۔ کتے تھوڑا تے کتے بوہتا بیہہ پاؤندا اے۔ سارے کم اوہ چپ چاپ کردا اے۔ اوس والی کل کائنات نوں ہر شے دا اختیار حاصل اے۔ اوس دی ہر کرنی نرالی اے، کسے نوں تھوڑا تے کسے نوں بوہتا پاوون والا فلسفہ وی اوسے دا آپ گھڑیا اے تے مناسب وی اے۔ کیوں جے اوس دی عطا کنیاں واسطے تھوڑی وی بوہتی اوہدی عاجزانہ طبیعت نوں بھاء جاندی اے تے کسے نوں کپ بھر بھر دیندا اے اوہ اپنی فطرت دی بکھھ وچوں ہمیش تھڑیا ای رہندا اے۔ اوہ مالک دلاں اندر یقین دی کو پیدا کر کے ہر نہ پوری ہون والی دعا دے کوئی نہ کوئی لکے ہوئے سبب وچوں منکن والے دل دی آس ٹن نہیں دیندا۔ آس دے دیوے دی جتی نوں بھجن نہیں دیندا۔ ایسے لئی تے شکلیہ جہیں نوں اپنی نظم ”تیری تو ہی جانے سائیاں“

تخلیق کرنی پے جانندی ای۔ جس وچ اوس نے دارو پی کے نچن تے کسے دے پانی پی کے ہسن دی گل کر کے ترہائے دے گجن تے کسے ر بے دے خالی جانی بن جاوے دا تذکرہ کر کے، دارو تے پانی سب کچھ اوسے دے ہون دی حقیقت تے روشنی پا کے اکنائ تے چھم چھم و سن تے اکنائ دے ویڑے ویرانی کرن دی صورت حال نوں بیانیا اے۔ واہ! میرے مالکا ساری دنیا دے ہر جاندار دی کہانی تخلیق کرن والے کہانی کارا تو ہی سب پلائیاں تے کرداراں دی خاصیت تے ہیئت دا اُسارن والا ایں۔ تیریاں کرنیاں توں ای جانن والا ایں۔ ایسے کتاب دی اک نظم ”آئی ساریاں توں میں پہلی جھولی پھڑ کے“ دا انداز بڑا موہ لین والا اپنے محبوب تے داتا نال گل کرن دے بے تکلفانہ ڈھنگ دا بیان اے۔ جس وچ بڑے مان نال سوال کیتا اے:

”سوہنیا! وے سن مینوں سوہنی کر دے“، (14)

سوہنا بننا تے سوہنا لگنا دی اک چاہی انسانی فطرت، ہر بندے دے دل اندر شور مچاؤندی یا نکرے لگ کے بیٹھی چاہ۔ سوہنیا، دا اپنائیت والا انداز، محبوب دی توجہ حاصل کرن والا مخاطبی جملہ کہ جس نوں ادا کرن مگروں محبوب فوراً عاشق نوں آکھے کہ دس پیاریا تیری کیہ چاہ اے؟ چاہ اوہو جو عاشق دی ہوندی اے، محبوب نوں بھاء جاوے دی چاہ شکلیہ جیہیں دا اگوں سوال کہ میرا سوہنا بننا اک انہونی وانگ اے۔ اوہ آکھدی اے کہ میں ہوندیاں ویکھیاں نیں توں مینوں سوہنی بنا دین دی انہونی وی دکھا دے کہ میں اپنی میل نوں آپ ای دیکھ سکاں۔ مینوں اپنی میل دیکھ کے مڑھکا آ جاوے۔ میرے جتے دی رُوں رُوں وچوں موری وانگ نکل جائے تے مینوں پونی کر دے۔ ایس توں مراد اے کہ جدوں بندے نوں اوس دا اپنا اندر لاگند یا میل یعنی گناہ دے شروع ہو جاندا ہے تے اوس داسب توں پہلا کم توبہ دی پوڑی چڑھنا ہوندا اے۔ توبہ دی پوڑی چڑھن مگروں سرسجدے رکھ کے اپنے گناہاں دی معافی مانگ کے قلب دے شیشے وانگ لٹک جان واسطے التجا کیتی جانندی اے۔ ایس التجا ویلے منگن والے نے ایس گل دی وضاحت کر دتی ہوندی اے کہ میں اپنی جھولی پھڑ کے سب توں پہلے آئی آں۔ میری جھولی سب توں پہلے بھر کے میری مراد پوری کیتی جائے۔ سودا ہٹی وچوں دے کے میری بوہنی کر دتی جائے۔ کیوں جے میں اپنی جھولی بھر کے نسنی آں پر مینوں راہ نہیں لہدی اے۔ میرے اُتے اوس صراط مستقیم نوں واضح کر دتا جائے۔ ایس دے نال ای آکھ دتا کہ میری بوہنی ایہو جی بھاگاں والی ہووے کہ گا ہک تے گا ہک آونے شروع ہو جاوے۔ اے میرے داتا! اپنی ہٹی وچ میرا سدا آؤنا لکھ دے۔ کیوں کہ اکو توں مینوں سب کچھ حاصل ہونا اے۔ میں بار بار اپنا دامن صرف تیرے اگے ای پھیلا نا اے۔ کیوں کہ مینوں پورا یقین اے کہ صرف توں ہی مراد نوں پورا کر سکنا ایں۔ صرف توں ہی میری جھولی نوں بھر سکنا ایں۔ ایہ ساریاں ان ہونیاں نوں میرے مالکا ہونی کر دے۔ کیوں کہ:

تو دیندا بھانویں تھک جاویں، میں لیندی تھکنا نہیں

توں میتھوں بھانویں اک جاویں، میں فیروی جھکنا نہیں (15)

یعنی میرے مالکا میں ہر چاہ تے امید دے پورے ہون دی آس صرف تے صرف تیرے درتوں ای لائی اے۔ میں اپنی ساری حیاتی نوں ہزاراں تے لکھاں تاںگھاں دی نذر کردتا اے۔ میری اک چاہ تے سدھر پوری ہوندی اے تے اوس دے نال ای دوجی چاہ واسطے میری اکھاں اندر چمک پیدا ہو جاندی اے، دل تڑپنا شروع ہو جاندی اے۔ ہونٹ اوس دی قبولیت دی چاپ چپن وچ مصروف ہو جاندے نیں۔ ساری دی ساری توجہ اوس چاہ دی قبولیت واسطے رُجھ جاندی اے۔ لمحے صدیاں لگنا شروع ہو جاندے نیں۔ شکلیہ جیہیں دا پورے یقین نال اوس مالک توں منگن دی آس کہ میں تے تیرے کولوں منگدے ای رہنا ایں۔ توں بھانویں دے دے کے تھک تے اک جاویں مگر مینوں تیرے کولوں منگن وچ کوئی جھاک نہیں اے۔ جھجھک تے اوس تھاں تے ہوندی اے جتھے یقین دی ندی دا پانی گھٹ ہووے۔ جتھے پورا یقین ہووے اوتھے منگن دی چاہ دا مان ہوندا اے۔ ایہ یقین وی اوسے پیار کرن والے خالق دی دین اے جس نے اپنے بندے دے دل اندر پادتا کہ میرے بندے میرے کول سوال کرن میں تیرا ہر سوال پورا کراں گا۔ بلکہ بار بار سوال کرن والے تے میری نظر وچ مقبول ہوندے نیں۔ زیادہ قرب حاصل کر لیندے نیں۔ دنیا داراں نالوں بالکل وکھرا ای ڈھنگ کہ بندے کولوں اک توں دودجی وار سوال کرو تے منہ بنا کے سوسو احسان جتلاون مگروں طعنے مہنیاں دی بارش کردیندے نیں۔ اوہ داتا بار بار منگن دا انداز محبوب خیال کر کے، عاجزی قبول کر کے اوس دے درجات بلند کر دیندا اے۔ شکلیہ جیہیں نے ایہ وی یاد کرا دتا کہ قیامت توں پہلاں جے کر شام ہو جاوے تے فیروی اوس نے اوسے رب ول ای تلکنا ای۔ اوسے ول آس ودھانی اے تڑا کر دی اے کہ اوہ اوہدے واسطے انہراں توں تاریاں نوں کھل دے۔ اوہناں تے بیہہ کے اوہدے کول پرت آوے گی۔ اوہدی حیاتی دی دس نہیں کہ اوہ گھڑی اے یا دو گھڑی۔ اوہدے اندر ہن تے ساہ ست نہیں کہ ٹرن جوگی اے۔ عبادت نال اوہنوں راضی کر سکدی اے۔ رضاناں حاصل کرن داس جہد کر سکدی اے۔ (بڑھاپا آون والے) جے اوہدے اہ ست مک گئے کجھ وی کرن جوگی نہ رہوے گی۔ تے مالکا! اوہدے تے رحمت دی چھاں کر کے ہتھ پھڑ کے اوہنوں اپنے ول کھچ لے۔ ایس واسطے بھانویں اوہنوں انہراں نوں ست کرنا پوے ایہ بھیت اوہ کسے نوں نہیں دے گی۔ اخیر لے مصرعے وچ خوشخبری دے دتی کہ اوس محبوب خدا نے انہر پٹھوں ای اوہدے تے مہر دی نگاہ کر لئی اے۔ اوہنوں ملیا میٹ کر چھڈیا اے اوہ تے حروں بنا سلیٹ اے پراوہنوں متراں نے لپیٹ لیا اے۔ متراں نے لپیٹ لیا اے؟ والا جملہ وی اپنائیت دے نال نال منظوریت ول اشارہ کردا اے۔ متردی تعریف کردیاں نجم حسین سید نے اپنی کتاب ”سدا آبادی کرنا“ وچ لکھیا اے کہ:

”متر کون اے؟ متر اوہ دوجا ہوندا اے جیہنوں بندہ ڈھڈوں اپنا لووے، جیہڑا اپنے

توں باہر آ، وکھرا ہوندا اے وی اپنے اندر ہووے، جیہنوں اندر تھاں دیون واسطے اپنی

من دیاں پرانیاں رویاں نوں طلاقتا پوے، متر اپنے توں باہر سچ اے، اوہدے وار
 نوں سنن عشق اے، ایہ عشق بندے نوں نویاں کریندا اے، اوہدی سرت نوں اوہدی
 دیکھنی نوں جاگ لاؤندا اے، ایہونگا ہاں دا پاک ہوون اے۔“ (16)

ڈھڈوں اپنا لین دا عمل تے او دوں ہوندا اے جدوں اپنے ساہ تے اپنے جتے دے اک اک
 رُوں اندر اوس دے پیار نوں قید کر کے رت وانگ جیون گھڑیاں وچ چلدے رہن دے قابل بنایا
 ہووے، قبولیت دے عمل نوں کدی تے سالوں لگ جاندا ہے نہیں تے کدی اک گھڑی ای فرشوں عرش
 تے اڑا دیندی اے۔ شکلیہ جیوں دی ایہ نظم ”میں حرفوں بنا سلیٹ“ اُچے معیار دی نظم اے۔ اینا اُچا کہ
 شاید اک عام بندہ اوس دی سوچ تک وی نہ اڑ سکے۔

شکلیہ جیوں نے اپنی نظماں دیاں کتاباں وچ جنیاں وی نظماں تخلیق کیتیاں تے اوہناں سب
 دے سرناویں نظماں دے خلاصے دا بیان نہیں۔ سرناویاں توں ای جھات پا کے پورے مضمون دا مرکزی
 خیال حاصل کیتا جاسکدا اے۔ سب نظماں اندر صوفیانہ سوچ، کاوش تے عمل نظر آؤندا اے۔ سیالکوٹ شہر
 دے ماحول وچ رہندیاں، پنجابی زبان نوں ورتدیاں اوس دا حق ادا کرن دا جتن نظر آؤندا اے۔ ٹھیٹھ
 پنجابی اکھراں نال پنجابی ادب وچ اک خاص سہانہ راہیں اک سلاہن جوگ حوالہ دتا گیا اے۔
 پنجابی ثقافت تے رہتل نے شکلیہ جیوں دی سیانف نوں انفرادیت دان کیتی اے کہ اوس دا
 پنجابی تصوفانہ کلام آج دے نویں زمانے وچ اک روشن چراغ محسوس ہون لگا اے۔ ماں دھی دی گوڑھی
 سانجھ، بابل تے ویراں نال پیار جیتی دا وڈا سرمایہ اے۔ پریت دی پاندھی ہون کارن رب دی مخلوق
 نال کسے وی لوبھ توں بغیر شکلیہ جیوں دی حیاتی دا وڈا مقصد اے۔ ایسے لئی تے آپ واسطے ڈاکٹر نیلہ
 رحمان نوں وی ایہ آکھنا پیا کہ:

”..... وسیب، ویرہار، ذات کائنات دیاں ایہناں ساریاں بجھارتاں دی کتھارے،
 ایہناں لیکھاں دے اکھراں اوہو نہیں جیہڑے ساڈی ہوندا گواچی نال کدھرے گواچ
 گئے سن۔ اوہنے اچن، اچیت دی گنڈھڑی وچوں کڈھ، بنا سنوار کے پڑچھتی اُتے
 چُن دتے نہیں۔ جتھے آ کے اوہناں نوں ساہ لیا اے۔ نوں، نولیکا، نرویا وی،
 ساری وچاراں بھری جیوں گتھلی، جو پہلے سادھو سنت فقیر اُندے سن۔ شکلیہ نے
 اوہناں ساریاں وچارتانیاں نوں اک نواں گیان روپ دان کیتا اے۔“ (17)

نویں، نولیکے تے نزوئے اکھراں دی تخلقی کارن نے سرنیوا کے رب نوں سناون دا جتن کر کے
 حیاتی کرن دا درس دیندیاں اپنی حیاتی نوں باعمل سانچے نال سب دے سامنے پیش کیتا اے۔ اوس دے
 نال ای اپنے اندر دی صفائی، اپنے آل دوالے دے پریت دے رنگاں نوں کھلارن، نیک کماں نال
 دعاواں لین، اپنی اخیر واسطے نیک عمل کماون دی پریرنا دتی اے۔ ایس فانی دنیا دی بجائے ہمیش رہن والی

حیاتی واسطے سامان اکٹھا کرن دادرس دتا اے۔ سادہ حیاتی لنگھاون والی ایہ صوفی منش شخصیت اپنے چار چوہیرے سکھ، امن تے خوشی دے کھلے رنگ دیکھنا چاہندی اے۔ کیوں جے شکلیہ جہیں دے اپنے مطابق رب جدوں بندے نوں جہان وچ گھلدا اے تے پسند کردا اے کہ اپنے بندے نوں چنگی طرح وتر لاکے گھلے تاں جے اوہدا بندہ ایس دھرتی اتے ہاسیاں دیاں پھلاریاں کھلار دیوے۔ ایس دھرتی تے آون والا ہر بندہ فرشتیاں وانگ معصوم تے پھلاں وانگ پاک ہوندا اے۔ شکلیہ جہیں دی لکھت وچ صوفیانہ رنگ دے نال نال صوفیانہ درجات توبہ، فقر، زہد، ورع، توکل تے رضا دے پہلوواں نوں دیکھیا جا سکدا اے۔ نویں پنجابی نظم لکھن والیاں وچ شکلیہ جہیں داناں اگھڑواں نظر آؤندا اے۔ پنجابی کلاسیکل شعری ریت نوں ٹردے رہن دا جواز ایہناں مہان ہستیاں توں ای ملدا اے۔

حوالے:

- * ریسرچ سکالر پی ایچ۔ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2016ء) 109-
 - 2- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا (کتاب دی جلد دا اُتلا ورقہ)
 - 3- سعید بھٹا (مرتبہ)، سانجھ وچار، پاکستان (لاہور: اظہار سنز، 1997ء) 389-
 - 4- شکلیہ جہیں، بنی اپنی گرو آپ، (لاہور: ساون پبلی کیشنز، 2015ء) جلد دا اُتلا ورقہ۔
 - 5- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، (مرتبہ) سیف الملوک (لاہور: آر آر پرنٹرز، سن 2002ء) 2-
 - 6- احمد حسین قریشی، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء) 307-
 - 7- James H. Leuba, The Psychology of Religious Mysticism, (London: Routledge E. Kegam Pail, 1925) 1-7
 - 8- احسان الحق چیمہ، تصوف فلسفہ اور تاریخ (لاہور: تنظیم دین پبلشرز، 2001ء) 5-
 - 9- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 15-
 - 10- اقبال صلاح الدین (مرتبہ) لعلوں دی پنڈ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء) 225-
 - 11- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 126-
 - 12- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 34-
 - 13- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 101-
 - 14- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 137-
 - 15- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، 128-
 - 16- نجم حسین سید، سچ آبادی کرنا (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء) 78-
 - 17- شکلیہ جہیں، رب کھیڈاں کھیڈاں دا، کتاب دی جلد دا اُتلا ورقہ۔

* رضوان علی اعوان

برٹولٹ بریخت دے ڈرامے

"Mother Courage and Her Children"

داتعارف تے ویروا

Abstract:

This article deals with the critical study of play “Mother courage and her children” by Bertolt Brecht. Brecht was a German poet, playwright and theater director. He was born on 10 th February 1898 in Augsburg, Germany. He died in Berlin in 1956. “Mother courage and her children” Brecht’s most passionate and profound statement against war. He wrote this classic play in 1939 against the European thirty years war of 1618-1648 which involved all the European states. The play follows Anna Fierling “Mother courage” a canteen woman, pulls her cart with her three children Eillif, Katrin, Swiss chees through the blood and carnage of European’s religious war. She battered by hardships, brutality, degradation, and death of her children. She ultimately finds herself alone with her ramshackle cart. Fitting herself in its harness the old woman manages with the lost of her strength to drag it onward to the next battle.

Keywords: War, Old woman, courage, passionate, profound, carnage, Religious, brutality, harness, Strength.

Bertolt Brecht جرمن شاعر، ڈرامہ نگار تے 20 ویں صدی دے تھیٹر دا پردھان ناں اے۔ بریخت 10 فروری 1898ء نوں 'Bavaria' دے شہر 'Augsburg' وچ پیدا ہوئے۔⁽¹⁾ ایہناں دے پپو Catholic تے ماں Protestant سن ایہ اوہناں دی پہلی اولاد سن۔⁽²⁾ بریخت دا پپو 'Bertolt Frenrich Brecht' اک کاغذ دے کارخانے وچ چیف کلرک سی۔ بریخت دی ماں 'Wilhelmine Friederike Sophie Brezing' نوں چھاتی دا کینسر سی۔ پوری حیاتی بریخت نوں ایس دے خاندان ولوں معاشی مدد ملدی رہی خاص کر کے پپو ایس دی مدد کیتی۔ جیہناں نال بریخت

داپوری حیاتی اوہناں دے زندگی گزارن دے طور طریقیاں پاروں اختلاف رہیا۔⁽³⁾
بریتخت نے نکی عمر وچ لکھنا شروع کردتا سی تے ایہناں دی پہلی نظم 1914ء وچ چھاپے چڑھ
گئی سی۔ بریتخت ہوراں سکول وچ ای اک لکھاری دے طور تے شہرت حاصل کر لئی سی۔⁽⁴⁾ سکول وچ
چھپن والے میگزین "The Harvest" دی "Co-editing" تے "Co-founding" دا کم وی بریتخت
کردے سن۔ 16 ورہیاں دی عمر وچ ایہناں اک مقامی اخبار لئی لکھنا شروع کردتا سی تے نال ای اپنا
پہلا ڈرامہ "The Bibl" لکھنا شروع کردتا سی۔ جیہڑا اک کڑی بارے سی جیہیں نوں بہت سارے
لوکاں نوں بچان لئی زندگی یا موت وچوں اک شے چھنی سی۔ 19 ورہے دی عمر وچ ایہناں سکول چھڈ کے
تے جنگ لئی کلرک دا کم شروع کردتا سی۔

1917ء وچ بریتخت نے پھیر اپنی پڑھائی میونخ دے اک ادارے 'Ludwing
Maximilian Universitaet' وچ شروع کردتی تے میڈیکل مضموناں نال میٹرک دا امتحان پاس
کیتا۔ اوتھے ایہ Artur Kutscher دے تھیٹر بارے ہون والے سیمیناراں وچ جان دے سن۔ ایسے
ویلے ای ایہناں اپنا ڈرامہ 'Baal' لکھنا شروع کردتا۔⁽⁵⁾

1920ء وچ بریتخت دی ماں فوت ہوگئی۔⁽⁶⁾ ماں دے مرن توں 2 ورہے بعد 1922 وچ
بریتخت نے اک Opera Singer دے نال ویاہ کیتا جس دا ناں 'Marianne Zoff' سی۔ ویاہ
ویلے بریتخت دی عمر 24 ورہے سی۔ ویاہ توں اک ورہے بعد بریتخت دی اک دھی ہوئی جس دا ناں Hanne
رکھیا گیا۔ 1923ء وچ بریتخت دے 2 ڈرامے Baal تے Jungle of cities پورے ہوئے۔
بریتخت اپنی بیوی تے دھی نوں بہت تھوڑا وقت دیندا سی جس پاروں بریتخت دی بیوی اپنی دھی نوں لے
کے اپنے پکیاں کول چلی گئی تے چھیتی ای اوس بریتخت دیاں چٹھیاں دا جواب دینا وی بند کردتا۔

1924ء وچ بریتخت برلن گئے⁽⁷⁾ جتھے ایس دی ملاقات اک کمیونسٹ اداکارہ 'Helenweigel'
نال ہوئی۔ 'Helenweigel' وچوں بریتخت دا اک پتر 'Stefan' جمیا۔ ایس طرحاں 1929ء وچ بریتخت
نے اپنی پہلی بیوی 'Mazian Zoff' نوں طلاق دے کے 'Helenweigel' نال ویاہ کر لیا۔ 1930ء وچ
بریتخت دا دو جا پتر Barbara پیدا ہویا۔ 1927ء وچ بریتخت "Karl Marx" دے نظریات دی پڑھائی
شروع کیتی تے 1929ء وچ Communist بنے۔ "Schiffbauerdam" تھیٹر وچ بریتخت بہت
سارے لوکاں نوں اداکاری سکھاندے سن جیہڑے تھیٹر دی دنیا وچ بہت مشہور ہوئے اوہناں وچوں
"Oscar Homolka"، "Peter Lorre" تے گلوکارہ "Lottle Lenya" نیں۔

'Hanns Eisler' نال رل کے بریتخت نے سیاسی حالات تے فلم "Kuhlewampe"
بنائی۔ فلم 1932ء وچ چلی تے بہت چھیتی بند کردتی گئی۔ 1930ء وچ جرمنی وچ بریتخت دیاں کتاباں
تے ڈرامیاں تے پابندی لادی گئی۔ پولیس بریتخت دے تھیٹر بند کرن لگ پئی۔ بریتخت ملک بدر ہو کے

ڈنمارک چلا گیا سی جتھے اوہ 1939ء تیکر رہیا تے پھیر فن لینڈ چلا گیا سی جتھے اوہ اک لکھاری Hella Weiolijoki دے گھر مہمان بن کے رہیا سی۔ فن لینڈ توں بعد اپنے گھر والیاں نال بریخت "Russia" چلا گیا تے پھیر امریکہ جا ڈیرالایا۔⁽⁸⁾

"Mother Courage and Her Children" برٹولٹ بریخت ہوراں 1939ء وچ جرمن زبان وچ لکھیا⁽⁹⁾ تے 19 اپریل 1941ء وچ پہلی وار ایس ڈرامے نوں سٹیج تے پیش کیتا گیا۔ ایہ ڈرامہ 1960ء وچ پہلی وار انگریزی ترجمہ ہو کے چھپیا۔ بریخت دی موت 14 اگست 1956ء نوں دل دا دورہ پین پاروں ہوئی۔⁽¹⁰⁾ بریخت نے اپنی موت توں پہلاں آکھیا سی کہ اک خنجر میرے دل وچ کھو دتا جاوے تے نالے میری لاش سٹیل دے صندوق وچ دفنائی جاوے تاں بے کیڑے ایس نوں خراب نہ کر سکے۔ بریخت دیاں 59 لکھتاں چھاپے چڑھیاں نیں تے بریخت دے کم نوں 42 زباناں وچ ترجمایا گیا اے تے ایس دیاں لکھتاں دے 70 ولیم وک پچکے نیں۔

Mother Courage and Her Children تے بریٹ ڈی جونسن (Brett D. Johnson) نوں اوسکر یوسٹس (Osker Eustis) نے ویہویں صدی دا عظیم ترین ڈرامہ قرار دتا۔⁽¹¹⁾ کھیڈ وچ اک نویں آئیڈیالوجی اے جیہوں اسان ”ماں ہمتے“ دے طور ترجمایا اے۔ ماں ہمتے اوکھے توں اوکھے ویلے وچ وی ہمت نہیں ہاردی تے اپنے جیون دے بندوبست وچ لگی رہندی اے۔ برٹولٹ بریخت ہوراں ایہ ڈراما دو جی وڈی جنگ ویلے جرمن بولی وچ لکھیا سی پر پہلی وار انگریزی ترجمہ ہو کے 1963ء وچ چھپیا۔⁽¹²⁾ ایہ ڈراما یورپی تاریخ دی سب نالوں وڈی تے تباہ کن جنگ دے پس منظر وچ لکھیا گیا سی جیہڑی 1618ء توں 1648ء تیکر لڑی گئی۔ ایس جنگ وچ اتی لکھ لوک مارے گئے سن۔ ایس جنگ دا آغاز اوس ویلے ہو یا سی جدوں رومی سلطنت دے شہنشاہ Ferdinand II نے اپنی سلطنت وچ Protestant دیاں سرگرمیاں نوں گھٹاؤن دی کوشش کیتی سی۔ شروع وچ ایہ جنگ کیتھولک تے Protestant وچکار کجھ ریاستاں وچ سی پر ہولی ہولی ایس جنگ وچ فرانس، جرمنی، سویڈن، سپین تے ڈنمارک دیاں فوجاں وی آوڑیاں تے ایس طرحاں ایہ ہولناک جنگ تیبہ ورہے تک چلدی رہی۔

جنگی پچھوکر وچ لکھی جان والی کھیڈ چار جنیاں دے دوالے گھمدی اے۔ ماں ہمتے دے دو پتر (سوکس چیز تے ایلف) تے اک گوگی دھی (کیترن) اے جیہناں کول اک ریہڑا ہوندا اے تے اوس ریہڑے تے ماں ہمتے تے اوس دے بال جنگ وچ شیواں وچ کے اپنا گزارا کردے نیں۔ ایس کھیڈ دیاں باراں جھانکیاں نیں۔

پہلی جھانکی ضلع ڈالارنا..... موسم بہار 1624ء: ریکرونگ افسر تے سارجنٹ ہائی وے تے ڈیوٹی پئے کردے نیں تے نالے جنگ تے امن وچکار فرق تے گلاں کردے پئے نیں۔ ماں ہمتے اپنے

ریڑھے نال اوتھے آجاندى اے تے آؤندیاں گاؤن لگ پیندی اے۔ ماں ہمتے دا گیت مگدیاں سارجنٹ اوس کولوں پچھ گچھ شروع کردیندا اے کہ تسیں کون او تے جنگ وچ کیہ پئے کردے او؟ ماں ہمتے اوس نوں دسدی اے کہ اوہ وپاری نیں تے اپنے ریڑھے تے شیواں وچ کے گزربسر کردے نیں۔ سارجنٹ ماں ہمتے کول اوس دے بالاں بارے پچھدا اے تے ماں ہمتے اوس نوں اپنے بالاں بارے دسدی اے۔ ریکروٹنگ افسر ایلف تے سوکس چیز نوں مذاق نال ڈھگے آکھدا اے جیہیں تے ایلف اپنی ماں کولوں پچھدا اے کہ میرا ایس دے چھیڑ مارن نوں دل کردا اے۔ ماں ہمتے ایلف نوں روک دیندی اے۔ ایلف دی بہادری ویکھ کے ریکروٹنگ افسر ایلف نوں اپنے نال فوج وچ بھرتی کرن دا آکھدا اے پر ماں ہمتے نہیں مندی۔ اخیر ریکروٹنگ افسر تے سارجنٹ ماں ہمتے دے وڈے پتر ایلف نوں اپنے نال فوج وچ بھرتی کرن لئی لے جاؤن وچ کامیاب ہو جاندا اے نیں تے ماں ہمتے اپنی گوئی دھی کیترن نوں آکھدی اے کہ ہن توں ریڑھا لہجھن وچ اپنے بھرا دی مدد کر۔

دوجی جھاکى..... 1625-26 Wallhofء: ماں ہمتے نائی نوں اک گلڈر وچن دی کوشش کردی اے پئی نائی گلڈر دا مل گھٹ کران دی کوشش کردا پیا اے جدوں ماں ہمتے مل گھٹ نہیں کردی تے نائی وڈے گوشت دا اک ٹکڑا پکاؤن لئی تیار ہو جاندا اے۔ ایسے ویلے تمبو وچ کمانڈر، ایلف تے پادری آندے نیں۔ کمانڈر ایلف دی بہادری توں بہت خوش اے تے اوہ ایلف نوں اپنی پسند دی شراب پین لئی دیندا اے تے نالے ایلف توں پچھدا اے پئی اوہ کھانے وچ کیہ پسند کرے گا؟ ایلف گوشت دا آکھدا اے کمانڈر غصے نال نائی نوں آواز دیندا اے کہ میرے پتر ایلف لئی گوشت تیار کر۔ ماں ہمتے ایلف دی آواز سن کے بہت خوش ہوندى اے تے جدوں اوس نوں پتہ چلدا اے کہ اوس دے پتر لئی گوشت تیار ہونا اے بڑی چھیتی کلڈر 1 گلڈر دا باورچی نوں وچ دیندی اے۔

کمانڈر ایلف توں اوس دی بہادری دے قصے سن کے بڑا خوش ہوندا اے تے اوس نوں شہنشاہ نال ملان دا وعدہ کردا اے۔ ماں ہمتے وی اپنے پتر نال ملن لئی بے چین ہو جاندى اے پھیر ایلف کمانڈر دے آکھن تے اوس نوں اک گیت سناؤن لگ پیندا اے۔ گیت دی آواز سن کے ماں ہمتے وی گیت گاؤن لگ پیندی اے ایس طرحاں ماں ہمتے تے ایلف اک دوجے دی آواز پہچان کے اک دوجے کول آجاندا اے نیں تے ماں ہمتے ایلف نوں گلے لالیندی اے۔ ایلف ماں ہمتے توں سوکس چیز تے کیترن دا پچھدا اے۔ ماں ہمتے اوس نوں دسدی اے کہ سوکس چیز فوج وچ خزانچی بھرتی ہو گیا اے تے کیترن وی ٹھیک اے۔ ماں پتر نوں خوش ویکھ کے کمانڈر، پادری تے نائی وی ہسن لگ پیندے نیں۔

تیجی جھاکى..... اک فوجی چھاؤنی: اک فوجی افسر ماں ہمتے نوں گولیاں دا تھیلا وچن آیا ہويا اے۔ ماں ہمتے دے کول اک سوئی سوانی ایویٹ رنگ برنگی ٹوپی لیندی پئی اے جس دے سامنے شراب دا اک گلاس پیا ہويا اے۔ فوجی افسر ماں ہمتے نوں 2 گلڈرز دیاں گولیاں وچن لئی تیار اے پر ماں ہمتے

اوس نوں گولیاں لین توں ایہ آکھدیاں انکار کردیندی اے جے توں گولیاں وچ دیسیں تے اپنیاں فوجیاں نوں جنگ وچ لڑن لئی کیہ دیویں گا۔ ماں ہمتے اوس توں بعد اپنے نکلے خزانچی پتر نوں مت دیندی اے پئی کہ اوہ کدی وی بے ایمانی نہ کرے۔ سوکس چیز فوجی افسر نال چلا جاندا اے تے اوس دے جان توں بعد ماں ہمتے ایویت نال گلاں کرن لگ پیندی اے۔ ایویت ماں ہمتے نوں اپنے یار دیاں گلاں دسدی اے تے ماں ہمتے اوس نوں روکدی اے کہ اوہ میری دھی سامنے ایہو جہیاں گلاں نہ کرے۔ ایویت گاؤندیاں چلی جاندی اے۔ ماں ہمتے کیترن نوں سمجھاؤندی اے کہ کدیں وی کسے فوجی دے پیار وچ نہ پھسیں۔ اپنے چرنوں پادری تے نائی ایلف داسنیہا لے کے ماں ہمتے کول آؤندے نیں۔ ماں ہمتے اوہناں نوں ایلف لئی کجھ پیسے دیندی اے۔ نائی ایلف لئی ہور پیسے منگدا اے تے ماں ہمتے ہور پیسے دین توں انکار کردیاں آکھدی اے کہ ایلف نوں میرے توں پیسے منگن لگیاں شرم آؤنی چاہیدی اے۔ نائی پادری تے ماں ہمتے ویکن چکھے جا کے سیاسی گلاں کرن لگ پیندے نیں تے ماں ہمتے نائی نوں شراب وی پیندی اے۔ اچن چیت فوجی افسر ماں ہمتے نوں آکھدے نیں توں اپنے کپڑے توپ لوں لاء لے، کیتھولک فوجیاں نے ہلہ بول دتا اے۔

نائی اوتھوں نس جاندا اے پر پادری ماں ہمتے کول ای رہ پیندا اے۔ کیترن ایویت دے لال بوٹ تے ٹوپ پالیندی اے۔ ماں ہمتے اوس نوں غصے ہوندی اے تے اوس نوں ٹوپ اُتارن دا آکھدی اے تے نالے اوس دے مونہہ تے سواہل دیندی اے۔ اپنے چر وچ سوکس چیز نقدی دا ڈبہ لے کے ماں ہمتے کول آجاندا اے۔ ماں ہمتے ڈبہ ویکھ کے اوس نوں غصے ہوندی اے تے ڈبے توں جان چھڈان دا آکھدی اے پر سوکس چیز آکھدا اے ماں ایہ ڈبہ فوج دی امانت اے تے ایہدی حفاظت کرنا میرا فرض اے۔ ماں ہمتے پادری نال رل کے کجھ سامان لین چلی جاندی اے تے سوکس چیز نوں کیترن کول چھڈ دیندی اے۔ سوکس چیز اپنی بھین نال صلاح کر کے ڈبہ دریا کنڈھے لکاون جاندا اے۔ ڈبہ دریا وچ سٹن لگیاں اوس نوں کیتھولک فوج دے افتر ویکھ لیندے نیں جیہڑے پہلوں ہی اوس نوں لہج رہے سن۔ اوہ سوکس چیز نوں پھڑ کے لے جاندا اے۔

ماں ہمتے تے پادری واپس مڑ کے آؤندے نیں تے ماں ہمتے پادری نوں کیتھولک جھنڈا چڑھاوون دا آکھدی اے۔ کیترن نس کے اپنی ماں کول جاندی اے تے اوس نوں رولاپا کے دس دی کوشش کردی اے کہ سوکس چیز نوں فوجی پھڑ کے لے گئے نیں۔ ماں ہمتے تے پادری دے گلاں کردیاں کیتھولک سوکس چیز نوں ماں ہمتے کول لے آؤندے نیں۔ ماں ہمتے توں پچھدے نیں پئی ایہ کون اے تے ایس نوں آکھو کہ ڈبہ اسانوں دے دیوے نہیں تے اسانوں مار دینا اے۔ ماں ہمتے سوکس چیز نوں پہچان توں انکار کردیاں سوکس چیز نوں طریقے نال سمجھاؤندی اے کہ ڈبہ فوجیاں نوں دے دے پر سوکس چیز ڈبہ دین توں انکار کردیندا اے۔ ایس طرحاں فوجی سوکس چیز نوں اپنے نال لے جاندا اے۔

کچھ چرگروں ایویت ماں ہمتے کول آؤندی اے تے آکھدی اے اوہ 200 گلڈرز لے کے اوس دے پترنوں چھڈ دین گے۔ ماں ہمتے 200 گلڈرز دار بیٹرا وچ کے ایویت نوں دے دیندی اے تے اوس نوں آکھدی اے کہ نس کے جاتے 200 گلڈرز دے کے میرے پترنوں بچالے پر ایویت دے جان توں پہلاں اوہ سوکس چیزنوں مار کے ماں ہمتے کول لے آؤندے نیں تے آکھدے نیں تساں ایس نوں جاندے او، اسماں اپنا ریکارڈ سدھا کرنا اے۔ ماں ہمتے نہ وچ اپنا سر ہلاندى اے۔ سارجنٹ آکھدا اے پھیر ایس دی لاش نوں لے جاؤ تے مردیاں والے ٹوئے وچ سٹ دیو، اتھے کوئی نہیں جیہڑا ایس نوں جاندا ہووے۔ اوہ سوکس چیز دی لاش نوں لے جاندا اے۔

چوتھی جھاکى..... اک افسر دے تمبو دے باہر: ماں ہمتے افسرنوں شکایت کرن آئی اے کہ فوجیاں اوس دے ریٹڑے دی ہر شے توڑ دتی اے تے نالے اوس توں 5 گلڈرز جرمانہ وی منگدے پئے نیں۔ کلرک اوس نوں سمجھاؤندا اے کہ توں شکایت نہ کر پر ماں ہمتے آکھدی اے میں بے ضمیر نہیں بن سکدی، میں شکایت ضرور کرنی اے۔ ایسے چرنوں اک جوان سپاہی وی اپنے انعام دی رقم نہ ملن پاروں شکایت کرن لئی آجاندا اے اوہ آکے اُچی اُچی رولا پاء دیندا اے۔ ماں ہمتے اوس نوں آکھدی اے اے جے افسر نہیں آیا اوس دے آون توں بعد رولا پاویں۔ اوہ جوان سپاہی کچھ چر رولا پاون توں بعد بہہ جاندا اے۔ ماں ہمتے گیت گاؤن لگ پیندی اے۔ ماں ہمتے دا گیت سن کے اوہ سپاہی شکایت کرن توں بغیر ای چلا جاندا اے۔ شکایت کرن لئی کلرک ماں ہمتے نوں آواز دیندا اے کہ افسر آ گیا تیسں اپنی شکایت جمع کرا سکدے او پر ماں ہمتے وی شکایت کرن توں بغیر ای مڑ آؤندی اے۔

پنویں جھاکى..... گلبرگ 1631ء: ماں ہمتے کول دو سپاہی شراب لین لئی آؤندے نیں۔ ماں ہمتے اوہناں نوں آکھدی اے کہ پہلاں پیسے دیوتے پھیر شراب ملسی۔ پادری ڈگدا ڈھیندا آؤندا اے کہ ڈیرے نوں آگ لگ گئی اے تے آگ وچ معصوم بال نیں۔ پادری ماں ہمتے توں سوئی کپڑا منگدا اے پر ماں دین توں انکار کردیندی اے۔ اوہ سارے رل کے ماں ہمتے نوں سوئی کپڑا دین دا آکھدے نیں پر ماں ہمتے نہیں من دی اخیر کیترن ماں ہمتے توں سوئی کپڑا لے کے آگ وچوں اک بال نوں باہر کڈھ کے لیاؤندی اے۔ بال روند اے تے کیترن اوس نوں لوری سنا کے چپ کراون دی کوشش کردی اے۔ ماں ہمتے بال اوس دی ماں نوں پھڑان دا آکھدی اے تے نالے شراب دے پیسے سپاہی توں منگدی اے جدوں اوس کول دیون لئی پیسے نہیں ہوندے تے اوہ اوس دا کوٹ رکھ لیندی اے۔

چھیویں جھاکى..... Bavaria: بارش پاروں ماں ہمتے اک تمبو تھلے اپنا ریٹڑا کھلاریا ہویا اے۔ تمبو دے ساہمنیوں چیف دا جنازہ لنگھدا پیا اے۔ ماں ہمتے تے کیترن سامان دی فہرست بناؤندیاں پچیاں نیں۔ ماں ہمتے چیف بارے پادری نال گلاں وی کردی اے تے نال فہرست وی بنواندی اے۔ اچن چیت کلرک آؤندا اے تے پادری تے ماں ہمتے نال امن تے جنگ بارے گلاں

کرن لگ پیندا اے پھیر ماں ہمتے کیترن نوں شیواں لین لئی کلرک نال قصبے وچ گھل دیندی اے۔ ماں ہمتے تے پادری نائی بارے گلاں کردے نیں تے ماں ہمتے پادری نوں بالن وڈھن دا آکھدی اے تے اوہ کہاڑے نال بالن وڈھن لگ پیندا اے۔ کچھ چرگروں کیترن ساریاں شیواں دھروندی اندر آؤندی اے اوس دے متھے تے پھٹ اے۔ ماں ہمتے چکھدی اے تیرے تے حملہ کس کیتا اے، مینوں تینوں کلیاں نہیں گھلنا چاہیدا سی۔ پھٹ ڈوگھا نہیں میں پئی پنہ دیندی ہاں۔ ایہ اک ہفتے تیکر ٹھیک ہو جاوسی۔ پادری ماں ہمتے نوں آکھدا اے کہ ہن اوہ چیف نوں قبر وچ اتارن لگے نیں ایہ اک تاریخی لمحہ اے۔ ماں ہمتے اوس نوں آکھدی اے کہ ہاں میرے لئی اک تاریخی لمحہ اے جدوں میری دھی نوں پھٹ دتا گیا اے ہن اوس دی شادی نہیں ہو سکدی۔ اوہ بچیاں بارے پاگل اے اوس دا گوٹکا پن وی جنگ پاروں ہو یا سی جدوں اوہ نکی سی تے اک سپاہی اوس دے مونہہ وچ کچھ پاء دتا سی میں سوکس چیز نوں کدی پھیر نہیں دیکھ سکدی پرایلف کتھے اے، کوئی پتہ نہیں۔ جنگ تے لعنت!

ستویں جھاک کی..... ہائی وے تے: ماں ہمتے کیترن تے پادری ریڑھے نوں کھچدے پئے نیں۔ ماں ہمتے آکھدی اے کہ میں جنگ نوں اپنے لئی خراب نہیں کراں گی۔ بے جنگ کمزوراں نوں تباہ کردی اے تے امن وی تے کمزوراں نال ایہو کچھ کردا اے جنگ لوکاں نوں بہتر پالدی اے پئی۔ پھیر ماں ہمتے گاؤن لگ پیندی اے۔

اٹھویں جھاک کی..... اک چھاؤنی: ریڑھے دے سامنے اک گھبروتے اک مائی کھلوتے نیں جیہڑے ماں ہمتے نوں کچھ وچن آئے نیں۔ گھٹی وچن دی آواز سن کے گھبر واپنی ماں نوں چکھدا اے ماں توں سنی اے ایہ گھٹی دی آواز پچھوں اک آواز آؤندی اے ایہ امن دیاں گھٹیاں نیں۔ ماں ہمتے امن دا سن کے بہت پریشان ہو جاندی اے تے آکھدی اے مینوں امن نہ دسو، جدوں میں ساریاں شیواں خرید کے رکھ لئیاں نیں۔ پادری ریڑھے دے تھلوں باہر آؤندا اے ماں ہمتے کیترن نوں آکھدی اے کہ توں کالا جوڑا پاء اسان چرچ جانا اے۔ اسیں سوکس چیز دے دین دار ہاں بھانویں میں برباد ہوگی ہاں مینوں امن دی خوشی اے۔ گھٹوگھٹ مینوں جنگ وچوں اپنے 2 بچے صحیح سلامت مل گئے نیں میں ہن اپنے ایلف نوں مل سکدی ہاں۔ باہروں نائی ماں ہمتے نوں ملن آؤندا اے جس توں ہمتے اپنے پتر ایلف دا چکھدی اے۔ نائی آکھدا اے اوہ اے اتھے نہیں اپڑیا اوہ تے کل دا ٹریا اے نائی تے ماں ہمتے گل بات کرن لگ پیندے نیں۔

ماں ہمتے نائی نوں دسدی اے کہ اوس نوں پادری آکھیا سی کہ جنگ بند نہیں ہونی تے اوس بہت ساریاں شیواں خرید لئیاں نیں پر امن ہون نال مینوں بہت گھانا پے گیا اے۔ نائی پادری نال لڑدا اے کہ توں ماں ہمتے نوں غلط مشورہ کیوں دتا اے؟ ایسے چر نوں ایویت آ جاندی اے جیہڑی نائی نوں چکھدی اے کہ اوہ اتھے کیہ پیا کردا اے؟ نالے ماں ہمتے نوں دسدی اے کہ اوہ کرنل نال ویاہ کر کے خود

وی کرئل بن گئی اے۔ ماں ہمتے بازار چلی جاؤندی اے تے کیترن نوں آکھدی اے کہ ایلف جدوں آوے گا تے اوس نوں کھاون پیون لئی کجھ دیویں۔ کجھ چرگروں ایلف آؤندا اے اس دے ہتھ ہنھے ہوئے نیں۔ ایلف ماں ہمتے دا پچھدا اے، پادری دسدا اے کہ ماں قصبے نوں گئی اے۔ نائی سپاہیاں نوں پچھدا اے تسیں ایس نوں کتھے لے جاندا اے او پئے۔ سپاہی آکھدے نیں سولی چڑھاوون ایس امن وچ وی اوہو کم کیتا اے جیہڑا جنگ وچ کرسکدا اسی۔ سپاہی ایلف نوں لے جاندا اے تے نال ای پادری وی جاندا اے۔ ماں ہمتے دے آون تے نائی اوس نوں ایلف دا دسدا اے تے ماں ہمتے نائی نوں اپنے نال رہن دا آکھدی اے۔ نائی تے کیترن ریہڑا کچھدے نیں تے ماں ہمتے گاؤندی اے۔

نوویں جھاکی..... Fichetelgebrige..... 1634ء: ماں ہمتے تے نائی اک گرجا گھر دے سامنے کھلوتے نیں۔ سیال دی اک دھندلی سویرا ویلا اے۔ ماں ہمتے نائی نوں آکھدی اے پئی ایہ اک وسدا گھراے، کتا بھونک رہیا اے۔ بے اسیں اتھے کجھ گاؤں گائے تے اوہ اسانوں کجھ کھاون نوں دے دیسی۔ نائی ماں ہمتے نوں آکھدا اے کہ اوس نوں Utrecht توں اک چٹھی آئی اے کہ اوس دی ماں ہیضے نال مرگئی اے تے سرائے ہن میری ہوگئی اے آپاں دونوں اتھے چلے جائیے تے رل کے سرائے نوں چلائیے۔ نائی ماں ہمتے نوں آکھدا اے کہ کیترن نوں اتھے ریہڑے کول چھڈ جائیے پر ماں ہمتے اوس نوں آکھدی اے کہ اوہ کدی وی کیترن نوں کلیاں چھڈ کے نہیں جاسکدی۔ نائی ماں ہمتے نوں کلیاں کر کے آکھدا اے کہ سرائے بہت کئی تھاں اے اتھے تن لوگ نہیں رہ سکدے۔ ماں ہمتے جواب دیندی اے کہ میں سوچدی پئی ہاں کہ اسیں کیترن دا ویاہ کر دیساں۔ نائی آکھدا اے مذاق نہ کر، ایس گوئی ڈوری نال کون ویاہ کرسی؟ ماں ہمتے غصے وچ آجاندی اے تے نائی نوں آکھدی اے چپ کر اچانہ بول، اوہ ویکھ گرجے وچ بتی بلی اے۔ بلی بتی ویکھ کے نائی گاؤں لگ پیندا اے۔ گاؤں دے کافی چرگروں گرجے وچوں واج آؤندی اے اُتے آجاؤ ماں ہمتے تے نائی گرجے وچ چلے جاندا اے تے کیترن جیہڑی کہ نائی تے ماں ہمتے دیاں گلاں سن رہی ہوندی اے اپنی گنڈھ چک کے کدھرے جاؤں لگدی اے۔ اپنے چرنوں ماں ہمتے کیترن لئی پیجی دی پیالی لے کے آجاندی اے تے گنڈھ نال کیترن نوں جانداں ویکھ کے سب سمجھ جاندی اے تے ماں ہمتے کیترن نوں روکدیاں نائی دا سامان ریہڑے چوں باہر سٹ دیندی اے تے دونوں ماں ڈھی ریہڑے اگے جُت جانداں نیں۔

دسویں جھاکی..... جرمنی 1635ء: ماں ہمتے تے کیترن فوجاں دے وچکاروں ریہڑا کھچدیاں اک زمیندار دے ڈیرے اپڑدیاں نیں۔ اندروں گاؤں دی آواز آؤندی اے پئی ماں ہمتے تے کیترن گاؤں سنن لئی رُک جانداں نیں۔ گاؤں مکن نال پھیر ریہڑے اگے جُت کے ٹر پیندیاں نیں۔

گیارہویں جھاکی..... اک کچے ڈیرے تے..... 1636ء: ماں ہمتے اپنی ڈھی کیترن نالوں دکھ ہوگئی اے۔ کیترن اک کچے ڈیرے تے ہے، کول ای ویہڑے وچ ریہڑا کھلوتا اے۔ تن سپاہی تے

اک لیفٹیننٹ گھر دا بوا کھڑکا وُندے نیں۔ بڈھے واہی وان دا چھوہر بوا کھولدا اے تے سپاہی اوس نوں پھڑ لیندے نیں۔ بڈھا واہی اگے ہوکے اوہناں نوں دسدا اے کہ ایہ ساڈا پتر اے تے ایہ گوگی کڑی کیترن اے۔ جس دی ماں پنڈ وچ شیواں خریدن لئی گئی اے۔ اوہ آکھدے نیں سانوں اک بندہ چاہیدا اے جیہڑا سانوں راہ دے۔ چھوہر راہ دسن توں انکار کردیندا اے۔ اک سپاہی اوہناں دے ڈنگر نوں کوہن دی دھمکی دیندا اے جس پاروں چھوہر اوہناں نوں راہ دسن لئی تیار ہو جاندا اے۔ اوہناں دے جاون توں بعد بڈھے واہی وان تے بڈھی جنی تے کیترن نوں پتہ لگدا اے کہ ایہ کیتھولک فوجی نیں جیہڑے رات دے ہنیرے وچ ستے ہوئے لوکاں نوں مارن لگے نیں۔ اوہ گلاں کردے نیں کہ اسیں ایہناں نوں کیویں اُٹھاسکدے ہاں۔ ایہنے چر وچ کیترن اپنے ریہڑے چوں ڈھول کڈھ کے کوٹھے تے چڑھ جاندا اے تے پوڑی وی اُتے سچھ لیندی اے۔ کیترن دے ڈھول و جاون نال مائی تے بڈھا واہی وان پریشان ہو جاندا اے۔ ایہنے چر وچ لیفٹیننٹ تے سپاہی وی واپس مڑا وُندے نیں اوہ سارے رل کے کیترن نوں ڈھول و جاون توں روکدے نیں پر کیترن ڈھول و جائی جاندا اے۔ لیفٹیننٹ کیترن نوں لالچ دیندا اے کہ اوہ کیترن تے اوس دی ماں نوں کجھ نہیں آکھسن پر کیترن نہیں رُکدی۔ سپاہی اوس نوں گولی مارن دی دھمکی دیندا اے کہ کیترن نہیں رُکدی۔ اخیر لیفٹیننٹ کیترن نوں گولی مار دیندا اے تے اوہ وچاری ڈگدی ڈگدی ڈھول و جائی جاندا اے۔ کیترن دے ڈگن نال ای پنڈ وچ گھنٹیاں و جن دی واج آون لگ پیندی اے تے اک سپاہی آکھدا اے اوہ اپنا کم کر گئی اے۔

بارہویں جھاکا..... واہی وان ٹبر دے گھر: ماں ہمتے کیترن دی لوتھ ریہڑے سامنے دھری بیٹھی اے۔ واہی وان ٹبر نال کھڑا اے تے ماں ہمتے نوں آکھدا اے فوج دا صرف اکو دستہ چکھے رہ گیا اے توں ایتھوں نکل جانہیں تے توں ایتھوں نہیں نکل سکتا۔ ماں ہمتے آکھدی اے خورے سستی ہوئی اے تے گاؤن لگ پیندی اے۔ واہی وان ٹبر آکھدا اے جے توں نفع پاروں شہر نہ جاندا تے خورے کیترن بچ جاندا۔ ہن ایہ سستی نہیں مری ہوئی اے۔ ہن تیرا کوئی بال وی نہیں پچیا۔ ماں ہمتے دسدی اے نہیں میرا ایلف زندہ اے۔ واہی وان آکھدا اے تے جا پھیر اوس نوں لہہ تے کیترن نوں اتھے چھڈ جا اسیں ایس نوں دفنا دیوال گے۔ ماں ہمتے اوہناں نوں کفن دفن دا خرچہ دے کے اک فوجی دستے چکھے گاؤن گا وُندیاں ریہڑا چھی جاندا اے۔

کھیڈ دا خلاصہ پڑھ کے کدی وی کھیڈ نوں سمجھیا نہیں جاسکدا کیونکہ کھیڈ تے کھیڈ ای ہوندا اے۔ کھیڈ وچ ماں ہمتے دی بہادری تے دلیری دکھائی گئی اے کیویں اوہ اپنے بال پچیاں نال جنگ وچ اوکڑاں دا مقابلہ کردی اے۔ ایس ڈرامے راہیں بریخت ہوراں معاشرے وچ ون والے کرداراں تے بڑی چنگی طرحاں روشنی پائی اے تے ایس ڈرامے دے اہم کرداراں ماں ہمتے، کیترن، ایلف تے سوکس چیز توں اڈ کجھ ہور کردار وی نیں جیہڑے کہ ساڈے معاشرے وچ رہن والے عام کردار نیں جیویں کہ

نائی، پادری، سارجنٹ تے کچھ پنڈ دے عام کردار نہیں۔

ایہ کردار اپنے فائدے لئی ماں بہتے نال جڑے ہوئے نہیں تے ایہناں کرداراں دا شمار مطلب پرست لوکاں وچ کرسکدے ہاں جیویں کہ سارجنٹ ماں بہتے دے گھبروتے جوان پتراں نوں وکھ کے اوہناں نوں اپنی فوج وچ بھرتی کرن لئی ماں بہتے دے نیڑے آؤندا اے تے اپنا مطلب کڈھن توں بعد پھیر ڈرامے وچ کدھرے دکھالی نہیں دیندا۔ ایویں ای نائی دا کردار اے جیہڑا کہ جنگ بند ہوون توں بعد جدوں فوج دے کسے کم دا نہیں رہندا تے اوہنوں پتہ لگ جاندا اے کہ اوس دا کوئی ہوڑھکا نہ نہیں رہ گیا تے اوہ وی ماں بہتے دے کول آن پناہ لیندا اے۔ ایس طرحاں پادری وی جنگ وچ اپنا روپ وٹا کے ماں بہتے دے نال نال ای رہندا اے پر پادری دا کردار دو جیاں کرداراں نالوں کچھ وکھرا اے کیوں جے پادری پورے ڈرامے وچ کدی وی ماں بہتے تے اوس دے بالاں دا برا نہیں سوچدا تے نہ ای پادری پاروں ماں بہتے نوں کوئی تکلیف ہوندی اے بلکہ پادری جدوں وی کچھ کردار اے ماں بہتے تے اوس دی اولاد لئی بہتر کردار اے۔

ایسے طرحاں پنڈ دے عام لوکاں دے کچھ کردار نہیں جیہڑے کہ ڈر پوک تے اپنا فیدہ سوچن تے اپنے نقصان توں ڈرن والے کردار نہیں جیہڑے ہر ویلے اپنے بارے ای بہتر سوچدے نہیں تے دو جیاں دی بہتری یاں بھلائی لئی اپنا کچھ گواون لئی کدی وی راضی نہیں ہوندے۔ ڈرامے وچ بریخت ہوراں مذہب دے اثرات لوکاں تے معاشرے اُتے بڑی چنگی طرحاں دکھائے نہیں نالے ایہ وی دسیا گیا اے کہ کیویں ایس دنیا وچ مذہب دا غلط ورتارا کیتا جاندا اے۔ ماں بہتے دے کردار راہیں ایہ دسیا اے کہ انسان نوں کدی وی ہمت نہیں ہارنی چاہیدی بلکہ اوکھے سوکھے حالات دا بڑی بہادری تے دلیری نال مقابلہ کرنا چاہیدا اے۔

ایس ڈرامے دی سب نالوں وڈی خوبی ایہ اے کہ ایہ حقیقت دے بہت قریب ترین اے۔ بیشک ایہ ڈرامہ لکھدیاں ہونیاں بریخت دے ذہن وچ یورپی معاشرہ تے یورپی جنگ سی پر ایہ ڈرامہ ہر اوس ملک تے معاشرے دا ترجمان اے جتھوں دے لوک حالت جنگ وچ نہیں۔ بریخت نے ایس ڈرامے راہیں تن قسماں دے لوکاں نال تعارف کرایا اے تے دنیا دے ہر معاشرے وچ ایہو تن قسماں دے لوک تہانوں ملسن۔

سب نالوں پہلا نمبر خود غرض تے مطلب پرستیاں دا اے جیہڑے ہر ویلے لوکاں نوں تکلیف دے کے اپنا سکھ لیکھدے نہیں۔ ایہو جیہے لوک تہانوں سب نالوں بہتے ملسن۔ ایہو جیہے لوک اپنے فیدے لئی سب کچھ کرن لئی تیار ہو جاندا اے نہیں۔ ایہناں دے نیڑے صرف روپیہ پیسہ تے اقتدار ای جیون دی گل کمائی ہے۔ ایہ لوک اقتدار حاصل کرن لئی اپنا ڈگدے نہیں کہ اپنے فیدے لئی کئی معصوماں دیاں زندگیاں نال کھیڈ جاندا اے نہیں۔ اصل وچ ایہ لالچی، کمینے، دولت تے اقتدار دے بھٹکھے لوک نہیں

جیہناں دی ہوس کدی وی پوری نہیں ہوسکدی۔ ڈرامے وچ کمانڈر دا کردار خود غرض لوکاں دا ترجمان اے جیہڑا ایلف نوں ظلم کرن دا آکھدا اے:

”کمانڈر: میرے پتر ایلف ایہ لے میرے پسند دی شراب تے ایہ شراب اوس لئی اے جیہڑا ساڈے ایڑ دا رکھوالا اے تے خدا دا منن والا اے ہن مینوں دس توں کیویں کساناں نوں پھسایا تے 20 ڈھگے کھوہ لئے۔

ایلف: میں اوہناں دے ڈھگیاں دا مل ائج لایا جیویں میں مل لینا چاہندا ہاں۔ ایس گل اوہناں نوں سوچن تے مجبور کردتا تے جدوں اوہ اپنے سر پھڑی بیٹھن سن میں اپنی تلوار کڈھی تے اوہناں دے ٹوٹے کردتے۔ لوڑ کوئی قانون نہیں جان دی۔ آہو! کمانڈر: توں اوہناں نوں چنگی وجہ پاروں ماریا اے ساڈے ساتھی بھکھے سن تے توں اوہناں نوں کھاوون نوں دتا اے۔ ایہ بائبل وچ نہیں پرتوں جو وی کیتا اے پتر میرے لئی کیتا اے، لے شراب پی۔“ (13)

بریخت دے ڈرامے وچ ایس قسم دے لوک حکمراناں تے فوج دی شکل وچ دکھالی دیندے نیں۔ حکمران اپنی حاکمی ودھاوون لئی غریب تے معصوم عوام دیاں جاناں نال کھلواڑ کردے پئے نیں تے فوج دے وڈے افسر حالت جنگ وچ وی فوجی اسلحہ و پتھڑے دکھائی دیندے نیں۔

دو جے نمبر تے اوہ لوک نیں جیہڑے اپنے فیدے دے نال نال اپنے دل وچ عوام تے دو جیاں لوکاں لئی محبت تے ہمدردی وی رکھدے نیں۔ ایہو جیسے لوک اپنا فیدہ تے چاہندے نیں پر ایہ اپنے فیدے لئی کدی کسے دو جے دا نقصان نہیں کردے۔ ایس دی مثال ڈرامے دا سب نالوں اہم کردار ماں ہیتمے دا ہے۔ جیہڑی نہ صرف جنگی حالات وچ اپنے بالوں لئی روزی روٹی کماندی اے بلکہ اپنے دل وچ وطن تے عام عوام لئی ہمدردی وی رکھدی اے جیہڑی اپنے فیدے لئی کدی وی دو جیاں دا بُرا نہیں سوچدی۔ ڈرامے وچ جدوں اک فوجی افسر اپنی ہوس تے لالچ پوری کرن لئی ماں ہیتمے کول گولیاں وچین لئی آندا اے تے ماں ہیتمے اوس توں گولیاں لین توں انکار کردیندی اے تے نالے اوس نوں آکھدی اے کہ جے توں گولیاں وچ دیسیں تے تیرے جوان کس شے نال لڑن۔ بھادویں ماں ہیتمے ہر ویلے اپنے کاروبار دی فکر وچ رہندی اے پر اوہ اک حقیقت پسند بہادر کاروباری عورت ہون دے نال اپنے دل وچ ماں دی ممتا تے وطن دی محبت وی رکھدی اے۔ جدوں اوس دے پتر سوکس چیز نوں چھڈن لئی فوجی افسر دو سو گلیڈرز رشوت منگدے نیں تے اوہ اپنے پتر لئی اپنا ریہڑا وچ دیندی اے پر افسوس اوہ اپنے پتر نوں اوہناں ظالماں توں نہیں بچاسکی۔

تیجی قسم دے اوہ لوک نیں جیہڑے لوکاں دی بہتری تے وطن دی خاطر اپنی جان وی قربان کر دیندے نیں۔ ایہو جیسے لوک کسے وی موقع تے اپنا مفاد نہیں ویکھدے۔ اوہناں دی زندگی دا مقصد

صرف عوام دی بہتری ہوندا اے۔ ایس دی سب نالوں بہتر مثال ماں ہمتے دی دھی ”کیترن“ اے جیہڑی گوگی ہون دے باوجود اپنی جان دے کے پنڈ دے لوکاں نوں مرن توں بچالیندی اے۔ لیفٹیننٹ اوس نوں بڑی لالچ دیندا اے پئی ڈھول نہ وجاتے کوٹھے توں تھلے آجا، اسیں تیری ماں نوں کجھ نہ آکھساں۔ پر اوہ نہ اپنی جان دی پرواہ کردی اے تے نہ ای لوکاں دیاں زندگیاں دا سودا کردی اے۔ اوہ ڈھول وجاندیاں ای اپنی جان تے دے دیندی اے پر سٹے ہوئے پنڈ دے لوکاں نوں جگا کے مرن توں بچالیندی اے۔

بریتخت ویہویں صدی عیسوی دے مشہور شاعر تے ڈرامہ نگار سن تے اوہناں دے ڈرامیاں وچ جیہڑی سب نالوں وڈی خوبی اے اوہ ایس ڈرامے وچ وی پڑھن والیاں نوں ملدی اے تے اوہ خوبی زندگی تے حقیقت دے قریب تر ہون دی اے۔ ایہ تاریخی ڈرامہ اے جس وچ ماں ہمتے دی صورت وچ اک ایہو جیہا کردار دکھایا گیا اے جو بڑی دلیری نال مرداں دے معاشرے وچ جنگی حالات، بے وطنی، سردی گرمی دی شدت تے بھکھ دکھ دا مقابلہ کردی اے۔ تقریباً 100 ورہے گزرن توں بعد وی پڑھن والیاں نوں انج گدا اے جیویں ایہ ڈرامہ آج دے معاشرے دے جنگی حالات دسدا پیا اے۔ اصل وچ بریتخت نے معاشرے دے لوکاں دے ذہناں دی عکاسی کیتی ہوئی اے۔ حالت جنگ ہووے بھاریں حالت امن، سانوں معاشرے وچ ایہو جیہے تن قسماں دے لوک ملسن۔ ایس لئی ایس ڈرامے دا اطلاق اسان ہر ویلے تے ہر معاشرے تے کر سگدے ہاں۔

ڈرامے دیاں فنی خوبیاں دے لحاظ نال ایہ ڈرامہ اک مضبوط پلاٹ رکھدا اے۔ ایس دا موضوع عام رومانویت توں ہٹ کے ہے۔ ایس دے نال نال ایس دی دلچسپی پڑھن والیاں نوں اکتاہٹ دا شکار نہیں ہون دیندی تے ایس دا ہر کردار حقیقت دے بہت نیڑے اے۔ کوئی وی کردار اپنی حد توں باہر نہیں جاندا تے نہ ای کوئی کردار بناوٹی گدا اے۔ ہر پیشے دا ہر کردار زندگی دے بہت نیڑے اے۔ ایہ بریتخت دی اک انمول تے آفاقی لکھت اے جیہڑی علم و ادب وچ اپنی مثال آپ اے۔

ایہ ڈرامہ بریتخت ہوراں کارل مارکس نوں پڑھن جانن توں بعد لکھیا اے تے ایس وچ سانوں اوہناں دا مارکسی رنگ بڑی جنگی طرحاں دکھائی دیندا اے۔ ایس ڈرامے وچ حکمران طبقے دے مظالم عام عوام تے دکھائی دیندے نیں تے ماں ہمتے دا کردار عام عوام دا اوہ بہادر کردار اے جیہڑا اپنی پوری حیاتی پردیس وچ تے سرد گرم موسماں وچ تے عام حالات تے جنگی حالات وچ ہر ویلے محنت مزدوری کردا نظر آؤندا اے تے دوجی طرف اوہ ظالم طبقہ اے جیہڑا صرف اپنے ذاتی مفاد لئی مذہب دے ناں تے لوکاں نوں لڑوائی جاندا اے۔ پڑھن والیاں نوں ایس ڈرامے وچ محنت کشاں دیاں تکلیفاں، پردیسیاں دے دکھ، غریباں تے مسکیناں دیاں ہاواں تے حاکم طبقے دے ظلم دکھائی دیندے نیں۔

بریتخت ہوراں کھیڈ وچ حاکم طبقے دے ماڑیاں نمائیاں اتے ہونوں والے ظلم دکھاون دی بڑی

سوئی جدوجہد کیتی اے تے نال ای ماں ہمتے دے کردار دی صورت وچ بہادر کردارنوں پیش کیتا اے جیہڑا ہر ظلم دے خلاف بغاوت کردا اے تے نعرہ حق بلند کردا اے۔ جیویں کھیڈ دی پہلی جھاک وچ سارجنٹ ماں ہمتے دے پترنوں فوج وچ بھرتی کرن لئی زبردستی لے جاؤن دی کوشش کردا اے تے ماں ہمتے اوس نوں انج جواب دیندی اے:

”ماں ہمتے: میرے پتران لئی سپاہی دا جیون نہیں۔ ایہ جدوں تیکر لڑائی وچ رہسن

کدی خوش نہ ہوسن۔

(ریکروٹنگ افسر نال) آتوں تے میں چھیاں پھڑن چلے، چھیرے نے کیڑے

نوں آکھیا۔“ (14)

ریکروٹنگ افسر تے سارجنٹ ماں ہمتے دے جوان تے گھبر و پتران نوں ویکھ کے زبردستی فوج وچ بھرتی کرن دا سوچدے نیں پر ماں ہمتے ایس ظلم تے جبر تے چپ نہیں ہوندی سگوں ایس ظلم دے خلاف اپنی آواز بلند کردی اے تے جدوں ریکروٹنگ افسر فوج وچ ملن والیاں سہولتاں بارے ماں ہمتے دے پتران نوں دسد اے تے ماں ہمتے اوس دی چالاکی دا جواب بڑے سونے ڈھنگ نال دیندی اے تے ریکروٹنگ افسر نوں آکھدی اے کہ توں میرے پتران انج دا ای سلوک کر رہیا ایں جیویں اک چھیرا کیڑے نال کردا اے۔ ماں ہمتے دیاں گلاں سن کے ریکروٹنگ افسر تے سارجنٹ سمجھ جاندا نیں پئی ماں ہمتے اپنی آسانی نال اوہناں دیاں گلاں وچ آون والی نہیں۔ ماں ہمتے گل کیتی اے چھیرے تے کیڑے دے رل کے چھیاں پھڑن دی، بظاہر تے چھیاں پھڑناں چھیرے تے کیڑے دارلواں کم لگدا اے پر اصل وچ ایہ کم سارا کیڑے دا ای ہوندا اے۔ چھیرا تے اوہ ظالم طبقہ اے جیہڑا مظلوم عوام دا خون چوس دا اے۔

کھیڈ دی تیجی جھاک وچ جدوں اک فوجی افسر گولیاں دے بدلے شراب لین لئی آؤندا اے تے ماں ہمتے کیویں اوس بے ضمیرنوں چنگا مندا آکھدی اے۔

”افسر: میں تینوں 2 گلڈرز دیاں گولیاں دین نوں تیار ہاں۔ بہت ای سستیاں

کیوں بے مینوں پسیاں دی لوڑ اے۔ کرنل تن دنوں توں افسراں نال پیندا پیا

اے تے ساڈی شراب مک گئی اے۔

ماں ہمتے: ایہ گولیاں فوج دیاں نیں تے بے فوج نے ویکھ لئیاں تے میرا کورٹ

مارشل ہو جاسی۔ تسیں حرامی اپنیاں گولیاں وچدے اوتے پھیرا پنے سپاہیاں نوں

بغیر اسلحے دے لڑن لئی جنگ وچ گھلدے او۔“ (15)

افسر جنگ وچ شراب پی رہے نیں تے اسلحہ وچ کے اوہناں لئی شراب دا بندوبست کیتا جا رہیا اے۔ ماں ہمتے ایس ظلم دے خلاف بولدی اے۔ فوجی افسر نوں چنگا مندا آکھدی اے کہ تسیں حرامی

افسر گولیاں ویچ کے عیاشی کردے پئے اوتے اپنے سپاہیاں نوں بغیر گولیاں توں جنگ ویچ لڑن لئی گھل دیندے او۔ اک پاسے اوہ ظالم طبقہ اے جیہڑا جنگ توں باہر بہہ کے شراباں پی رہیا اے تے جدوں شراب مک رہی اے تے اوہ سپاہیاں دا اسلحہ وی ویچدے نہیں پئے۔ جدوں کہ دوجے پاسے اوہ ماڑے فوجی نہیں جیہڑے حکمران طبقے دی لائی ہوئی جنگ ویچ لڑ وی رہے نہیں تے اوہناں نوں کھاؤن پین دیاں بنیادی شیواں تک نہیں ملدیاں پیاں سگوں جس اسلحے نال اوہناں لڑائی کرنی اے اوہ وی عیاشی لئی ویچیا جا رہیا اے۔ حکمران طبقے دیاں جنگ دی حالت ویچ وی پوریاں عیاشیاں نہیں جدوں کہ مظلوماں نوں لوڑیندیاں شیواں توں وی محروم کیتا جا رہیا اے۔

جدوں فوج ماں ہیئتے دے پتر نوں پھڑ لیندی اے تے اوس نوں چھڈن لئی 200 گلڈرز وی منگدی اے ویچاری ماں ہیئتے اپنے پتر دی جان بچاؤن لئی 200 گلڈرز وی دیون لئی راضی ہو جاندی اے:

”ایو بیت: اوہ نہیں من گے پر میں کوشش کردی ہاں۔ بہتر نہیں اسیں 200 گلڈرز اوہناں نوں دے دیئے؟

ماں ہیئتے: (مایوس) میں 200 گلڈرز نہیں دے سکدی میں 30 سالوں توں کم کردی پئی ہاں۔ ایہ کیترن 25 سالوں دی ہوگئی اے تے میں ایس دی شادی وی نہیں کیتی۔ مینوں کلیاں چھڈ دے۔ 120 گلڈرز نہیں تے کوئی سودا نہیں۔

ایو بیت: اوہ نہیں من دے پئے فیصلے دا ڈھول وچن والا اے۔ میں 150 گلڈرز آکھے نیں پر اوہ نہیں مندے پئے میں بڑے وخت نال کچھ ویلا لے کے آئی ہاں

ماں ہیئتے: اوہنوں دس میں 200 گلڈرز دے دیساں..... نس!، (16)

ماں ہیئتے دا پتر فوج نے پھڑ لیا اے تے اوس نوں مارن لگے نیں۔ ایو بیت ماں ہیئتے نوں آکھدی اے کہ توں اپنا ریٹرو ویچ کے افسراں نوں 200 گلڈرز دے دے تے اوہ تیرے پتر دی جان بخش دیسن۔ پہلاں تے ماں ہیئتے آکھدی اے کہ ریٹرو میرے 30 ورہیاں دی کمائی اے، ایس نوں ویچ کے میں 200 گلڈرز افسراں نوں دے دے تے اپنی 25 ورہیاں دی وھی کیترن نوں کیویں ویہہ ساں۔ میں اپنے پتر نوں چھڈاؤن لئی 120 گلڈرز دے دیساں۔ ایو بیت افسراں نال گل کردی اے پر جدوں افسر نہیں مندے تے مجبور ماں ہیئتے اپنے پتر نوں بچاؤن لئی 200 گلڈرز دیون لئی تیار ہو جاندی اے۔ اک پاسے مظلوم طبقے دی 30 ورہیاں دی کمائی اے جیہڑی اک پل ویچ ظالم طبقہ کھوہ رہیا اے۔ بریخت ہوریں دے پئے نیں کہ کیویں ظالم طبقہ مظلوماں نوں اپنے جال ویچ پھسا کے سب کچھ کھوہ لیندا اے۔

کھیڈ دی چوتھی جھاک ویچ ماں ہیئتے فوج دے ظلم توں تنگ آ کے شکایت کرن لئی جانندی اے پر کلرک اوس نوں کیپٹن تیکر اپڑن ای نہیں دیندا:

ماں ہیئتے: میں بے گناہ ہاں جے میں شکایت نہ کراں تے میرا ضمیر مینوں ملامت

کردا رہی۔ اوہناں اپنیاں تلواراں نال میرے ریڑھے دی ہر شے توڑ دتی اے
تے میرے توں 5 ہیلر جرمانہ وی منگیا اے۔

کلرک: تیرے لئی چنگا اے اپنے آپ نوں پھسانہ، ساڈے کول بہتے ریڑھے
نہیں نیں، بہتر اے توں جا کے کم کرتے بے ضمیر ہو کے جرمانہ دے دیا کر۔“ (17)

طاقوڑ ماڑے تے ظلم وی کردا اے اوس دے کاروبار نوں نقصان وی پہنچاندا اے تے اوس
دی خون پسینے دی کمائی وچوں کھوہ کھس وی کرن توں نہیں مڑدا۔ جے کوئی مظلوم غلطی نال شکایت کرن ٹر
جاوے تے حکمران طبقے دے درباری مظلوم دی شکایت حاکم تک جان ای نہیں دیندے۔ ماں ہمتے نال
وی انج ای ہور ہیا اے۔ فوجی افسر اوس دے ریڑھے تے آ کے توڑ پھوڑ وی کردے نیں۔ مفت شراب
وی پیندے نیں تے نالے جرمانہ وی منگدے نیں۔ ماں ہمتے ایس ظلم دے خلاف آواز اُچی کردی اے
تے کیپٹن نوں شکایت کرن لئی جاندی اے پر کلرک ماں ہمتے نوں کیپٹن تیکر اپڑن ای نہیں دیندا تے اوس
نوں آکھدا اے توں بے ضمیر ہو کے سب کجھ برداشت کیتی جا جے توں افسراں دے خلاف شکایت کیتی
تے اوہناں نے تیرا کاروبار بند کر دینا اے تے توں پھس جاسیں۔ تیرے لئی چنگا اے توں شکایت نہ کر
تے بے ضمیر ہو کے جرمانہ دے دیا کرتے انج ای کم نوں چلائی جا۔
چھیویں جھاکی وچ ماں ہمتے جنگ توں تنگ ہو کے دل دا ابال کڈ دی اے۔

ماں ہمتے: میرے لئی اک تاریخی لمحہ اے جدوں میری دھی نوں اکھ اُتے پھٹ دتا
گیا اے۔ ہن اوس دی شادی نہیں ہو سکدی اوہ بچیاں بارے پاگل اے حتی کہ
اوس دا گونگا پن وی جنگ دی وجہ نال ہو یا سی۔ جدوں اوہ کئی سی تے اک سپاہی
نے ایس دے منہ وچ کجھ پاء دتا سی۔ میں سوکس چیز نوں کدی پھیر نہیں ویکھساں
تے میرا ایلف کتھے ہے خدا بہتر جاندا اے۔ جنگ تے لعنت!“ (18)

ماں ہمتے دی دھی دی اکھ تے اک شرابی فوجی پھٹ دے دیندا اے جدوں اوہ پنڈ چوں کجھ
شیواں لے کے آرہی سی تے جنگ وچ ای ایس نوں اک فوجی نے ایس دے مونہہ وچ کجھ پا کے گونگا
پن دتا سی۔ ماں ہمتے دا نکا پتر جنگ وچ ای وچھڑیا تے وڈے پتر ایلف دا وی کجھ پتہ نہیں لگدا پیا کہ
جنگ اوس نوں کس پاسے لے گئی اے تے ماں ہمتے ایس جنگ تے لعنت بھیجی اے۔ ظالم طبقے نے
اپنی ہوس لئی مظلوم عوام نوں حالت جنگ وچ رہن تے مجبور کیتا ہو یا اے۔

کھید ڈی اٹھویں جھاکی وچ جدوں کجھ چر لئی جنگ بند ہو جاندی اے تے نائی پھیر ماں ہمتے کول آجاندا
اے تے جدوں نائی پادری نوں ماں ہمتے نال ویکھدا اے تے اوہ اوس توں برداشت نہیں ہوندا تے نائی
ماں ہمتے کولوں پادری نوں دُور کرن دی کوشش کردا اے:

”نائی: مینوں سمجھ نہیں آؤندی پئی توں مصیبت وچ کیوں پیندا پیا ایس؟ تینوں

کوئی ہو رمبر نہیں لہنا ہن تینوں کون آکھدا پیا اے کہ توں خطرے والی زندگی گزار۔
میرے کول تیرے نال کرن لئی اک گل اے۔

پادری: تیرے کول؟

نائی: ہاں! توں اک سوانی نوں سچھا دتا کہ فالتو شیواں خرید لوے کیونکہ جنگ
بند نہیں ہونی۔

پادری: میں سمجھ دا پیا ہاں ایس توں تیرا کیہ مطلب اے؟

نائی: ایہ چنگا سچھا نہیں توں کیویں غلط مشورہ دے سکدا ایں؟ تے دو بے
لوکاں دے کم وچ دخل اندازی کر سکدا ایں۔“ (19)

جنگ بند ہو جاوے نال نائی دی فوج نوں لوڑ نہیں سی۔ جدوں نائی کول کوئی ٹھکانہ نہ رہیا تے
اوس ماں ہمتے ول پرتن دا سوچیا پراوس ویکھیا کہ ماں ہمتے کول پہلاں اک پادری رہ رہیا سی۔ نائی سوچیا
کہ ماں ہمتے اپنے نال دو بندیاں نوں تے نہیں رکھ سکدی ایس لئی اوس نے ماں ہمتے سامنے پادری نوں
مندرا ثابت کرنا شروع کر دتا تاں بے پادری نوں مندرا سمجھ کے ماں ہمتے آیتھوں کڈ دیسی۔
بریخت ہوراں اتھے دوگلاں بیان کیتیاں نیں۔ اک ایہ کہ جدوں حاکم میل نوں کسے بندے
دی لوڑ نہیں رہندی تے اوہ اوس نوں مکھن وچوں وال وانگوں کڈھ سڈے نیں۔ دوجی گل ایہ ہے کہ کجھ
لوک اپنے فیدے لئی دو جیاں دیاں جڑاں وڈھ دیندے نیں جیویں نائی ماں ہمتے کول رہن لئی پادری نوں
مندرا ثابت کرن وچ لگ پیندا اے تاں بے ماں ہمتے اوس نوں اوٹھوں کڈھ دیوے۔
یارھویں جھاکی وچ فوج رات دے ہنیرے وچ سستے ہوئے پنڈ دے لوکاں تے حملہ کرن لئی
آؤندی اے۔ اک گھر دا بوہا کھڑکاندے نیں تاں بے ایہناں نوں کوئی ایہو جیہا لہجہ جاوے جیہڑا ایہناں
نوں پنڈ تیکر لے جاوے۔

”دلیفٹینٹ: میں آکھیا رولا نہ پاؤ بے واج کڈھی تے سر پاڑ دیاں۔ سانوں لوڑ اے

اک جنے دی جیہڑا سانوں راہ دکھاوے (اوہنے چھوہرول سینتر کیتی) ایدھر آوے!

چھوہر: مینوں راہ نہیں آؤندا۔

سپاہی: ایہنوں راہ نہیں آؤندا۔ ہاہا!

دوجا سپاہی: مینوں پتہ اے ایہدا دماغ کیویں ٹھیک کرنا اے۔ دو گائیں تے اک

ڈھگا۔ بے توں سدھانہ ہو یا تے میں تیرے ڈنگر کوہ دینے نیں۔

چھوہر: نہ ڈنگر نہ ماریں۔

واہی وان جنانی: ڈنگراں شو دھیاں دی جان بخش دیو اسیں بھکھے مر جاو ساں۔

سپاہی: میرا خیال اے پہلاں ڈھگے ول ہوواں۔

چھوہر: میں پنڈ داراہ دسدہاں۔“ (20)

فوج نے سٹے ہوئے پنڈ دے لوکاں نوں مار مکاون دا منصوبہ بنایا اے پر فوج اوس علاقے توں واقف نہیں اوہناں نوں ایہو جیسے بندے دی لوڑ اے جیہڑا اوہناں نوں پنڈ تیکر لے جاوے تے اوہ سٹے ہوئے لوکاں تے حملہ کر سکے۔ ایس لئی اک لیفٹیننٹ تے تن فوجی جنگل وچوں نکل کے اک گھر وچ جانداے نیں جتھے اوہناں نوں اک چھوہر ملدا اے جیس نوں اوہ پنڈ تیکر لے جاوے دا آکھدے نیں جیہڑا سمجھ جاندا اے کہ ایہ کیتھولک فوج اے جیہڑی سٹے ہوئے پنڈ والیاں تے حملہ کرن لئی پنڈ جانا چاہنداے نیں۔ پہلاں تاں چھوہر جانو توں انکار کردیندا اے پر جدوں فوجی اوہناں دے ڈنگراں نوں مارن دی دھمکی دینداے نیں تے اوہ وچارا فوج نوں پنڈ تیکر لے جاوے لئی راضی ہو جاندا اے۔

بریتخت ہوراں دسیا اے کہ ظالم اپنا مقصد حاصل کرن لئی کنا کوگر جاندا اے کہ بے زبان مال ڈنگرنوں وی جانوں مارن تک چلا جاندا اے تے نالے حکمران تے ظالم طبقے نوں پتہ ہوندا اے کہ غریب تے مظلوم دی کیہ کمزوری اے۔ کدیں اوہ ماں بہتے کولوں 200 گلڈرز دی وڈی لئی اوس دے پتر نوں مارن دی دھمکی دینداے نیں تے کدی واہی وان چھوہر توں اپنی گل مناون لئی اوس دے مال ڈنگرنوں مارن دی دھمکی دینداے نیں۔

ایسے ای جھاک دی دے اخیر تے جدوں کیترن نوں پتہ لگدا اے کہ کیتھولک فوج سٹے ہوئے پنڈ والیاں تے حملہ کرن چلے نیں تے اوہ ریہڑے وچوں ڈھول لے کے کوٹھے اُتے چڑھ جاندا اے تے زور زور نال ڈھول کٹن لگ پیندی اے۔ ڈھول دی واج سن کے فوجی تے چھوہر واپس آجانداے نیں۔ لیفٹیننٹ اوس نوں ڈھول وچان توں روکدا اے۔

”لیفٹیننٹ: ڈھول تھلے سٹ دے میں تینوں حکم دیندا پیا ہاں۔ (کیترن ڈھول

وجائی جاندا اے)

لیفٹیننٹ: پوڑی کتھے اے؟

بڈھا: کوٹھے اُتے کھچ لئی اے اوس۔

لیفٹیننٹ: بندوق لیاؤ میں ایہوں جانوں مار دیساں۔ جے توں ڈھول وچانا بند نہ

کیتا تے اسیں تیرا ریہڑا بھن دیساں۔ (کیترن ڈھول وچائی جاندا اے)

لیفٹیننٹ: اوہناں نوں تیری واج نہیں پئی جاندا تے ہن اسیں گولی چلاون لگے

ہاں۔ تیرے کول اخیر لا موقع اے ڈھول تھلے سٹ دیو۔ (کیترن ڈھول وچائی

جاندا اے۔ گولی چلی، کیترن نوں وجی اے۔ اوس 2 تن ڈگے مارے تے ہولی

ہولی ڈگ جاندا اے۔ پر آخری ڈگے نال ای شہروں گھنٹیاں وچدیاں نیں۔)

سپاہی: اوہ اپنا کم کر گئی اے۔“ (21)

کھیڈ وچ کیترن دی صورت وچ معاشرے دا اوہ بہادر کردار دکھایا گیا اے جیہڑا ظالم طبقے دی کسے چال وچ نہیں پھسداتے ہر حالت وچ اپنے مقصد تے قائم رہندا اے چاہے اوس نوں اوہدی کئی وی قیمت ادا کرنی پوے۔ جیویں جدوں کیترن پنڈ دے لوکاں نوں جگا ون لئی کوٹھے تے چڑھ کے ڈھول و جاون لگ پیندی اے تے لیفٹیننٹ کدی اوس دے ریہڑے نوں بھنن دی دھمکی دیندا اے تے کدی اوس نوں جان توں مارن دی پرواہ کسے وی شے دی پروا نہیں کردی تے اپنے مقصد تے ڈٹی رہندی اے۔ اوہ اپنی جان دے کے پنڈ دے لوکاں نوں جگا کے مرن توں بچالیندی اے۔ پرفسوس اچکل دے مادی معاشرے وچ کیترن ورگے کردار بہت گھٹ پائے جاندے نیں۔ جیہڑے دو جیاں دی جان بچاؤن لئی اپنی جان دی قربانی دے دیندے نیں پر کیترن ورگے کردار مر کے وی کدی مردے نہیں بلکہ اوہ مر کے ہمیشہ لئی امر ہو جاندے نیں۔

کھیال دے اچھے پاتر

ماں ہمت: Mother Courage

ایس ڈرامے دا سب نالوں خاص تے مرکزی کردار ”ماں ہمت“ اے جیہڑا کہ سانوں ڈرامے دی ہر جھاک وچ دکھائی دیندا اے۔ پورا ڈرامہ ماں ہمت دے آلے دوالے گھمدا اے۔ ماں ہمت اک ریہڑے تے شیواں و تچن والی کاروباری عورت ہے جیہں دے دو پتر ایلف، سوکس چیز تے اک گونگی دھی کیترن ہوندی اے جیہناں نوں اوہ جنگ وچ واری واری مروالیندی اے۔ پر اوہ کسے وی تھاں تے ہمت تے دلیری دا دامن نہیں چھڈدی۔ ماں ہمت دا کردار ساڈے لئی اک مثالی کردار اے جیہڑا سانوں معاشرے دا مقابلہ کرن دا سبق دیندا اے۔

”ایہ مینوں ماں ہمت آکھدے نیں کیوں جے میرے کول 50 روٹیاں نیں مینوں

ڈرسی کہ اوہ خراب نہ ہو جاؤن تے میں ریگا دی بمباری وچ اک پاگل عورت دی

طرحاں اپنے ریہڑے نوں لے کے نکل پئی ساں۔“ (22)

بریخت نے ماں ہمت دے کردار نوں اک کاروباری عورت دے طور تے پیش کیتا اے جیہڑی حقیقت پسند ہون دے نال نال دلیر، بہادر تے محنتی وی اے۔ بریخت نے دکھایا اے کہ اک بہادر عورت کیوں جنگ وچ اپنے بالوں نوں پالن دے نال نال ظالم معاشرے دا مقابلہ وی کردی اے۔ ماں ہمت دی ہمت دا پتہ پہلی جھاک وچ ای لگ جاند اے جدوں اوہ سارجنٹ دے ہر سوال دا جواب بڑی دلیری تے حاضر دماغی نال دیندی اے۔

”سارجنٹ: تہاڈا ناں کیہ اے؟

ماں ہمت: اینا فائر لنگ

سارجنٹ: تمہیں سارے فائرنگ او؟

ماں ہمیتے: میں اپنی گل کیتی اے۔

سارجنٹ: تے میں تیرے بالوں دی گل کردا پیا ہاں۔

ماں ہمیتے: ایہ ضروری اے کہ سارے اکوناں رکھن؟“ (23)

ماں ہمیتے کاروباری ہون دے نال نال اپنے دل وچ ماں دی ممتا وی رکھدی اے تے جدوں پہلی جھاک وچ سارجنٹ اوس دے وڈے پتر ایلف دی بہادری ویکھدیاں اوس نوں اپنے نال فوج وچ لے جانا چاہندا اے تے اوہ اوس نوں ایہ آکھدیاں جواب دے دیندی اے کہ میرے پتر لئی فوج دی زندگی نہیں۔ ایس جواب توں ماں ہمیتے دی حاضر دماغی تے اپنی اولاد لئی محبت دا پتہ لگدا اے کہ ماں ہمیتے نوں پتہ اے کہ فوجی دی زندگی خطرے والی ہوندی اے تے اوہ اپنے پتر لئی فوجی دا جیون پسند نہیں کردی۔ ماں ہمیتے دا کردار اک بہادر عورت دا کردار اے جیہڑی جنگی حالات دے نال نال اپنے کاروبار نوں بڑی سمجھداری دے نال چلاؤندی اے تے کسے تھاں تے وی اوہ ہمت نہیں ہاردی۔ ایس دے نال نال ماں ہمیتے دے کردار وچ ماں دی ممتا کتے وی گھٹ نہیں ہوندی۔ ماں ہمیتے پورے ڈرامے وچ سبھ نالوں پہلاں اپنے بالوں دا سوچدی اے تے پھیر اپنی ذات دا۔ ڈرامے دی نوویں جھاک وچ جدوں نائی ماں ہمیتے نوں آکھدا اے کہ اسوں دونوں کیترن نوں چھڈ کے چلے جانے ہاں تے ماں ہمیتے نائی دی اک وی نہیں سندی تے جدوں نائی کیترن بارے کجھ غلط بولد اے تے ماں ہمیتے اوس نوں بڑے غصے نال آکھدی اے:

”نائی: میں ایہ گل کرنی سی کہ اک غلط فہمی اے جیہڑی میں دُور کرنی اے جے

اسیں کیترن نوں نال لے جاو ساں تے کم خراب ہو جاسی۔

ماں ہمیتے: تیرا مطلب اے میں کیترن نوں اتھے چھڈ جاواں؟ میں سوچیا سی اسیں

کیترن دی اتھے شادی کردیندے۔

نائی: مینوں بولن تے مجبور نہ کر پھٹ دے نشان نال؟ تے اپنی عمر نال؟ تے گوگی

وی اے ایہدا ویاہ کیویں ہوسی؟

ماں ہمیتے: اُچانہ بول! اپنا منہ بند کرتیوں آکھیا اے اُچانہ بول۔“ (24)

ماں ہمیتے نال نال توں اڈکدی وی راضی نہیں ہوندی۔ ایس طرحاں ماں ہمیتے دا کردار اک بہادر حقیقت پسند عورت دے نال اک اوس ماں دا وی روپ اے جیہڑی اپنی اولاد دی خاطر سب کجھ قربان کرن لئی تیار ہوندی اے پر اولاد نوں کدی وی تکلیف وچ نہیں ویکھنا چاہندی تے نالے ماں ہمیتے دا کردار مارکسی نظریات دا اوہ مظلوم کردار اے جیہڑا پوری حیاتی محنت مزدوری کردیاں گزار دیندا اے۔ جس نوں اپنے وطن وچ رہنا نصیب نہیں ہوندا بلکہ اوس نوں اپنے بالوں لئی تے اپنا ڈھڈ پالنے لئی سرد تے گرم موسم وچ کدی ایس شہر تے کدی اوس شہر وچ دھکے کھانے پیندے نیں۔

ایس دے نال نال ظالم تے حکمران طبقے دیاں زیادتیاں وی برداشت کرنیاں پندیاں نیں۔ بریخت ہوراں ماں ہیستے دے کردار نوں اک بہادر محنت کش کردار دے نال نال اک ذمے دار کردار دے طور تے پیش کیتا اے جیہڑی ہر ویلے نہ صرف اپنے بچیاں دے کھاون پیون دا خیال کردی اے بلکہ اوہناں نوں ہر ویلے حکمران تے ظالم طبقے کولوں لکوندی وی رہندی اے۔ جیویں کہ ماں ہیستے نوں جدوں پتہ لگدا اے کہ فوجی اوہناں کول آندے پئے نیں تے اوہ اپنی دھی کیترن دے مومنہ تے مٹی لا دیندی اے تاں جے اوہ اپنی دھی نوں فوجیاں دی بری نظر کولوں بچا سکے۔

ایسے طرحاں جدوں کیترن، ایویت دے لال بوٹ پان دی ضد کردی اے تے ماں ہیستے اوس نوں ایویت دے بوٹ پاؤن توں روک دیندی اے تاں جے لال بوٹ پا کے اوس دی دھی سب دیاں نظراں وچ نہ آجاوے گی۔

کیترن: Kattrin

ماں ہیستے دی دھی اے جیہڑی پورے ڈراے وچ اپنی ماں دا ساتھ دیندی اے ایس توں اڈ کیترن دے کردار وچ سانوں اوہ محبت لہدی اے جیہڑی کہ ہر بھین دے دل وچ اپنے بھرائی ہوندی اے۔ جدوں فوجی اوس دے بھرانوں اپنے نال لے جان دے نیں تے کیترن بھانویں بول نہیں سکدی پر پھیر وی اوہ رولا پاندی تے چیکدی اے۔ اپنے دکھ دا اظہار کردی اے۔

کیترن دا کردار بھراواں نال پیارتے ماں نال وفاداری نوں بڑے ای سوہنے ڈھنگ نال دکھاندا اے۔ لکھاری نے کیترن دے کردار راہیں اک رحم دل کڑی دا کردار پیش کیتا اے جیہڑی تھبے دے لوکاں دیاں زندگیاں بچان لئی اپنی جان گنوا دیندی اے تے بڑی بہادری نال موت نوں قبول کردی اے۔

ڈراے دی یارہویں جھاک وچ جدوں رات دے اُھیرے وچ فوجی ستے ہوئے لوکاں تے حملہ کرن لئی آندے نیں تے کیترن وچاری بول تے سکدی نہیں کہ بول کے لوکاں نوں جگا دیوے۔ پھیر اوہ چھیتی نال کوٹھے تے چڑھ جاندی اے تے کوٹھے تے پیا اک ڈبہ زور زور نال وچاون لگ پیندی اے تاں جے لوک رولاسن کے جاگ جاون تے مرن توں بچ جاون۔ فوج والے کیترن نوں لالچ دیندے نیں کہ توں ڈبہ وچانا بند کردے اساں تیری ماں تے تینوں چھڈ دیساں پر اوہ اوہناں دی کوئی گل نہیں سنندی تے ڈبہ وچائی جاندی اے۔ جدوں کیترن نہیں رُکدی تے اوہ اوس نوں گولی مارن دی دھمکی دیندے نیں پر اوہ کسے گل دی پرواہ نہیں کردی تے اخیر تے اوہ ظالم اوس نوں گولی مار دیندے نیں پر کیترن مرن توں پہلاں اپنا کم پورا کر دیندی اے۔ پنڈ دے لوک اوس دے رولے نال جاگ جان دے نیں۔ ایس طرحاں لکھاری نے کیترن دے کردار نوں معاشرے دا اک ایہو جیہا پاتر بنا کے پیش کیتا اے جیہڑا اپنی پوری حیاتی لوکاں دی بہتری لئی لنگھا دیندا اے تے اوس دے جیون دا مقصد صرف عوام دی بھلائی ہوندا اے۔

ایلف: Eilef

ایلف ماں بہتے دا وڈا پتر اے جیہڑا اک طاقتور تے گھبرو جوان اے۔ ایس دے نال نال ایلف دا کردار اک غیرت مند پتر دا اے جیہڑا کسے وی غیرنوں اپنے خاندان ول بھیڑی نظر نال دیکھن نہیں دیندا۔ ڈرامے دی پہلی ای جھاکی وچ جدوں ماں بہتے دے خاندان دا ٹاکرا فوج دے افسران نال ہوندا اے تے جدوں سارجنٹ ماں بہتے نال کجھ غلط گل کردا اے تے ایلف فوراً اوس نوں روکدا اے۔

”ریکروٹنگ افسر: تے تسیں دو ڈھکے ریہڑا کھچدے او۔ تسیں کدی واگاں چوں باہری نکلے او؟“

ایلف: ماں میرا ایس دے چپڑ مارن نوں دل کردا پیا اے۔“ (25)

ایس طرحاں سارجنٹ ایلف دی بہادری ویکھ کے اوس نوں فوج وچ لے جاون دی خواہش کردا اے پر ماں بہتے ایلف دے فوج وچ جاون تے راضی نہیں ہوندی۔ ایلف دی بہادری دا پتہ پہلی جھاکی دے ایلف دے ایس فقرے توں ای لگ جاندا اے:

”میںوں ڈران لئی اک جنگ کافی نہیں اے۔“ (26)

ایس طرحاں ایلف دی بہادری ویکھدیاں سارجنٹ اوس نوں فوج وچ لے ای جاندا اے۔ فوج وچ جان توں بعد ایلف بڑی دلیری نال لڑدا اے تے اوس نوں اوس دی بہادری پاروں بڑی عزت وی ملدی اے پر ایہو مارکٹائی تے اوس دی بہادری اوس دی موت دی وجہ بن دی اے۔ ایلف دا کردار اک جوان غیرت مند تے بہادر جوان دا دکھائی دیندا اے پر اصل وچ ایس کردار راہیں لکھاری سانوں ایہ دسد اے کہ ہر برے کم دا برانہیجہ ہوندا اے تے کسے وی کم دی زیادتی چنگی نہیں ہوندی۔ جیویں جنگ وچ لڑائی پاروں ایلف نوں بڑی عزت ملدی اے پر امن ہون توں بعد ایہو مارکٹائی اوس دی موت دی وجہ بن جاندی اے۔

سوئس چیز: Swisscheese

سوئس چیز ماں بہتے دا نکا پتر اے جیہڑا اپنے وڈے بھرا دے جان توں بعد اپنی بھین تے ماں دا دکھ درد وچ ساتھ دیندا اے تے اپنی بھین کیترن نال رل کے ریہڑا کھچد اے۔ ڈرامے وچ سوئس چیز دا کردار صرف پہلی تن جھاکیاں وچ دکھائی دیندا اے۔ فوج سوئس چیز نوں وی خزانچی بھرتی کر لیدی اے تے تیجی جھاکی وچ جدوں کیتھولک فوج حملہ کردی اے تے سوئس چیز فوج توں جان بچا کے کیش بکس نال اپنی ماں کول آجاندا اے۔ ماں بہتے جدوں سوئس چیز کول کیش بکس ویکھدی اے تے اوس نوں غصے ہوندی اے کہ ایس نوں کدھرے سٹ دے ایہ تیرے لئی مصیبت بناوسی۔

”ماں بہتے: تینوں ایہ کتھوں ملیا اے؟“

سوئس چیز: فوجی دستے داکیش بکس اے۔

ماں بہتے: اہنوں پراں سٹ دے توں ہن تزا پچی نہیں۔

سوئس چیز: ایہ اک امانت اے۔“ (27)

پرسوئس چیز داکردار اک ایماندار تے فرض شناس منڈے داکردار اے جیہڑا اپنی جان دی پرواہ نہ کردیاں ہویاں کیش بکس دی حفاظت کردا اے تے پھیرا اوہوای ہوندا اے جیس دا ماں بہتے نوں ڈر ہوندا اے۔ کیتھولک فوج سوئس چیز نوں کیش بکس نال وکھ لینی اے تے اوس نوں پھڑ لیا جاندا اے۔ سوئس چیز کیش بکس فوج نوں نہیں دیندا تے دریا وچ سٹ دیندا اے۔ ماں بہتے اپنے ایس ایماندار پتر نوں بچاؤن لئی 200 گلڈرز رشوت دین لئی تیار ہو جاندا اے۔

”ایویت: اوہ نہیں من دے پئے فیصلے دا ڈھول و جن والا اے۔ میں 150 گلڈرز

آکھ نہیں پرواہ نہیں مندے میں بڑے دخت نال کجھ ویلا لے کے آئی ہاں۔

ماں بہتے: اوہنوں دس میں 200 گلڈرز دے دیساں۔ نس!“ (28)

پرواہ اپنے پتر نوں نہیں بچاسکی۔ ایس طرحاں ماں بہتے دا ایہ ایماندار پتر تہی جھاک وچ اپنا فرض پورا کردیاں جان دی قربانی دے دیندا اے۔ ایس طرحاں سوئس چیز داکردار ساڈے نال صرف تہی جھاک تیکر رہندا اے۔ اصل وچ لکھاری ہوراں سوئس چیز دے کردار راہیں معاشرے دے فرض شناس لوکاں دی کہانی بیان کیتی اے جیہڑے اپنے فرض دی تکمیل لئی ہراوکڑ برداشت کردے نیں۔

ایویت پوٹیئر: Yvette Pottier

ایویت پوٹیئر داکردار ڈرامے وچ تہی جھاک وچ وکھالی دیندا اے تے ایس توں بعد وقفے وقفے نال ساڈے سامنے آندا اے۔ ایویت اک سوہنی زنانی اے جیہڑی اپنے حسن دا پورا فیہہ چمکدی اے۔ ایس دے نیڑے روپے پیسے دی بڑی اہمیت اے تے ایویت دولت لئی اک بڈھے کرنل نال ویاہ کر لینی اے۔ پر ایس دے نال نال ایس دے دل وچ غریب لوکاں لئی رحم وی ہوندا اے۔ جیویں سوئس چیز نوں فوج توں بچاؤن لئی ایہ ماں بہتے نال رل کے پوری کوشش کردی اے۔ ایس دے نال نال ایویت داکردار اوس زنانی دا اے جیہڑی سچی گل کسے دے مونہہ تے آکھنوں نہیں ڈردی جیویں نوں ایہ اوس دیاں غلط حرکتاں تے اوس نوں کھریاں کھریاں گلاں سناندی اے۔ ایویت جیسے کردار ساڈے معاشرے وچ عام مل جاندا اے۔

نائی: Cook

ڈرامے وچ نائی داکردار ساڈے سامنے دوجی جھاک وچ آندا اے۔ ایہ اک سرکاری فوج دا نائی اے جیہڑا کہ اک خود غرض، لالچی تے بدکردار انسان اے تے ڈرامے وچ اہی کردار وقفے وقفے نال

ساڈے سامنے آؤندا اے۔ نائی اپنے خاص مفادات پاروں ماں بہتے نال چھڑیا رہندا اے تے اوہ ڈرامے دی نوویں جھاکی وچ ماں بہتے نوں اوس دی دھی توں دکھ کر کے اپنے نال لے جاؤن دی بڑی کوشش کردا اے پر ماں بہتے اوس دیاں گلاں وچ نہیں آؤندی تے جس ویلے اوہ ماں بہتے نوں آکھدا اے کہ دونویں "Utrecht" چلے تے ماں بہتے نائی نوں آکھدی اے:

”میں سوچیا سی اسماں ایس دی او تھے شادی کر دیاں۔“ (29)

تے ماں بہتے دی ایہ گل سن کے نائی آکھدا اے:

”زخم دے نشان نال تے اپنی عمر وچ ایس گوگی نال کون شادی کرسی۔“ (30)

ماں بہتے نوں ایس جواب نال نائی دی خود غرضی سمجھ آجاندی اے تے ماں بہتے اوس نوں آکھدی اے کہ ”اچی نہ بول۔ اپنا منہ بند کر تینوں آکھیا اے اچا نہ بول۔“ (31) ایس طرحاں ماں بہتے ایس جھاکی وچ نائی توں جان چھڑالیندی اے۔

پادری: Chaplain

پادری دا کردار ڈرامے دی پنجویں جھاکی وچ پہلی واری دکھالی دیندا اے تے ساڈے نال اٹھویں جھاکی تیکر رہندا اے جدوں اوہ آخری وار ایلف دے کچھے ٹر جاندا اے تے پھیر ڈرامے وچ مڑ کے نہیں آندا۔ پادری دا کردار ایہو جھیا کردار اے جیہڑا کسے دابرا نہیں سوچدا تے ماں بہتے تے اوس دے بالاں دا خیر خواہ اے جیہڑا نائی جیسے خود غرض بندے توں ماں بہتے دی جان چھڈانا چاہندا اے۔ ایس طرحاں پنجویں توں اٹھویں جھاکی تیکر ایہ کردار ماں بہتے نال دکھ درد وچ دکھالی دیندا اے۔ اصل وچ پادری دا کردار معاشرے دے اک شریف انسان دا کردار اے جیس دی ذات توں دو جیاں نوں کدی وی کوئی تکلیف نہیں ہوندی۔ جدوں وی ہوندا اے فیہ ای ہوندا اے۔

لیفٹیننٹ: Lieutenant

لیفٹیننٹ دا کردار اک ظالم فوجی افسر کردار اے جیہڑا یارہویں جھاکی وچ دکھالی دیندا اے۔ جدوں اوہ اپنی فوج نال پنڈ دے لوکاں تے حملہ کرن آؤندا اے تاں ستے ہوئے لوکاں نوں مار سکے پر ماں بہتے دی گوگی دھی ڈھول و جا کے لوکاں نوں جگا دیندی اے تے ایہ ظالم کیترن نوں ڈھول و جاؤن توں روکدا اے جدوں کیترن نہیں رُکدی تے ایہ ظالم کیترن نوں گولی مار دیندا اے۔

”لیفٹیننٹ: (کیترن نال) اوہ تینوں نہیں سن دے پئے پر ہن اسیں تینوں گولی مارن لگے

ہاں میں تینوں اک ہور موقع دیندا ہاں ڈھول تھلے سٹ دے۔

لیفٹیننٹ: (واج دیندا اے) بندوق سدھی کر دیو۔ کڑیے آخری واری آکھدا پیا ہاں رُک جا۔

(کیترن چلکدی ڈھول و جائی جاندی اے جی زور نال و جا سکدی اے)

گولی چل دی اے۔ سپاہی لیفٹیننٹ دے آکھن تے کیترن نوں گولی مار دیندا اے۔ اوہ اک دوواری ڈھول و جاندی اے پھیر ڈگ پیندی اے۔“ (32)

لیفٹیننٹ دا کردار اک ظالم انسان ہون دے نال نال اک چالاک انسان وی اے جیہڑا پہلاں اپنی چالاکیاں نال کیترن نوں ڈھول و جاوون توں روکدا اے جیویں اوہ آکھدا اے: ”توں ڈھول و جانا بند کر دے اساں تینوں تے تیری ماں نوں کچھ نہیں آکھساں۔“ پر جدوں کیترن اوس دیاں گلاں وچ نہیں آوندی تے اوہ ظالم اوس نوں گولی مار دیندا اے۔

برٹولٹ بریخت نے ایہ کھیال (Mother Courage and her Children) یورپی تاریخ دی (1618-1648ء) سب نالوں وڈی مذہبی جنگ دے پچھوکر وچ لکھیا سی۔ اوہناں ایس کھیال وچ ماں ہمت دے کردار راہیں اک بہادر محنت کش تے دلیر عورت دی کہانی لکھی اے جیہڑی جنگ وچ اپنے بالاں دے مرن نال وی ہمت نہیں ہار دی تے کدی وی آس تے اُمید دا امن نہیں چھڈ دی۔ اصل وچ ماں ہمت آس تے اُمید دا اوہ نشان اے جیہڑا نمائے ماٹے میل لئی حوصلہ بند اے۔ انج ای برٹولٹ بریخت نے کھیڈ وچ کیترن دی شکل وچ لوکائی نال محبت کرن والا اک اوہ کردار ساڈے سامنے لیاندا اے جیہڑا لوکائی دی فلاح لئی اپنا تن من قربان کردیندا اے۔ کیترن دشمن دیاں فوجاں نوں سٹے ہوئے پنڈ والیاں تے گولہ باری کرن توں روکن لئی اپنے سینے تے گولی کھالیدی اے تے دو جے پاسے ظالم سماج دے ظلم دی انتہا وی دکھائی اے جیہڑا اپنی ہوس لئی نہ صرف کیترن دی جیہڑا ساڈ دیندا اے بلکہ اوس وچاری تے ایس دے بھراواں دی جان وی لے لیندا اے۔ کیونکہ ایہ ڈراما Catholic تے Protestant دی مذہبی جنگ دے پچھوکر وچ لکھیا گیا سی۔ برٹولٹ بریخت نے ایس وچ جنگاں دے ہون دی وجہ دی اے کہ اصل وچ جنگاں صرف قدرت دے پیدا کیجے ہوئے وسائل تے تھانواں تے قبضہ کرن لئی کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہ جہان ہمیش انج ای رہنا اے پر جنگاں کرن والے نہ رہ سن۔ برٹولٹ بریخت اک وڈا لکھاری اے تے اساں اوہناں دی صرف اک لکھت نوں ویکھیا اے جس وچ پورے جیون دی دکھالی دتی گئی اے تے اوہناں جس جنگ دی گل کیتی اے اوہ اچھائی تے برائی دی جنگ اے جیہڑی ہر ویلے ہر پل، ہر انسان دے اندر ہوندی رہندی اے۔ پچھ صرف اپنی اے کہ جت کس دی اے؟ برائی غالب آجاوے تے انسان جنگاں راہیں قبضہ کرن والا بن جاندا اے تے جے اچھائی جت جاوے تے انسان کیترن تے ماں ہمت جیہڑا انمول کردار بن جاندا اے۔

حوالہ جات

* پی ایچ ڈی سکالر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

1. John Fuegi, Brecht and Company, Grove Press New York, 1994, Page-1

2. John Fuegi, Brecht and Company, Grove Press New York, 1994, Page-1
3. Stephen, Parker. Bertolt Brecht a Literary Life, Blombury Publishers, New York, 2014, Page-13
4. John Fuegi, Bertolt Brecht Chaoas, According to Plan, Cambridge University Press, 1987, Page-4
5. John Willett, Brecht on theatre, Hill and Wang, New York, 1964, Page-4
6. John Fuegi, Brecht and Company, Grove Press New York, 1994, Page-71
7. John Willett, Brecht on theatre, Hill and Wang, New York, 1964, Page-6
8. John Willett, Ralph Manheim, Bertolt Brecht Poems 1913-1956, Methuen, New York, 1976, Page-1
9. Stephen, Parker. Bertolt Brecht a Literary Life, Blombury Publishers, New York, 2014, Page-1
10. Bertolt Brecht. (English version by Eric Bentley), Mother Courage and her children, Grove Press New York, Page-127
- 11- Brett D. Johnson, "Review of Mother Courage and Her Children", Theater Journal Vol.59, II May 2007, Page. 281-82
- 12- اسماں الیس انگریزی ترجمے توں پنجابی ترجمہ کرن دا بہتن کیتا اے۔ ایہ ایم۔ فل دے مقالے دے صورت پیش کیتا گیا سی، ہُن ایہ چھپ چکیا اے۔
13. Bertolt Brecht, (English version by Eric Bentley), Mother Courage and her children, Grove Press New York, Page-38
14. -do- Page-28
15. -do- Page-42
16. Bertolt Brecht, (English version by Eric Bentley), Mother Courage and her children. Page-62
17. -do- Page-65
18. -do- Page-81
19. -do- Page-87
20. -do- Page-104
21. -do- Page-109
22. -do- Page-25
23. -do- Page-26
24. -do- Page-7
25. -do- Page-27
26. -do- Page-29
27. -do- Page-50
28. -do- Page-63
29. -do- Page-97
30. -do- Page-97
31. -do- Page-97
32. -do- Page-109

تخصیص بورے والا دی سرکڈھویں نویں پنجابی شاعری

Abstract:

This article is full of effective information about important modern punjabi poetry of tehsil Burewala district Vehari ,Punjab.Firstly the writer has given the short history of tehsil Burewala.Then the writer has explained complete tradition of punjabi poetry in tehsil Burewala from 12th century to 21 century.After that the writer has discussed different aspects of poetry of six modern poets of Burewala like Ali Muhammad Malook, Dr. Aslam Rana, Hanif Sufi, Akram Bajwa, Kaleem Shahzad and Dr Naveed Shahzad. This article is a humble attempt to cover all the effective data on important modern punjabi poetry of tehsil Burewala.

KeyWords: Burewala, Aspects, Modern, Tradition, Punjabi Poetry

بورے والا ضلع وھاڑی دی وڈی تے اہم تخصیص اے۔ ضلعی صدر مقام توں 35 کلومیٹر دے فاصلے تے مشرق وے واقع اے۔ مشرق ول تخصیص عارف والا، شمال مغرب وچ تخصیص چیچہ وطنی تے جنوب آلے پاسے ستلج دریا توں پار ضلع بہاولنگر اے جدکہ وھاڑی بورے والا دے مغرب وچ واقع اے۔ اے غفار پاشا اپنی کتاب ”بورے والا..... تاریخ کے آئینے میں“ وچ بورے والا دے تاریخی پچھوکڑ بارے اِنج لکھدے نیں:

”تخصیص بورے والا کا یہ علاقہ زمانہ قدیم میں کھتوال دیوان چاولی مشائخ کے ماتحت تھا۔ کسو وال میں قاضی بیٹھتا تھا۔ جب سکھوں کی عملداری کے بعد انگریز نے 1869ء میں اقتدار سنبھالا تو میلسی کو تخصیص بنا کر اس علاقے کو میلسی کے ماتحت کر دیا۔ 1925ء میں جب بورے والا اور وھاڑی منڈیوں کی منظوری دی گئی تو دونوں قصبوں کو میلسی کی سب تخصیص بنا دیا گیا۔ یکم اپریل 1962ء میں جب

سب وہاڑی کو تحصیل بنایا گیا تو بورے والا سب تحصیل کو میلسی کی بجائے وہاڑی کے ماتحت کر دیا۔ 1976ء میں جب وہاڑی کو ضلع کا درجہ دیا گیا تو بورے والا کو سب تحصیل سے بڑھا کر تحصیل کا درجہ دے دیا گیا اور گلو جو کہ تحصیل پاک پتن میں تھا کو بورے والا میں شامل کر کے سب تحصیل کا درجہ دے دیا گیا۔⁽¹⁾

بورے والا دے ناں دے حوالے نال مختلف لکھاریاں تے نقاداں نے مختلف راواں دتیاں نیں: روز نامہ پکار اسلام آباد دے مطابق:

”اس شہر کے معزز بزرگوں اور صاحبان علم کا کہنا ہے کہ جہاں لودھراں کو لاهور سے ملانے والی ریلوے لائن واقع ہے وہاں عین اس مقام پر جہاں ان دنوں ریلوے سٹیشن کی عمارت بنی ہوئی ہے۔ وہاں بوڑا سنگھ نامی ایک شخص کی جھگی ہوا کرتی تھی۔ اس جھگی کے عین قریب ایک تالاب بھی ہوا کرتا تھا اس لیے قصبہ کا نام بوڑا سنگھ نامی اس بزرگ کے نام سے منسوب کر دیا گیا۔“⁽²⁾

روز نامہ نوائے وقت وچ بورے والا دے ناں دے حوالے نال انج بحث کیتی گئی اے:

”بورے والا کی پرانی آبادی چک 1517 ای بی اور چک 1438 ای بی جو اب کوٹ نور محمد کے نام سے موسوم ہے، پر مشتمل تھی جس کے گرد و نواح میں بھی بہت سی چھوٹی چھوٹی بستیاں آباد تھیں۔ جو اب زندگی کی تمام بنیادی سہولتوں سے بہرور ہو چکی ہیں۔ مقامی اور معمر باشندوں کے مطابق بورے والا کا پرانا نام ”پورا“ تھا چونکہ ان ہر دو بستیوں کے درمیان بہنے والی ”بڈھ“ کے دونوں کناروں پر خود رو درخت اکاں اور لئی کثرت سے بھنڈ کے بھنڈ اگتے اور ان پر پور پھولوں کی صورت میں لگتا جسے مقامی مویشی بصد شوق کھا کر اپنا پیٹ بھرتے۔ وہی پور بعد ازاں پورا مشہور ہوا جسے آج بورے والا کہتے ہیں۔“⁽³⁾

کلیم شہزاد ہوراں اپنی کتاب ”ضلع وہاڑی، تاریخ، ثقافت، ادب“ وچ بورے والا دے ناں دے حوالے نال اک لمی بحث کیتی اے تے سٹا کڈھیا اے:

”گول چوک“ دے نیڑے اک کھوہ ہندا سی جیہدا مالک بوڑا نامی ہندا ہووے گا تے آل دوآلے دی تھاں وی اوہدی ہووے گی۔ جدوں انگریزاں نے ریلوے لائن ایس تھاں توں لنگھائی تے ایس علاقے وچ مزار دیوان چاولی مشائخ دی قدامت تے اہمیت پاروں تے دو جیاں لوڑوں پاروں ریلوے سٹیشن بنایا گیا تے ایس سٹیشن داناں ”بوڑا“ دے ناں دے حوالے نال ”بوڑے والا“ رکھیا گیا۔“⁽⁴⁾

اُپر لیاں ساریاں گلاں تے حوالیاں نوں مکھ رکھیے تاں ایہ گل نتر کے سامنے آوندی اے کہ اوس

دور وچ آباد ہونوں والیاں بستیاں نوں ”چاہ بوڑے والا“ تے ”چاہ کھنڈاں والا“ ورگیاں ناواں تو سدیا جانداسی کیوں جے دریاواں دے کنڈھیاں توں بعد لوک کھوہاں دی وسوں نوں بوہتا پسند کردے سن۔ پنجابی دنیا بھر دیاں زباناں وچ بڑی سچی قسمت تے بھاگاں والی زبان اے کیوں جے ایس کرماں والی زبان نوں مڈھ توں ای بزرگاں ولیاں، صوفیاں تے اللہ والے لوکاں دی نگھ تے پریم بھری چھاں پٹھ پٹھن دا موقع ملیا اے۔ ایہناں دعاواں نال ایہ ودھدی پھلدی گئی تے اج ایس دیاں مہرکاں تے خشبوواں پاروں تھان تھان ایہدی مستانی واشنا کھلری ہوئی اے۔ ایس زبان دی سینکڑیاں ورھیاں تے کھلری ہوئی ادبی روایت اے جیہڑی ایس دے پکے تے پیڈھے پچھوکر دی گواہی دیندی پئی اے۔ ایس حوالے نال ماہنامہ لہراں لاہور دے اک شمارے وچ اُنچ وچا رسا نچھے کیتے گئے نیں:

”جس زبان دے سوبل، ملوک تے نازک جیئے بُوٹے نوں اللہ دے بزرگاں تے اوہدے نیک بندیاں نے سچیاں ہتھناں نال نگھ تے خلوص دا پانی پایا ہووے اوس اُتے کدی خزاں نہیں آسکدی۔ ایس زبان دی باقاعدہ ادبی روایت بزرگاں نے ای نبھی اے۔“ (5)

اُنچ تاں کسے وی زبان و ادب بارے اندازہ لانا اوکھا ہوندا اے کہ اوہ کدوں شروع ہويا۔ کیونکہ زباناں اک دن یاں اک ورھے وچ پیدا نہیں ہوندیاں ایہناں دے پچھے ہزاراں سال دا پچھوکر موجود ہوندا اے۔ شریف کنجاہی پنجابی زبان دی عمر دے حوالے نال لکھدے نیں:

”پنجابی شاعری دی عمر کئی اے؟ ایہ گویڑ لانا سوکھا نہیں۔ زبان کسے خاص دن دا جنم ہوندا نیں تے نہ اوہناں دیاں رچناواں۔ ایس کر کے ایہ اندازہ نہیں لگایا جاسکدا جے کوئی زبان کیڈی کو پرانی اے تے اوس دی شاعری کنے چر دی اے۔ ایہ تاں اردو شاعری تے زبان دے بارے وی گویڑ نہیں لگ سکیا جیہڑی ہتھناں وچ جمی۔“ (6)

تختییل بورے والا وچ پنجابی شعری ادبی روایت دا جائزہ لین توں پہلاں اسیں ایہدی ونڈ کر لینے تاں گل سمجھن وچ سسکھیا کی ہو جاوے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد نے اپنے اک مقالے وچ ضلع وھاڑی دے پنجابی شاعراں دی ونڈ اُنچ کیتی اے:

(ا) پہلا دور 1100ء سے لے کر 1900ء تک

(ب) دوسرا دور 1901ء سے لے کر 1947ء تک

(ج) تیسرا دور 1948ء سے لے کر 1993ء تک۔ (7)

اسیں ایسے ونڈ دے حساب نال ای گل اگے ٹوراں گے۔ ایہناں دوراں وچ شاعراں دی ونڈ جمن تاریخ دے حساب نال کیتی گئی اے۔ پہلے دور وچ جدوں جھات پائے تاں پتہ لگدا اے کہ بابا فرید

ہوراں مگروں اک لمیرے عرصے تیکر خلا نظر آؤندا اے تے کنے چیر مگروں شعری روایت دیاں کڑیاں مڑ جڑ دیاں دسدیاں نیں۔ پر ایہ کیوں ہو سکدا اے پئی اتھے دے وسنیکاں اتے فریدی ادبی روایت نے اپنا اثر نہ دکھایا ہووے۔ کلیم شہزاد ہوراں پہلے دور دے شاعر ایہ دے تے نیں:

”بابا فرید، میاں غلام قادر، بابا فقیر اللہ قادری، میاں نور محمد، بیربل، میاں ریحان، بشیر فیروز پوری تے کوئی کھول۔“ (8)

دو جے دور 1901ء توں لے کے 1947ء تیکر تقریباً اٹھتی (38) شاعر آؤندے نیں۔ جہناں دے ناں انج نیں: 1- فتح محمد ناز بھنگوی (پو دا ناں اللہ دتہ ذات بلوچ، جنم تاریخ 1903ء، وفات 1978ء بورے والا)، 2- جیونا (اصل ناں نیاز علی، پو دا ناں بیربل، ذات قریشی، جنم تاریخ 1905ء وفات 1988ء بورے والا)، 3- محمد اسماعیل سائل (پو دا ناں محمد موسیٰ، ذات راجپوت بھٹی، جنم تاریخ 1909ء)، 4- حکیم فیروز دین انصاری (پو دا ناں لہجو، جنم تاریخ 1910ء)، 5- عنایت اللہ راشد (جنم تاریخ 1911ء، وفات 1986ء)، 6- غلام حیدر ممتاز (پو دا ناں غلام حسین خاں، جنم تاریخ 1912ء، وفات 1982ء، ذات تمیم انصاری)، 7- حکمت بری لدھیانوی (اصل ناں عبدالکیم، پو دا ناں چودھری نبی بخش، جنم تاریخ 1918ء، ذات راجپوت بھٹی)، 8- سردار مسیح بندہ (پو دا ناں ڈیوڈ مسیح، جنم تاریخ 1919ء، ذات کھوکھر، 9- امیر بخش امیر (پو دا ناں میاں رانا، جنم تاریخ 1920ء، ذات پرہاڑ)، 10- آغاز رفیق ساقی (پو دا ناں آغا غلام محمد، جنم تاریخ 1922ء، ذات سکے زئی)، 11- غلام محمد بھٹی (پو دا ناں آغا غلام محمد، جنم تاریخ 1922ء، ذات بھٹی، وفات 1963ء)، 12- احمد بخش (پو دا ناں میاں جھنڈے خاں، ذات کھوکھر، جنم تاریخ 1923ء)، 13- محمد یار جوگی (پو دا ناں میاں رجاوہ، جنم تاریخ 1926ء، ذات لنگڑیال)، 14- منشاء سلیمی (پو دا ناں میاں شادی، جنم تاریخ 1928ء، ذات ارائیں)، 15- نجم الدین بابر (پو دا ناں بابو فضل دین، جنم تاریخ 1929ء، ذات راجپوت کھوکھر)، 16- اسماعیل بھٹی (پو دا ناں محمد ابراہیم، جنم تاریخ 1932ء)، 17- فضل عاجز (پو دا ناں شیر محمد، جنم تاریخ 1933ء، ذات ارائیں)، 18- میاں رانجھا (پو دا ناں میاں جیون خاں، جنم تاریخ 1933ء، ذات بلوچ)، 19- علی محمد ملوک (پو دا ناں نواب دین، جنم تاریخ 1935ء، ذات راجپوت)، 20- چودھری محمد اسلم (پو دا ناں فضل دین، ذات گوجر، جنم تاریخ 1935ء)، 21- نذیر اذفر (پو دا ناں غلام محمد، جنم تاریخ 1937ء، ذات موکھر)، 22- رشید طاہر بھٹی (پو دا ناں محمد اسماعیل، جنم تاریخ 1938ء، وفات 1988ء، ذات راجپوت بھٹی، وفات بورے والا)، 23- ممتاز احمد ممتاز (پو دا ناں شرف دین، جنم تاریخ 1939ء، ذات قریشی)، 24- قابل حسین قادری (پو دا ناں شرف دین، جنم تاریخ 1939ء، ذات قریشی)، 25- نذر بھٹی (پو دا ناں میاں خان محمد، جنم تاریخ 1941ء)، 26- برکت علی باوا ماڑی والا (پو دا ناں خوشی محمد، جنم تاریخ 1941ء، ذات قریشی)، 27- یوسف علی

یوسف (پبوداناں حاجی نواب دین، جمن تاریخ 1942ء، ذات ارائیں)، 28- رشید ایرانی (پبوداناں احمد دین، جمن تاریخ 1942ء، ذات ارائیں)، 29- اختر حسین مرزا (پبوداناں مرزا فضل دین، جمن تاریخ 1942ء، ذات مغل)، 30- ملک یوسف (پبوداناں محمد دین، جمن تاریخ 1942ء ذات اعوان)، 31- رانا الیس کے مسعود (پبوداناں رانا علی محمد، جمن تاریخ 1944ء، ذات راجپوت)، 32- سید مسعود ہاشمی (پبوداناں محمد احمد شاہ، جمن تاریخ 1944ء، ذات سید)، 33- مظہر شہزاد بھٹی، (پبوداناں پہلوان خان، جمن تاریخ 1944ء، ذات بھٹی)، 34- سرفراز انصر (پبوداناں منظور خاں، جمن تاریخ 1945ء، ذات ڈھڈی، جمن تھاں بورے والا)، 35- سرد انصاری (پبوداناں عبدالکریم، جمن تاریخ 1946ء)، 36- اشفاق فروتن (پبوداناں محمد شریف محرم، جمن تاریخ 1947ء، ذات ہاشمی)، 37- ڈاکٹر اسلم رانا (پبوداناں رانا خیرات اللہ خاں، جمن تاریخ 18 اگست 1947ء، وفات 1996ء، ذات راجپوت)

دو جے دور دے ایہناں شاعراں وچوں کجھ ناں انجیسے نیں جیہڑے امر ہو گئے نیں جیہناں وچ غلام حیدر مستانہ، منشا سلیمی، علی محمد ملوک، نذیر اذفر، ممتاز احمد ممتاز، نذر بھٹی تے ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دے ناں آؤندے نیں۔

دو جے دور گروں 1948ء توں لے کے چالو سسے تیک دا تیجا دور آؤندا اے۔ الیس دور وچ پنجابی اتے ڈھیر سارا کم ہو یا تے اگے وی ہو رہیا اے۔ الیس دور دے نال تعلق رکھن والے پنجابی شاعراں دی وڈی گنتی سامنے آؤندی اے جیہناں دے ناں کجھ الیس طرح نیں: 1- ڈاکٹر نیر صدانی (اصل ناں افتخار احمد خاں، پبوداناں محمد شیر خاں، ذات راجپوت، جمن تاریخ 1948ء، جمن تھاں بورے والا)، 2- بشیر جعفری (پبوداناں سردار علی جعفری، ذات کھول، جمن تاریخ 1949ء، جمن تھاں وھاڑی)، 3- حنیف صوفی (پبوداناں صوفی رحمت علی گوجر، جمن تاریخ 1949ء، جمن تھاں بورے والا)، 4- انیس ہاشمی (اصل ناں غوث محمد شاہ، پبوداناں شاہ محمد، ذات ہاشمی سید، جمن تاریخ 1950ء، جمن تھاں تحصیل میلیسی)، 5- عبدالغفور غمگین (پبوداناں میاں اللہ بخش، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1951ء)، 6- احمد وسیم (پبوداناں مظہر حسین، ذات سکے زئی، جمن تاریخ 1951ء، جمن تھاں وھاڑی)، 7- مجید خاور میلیسی (اصل ناں عبدالحمید، پبوداناں محمد ابراہیم، ذات ارائیں، جمن تاریخ 1950ء)، 8- مشتاق انجم (پبوداناں شہاب دین، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1951ء)، 9- اکرم باجوہ (پبوداناں عبدالوہاب، ذات جٹ، جمن تاریخ 1952ء، جمن تھاں بورے والا) 10- خلیل بھٹی (پبوداناں محمد صدیق، جمن تاریخ 1952ء، جمن تھاں بورے والا)، 11- میاں حنیف طاہر (پبوداناں محمد رفیق، ذات قریشی، جمن تاریخ 1953ء)، 12- افضل شاہ (پبوداناں خادم حسین شاہ، ذات سید، جمن تاریخ 1953ء)، 13- انیس رحمانی (پبوداناں عبدالوحید خاں، ذات پٹھان، جمن تاریخ 1953ء، وفات 1989ء بورے والا)، 14- کاشف سجاد (اصل ناں صادق حسین، پبوداناں خوشی محمد، ذات مغل، جمن تاریخ 1954ء)، 15- کلیم شہزاد (اصل ناں فقیر محمد،

پیو دا ناں لال دین بھٹی، جمن تاریخ 1955ء، جمن تھاں بورے والا، 16- مخدوم سید علمدار حسین شاہ (جمن تاریخ 1955ء، جمن تھاں تحصیل میلسی)، 17- محمد جعفر سلیم (پیو دا ناں ملک احمد بخش، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1956ء، جمن تھاں ضلع وھاڑی)، 18- محمود غزنوی (پیو دا ناں محمد اسماعیل، ذات راجپوت، جمن تاریخ 1956ء)، 19- کمال اکمل (اصل ناں محمد انور، پیو دا ناں محمد ایوب، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1956ء)، 20- غفار پاشا (پیو دا ناں جلال دین، ذات جٹ سندھو، جمن تاریخ 1957ء)، 21- انور عاصی (پیو دا ناں شیر محمد، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1957ء)، 22- ناصر ہاشمی (پیو دا ناں محمد احمد شاہ، جمن تاریخ 1958ء)، 23- یعقوب انور (پہلوان خان، ذات راجپوت چدھر، جمن تاریخ 1958ء)، 24- رحمت علی راشد (پیو دا ناں فتح محمد، ذات سدھو جٹ، جمن تاریخ 1959ء، جمن تھاں بورے والا)، 25- رزاق حافظ (پیو دا ناں نور دین، ذات مغل، جمن تاریخ 1959ء)، 26- ساجد ہماز (اصل ناں محمد اشرف، پیو دا ناں محمد دین، ذات کبوه، جمن تاریخ 1960ء)، 27- اورنگ زیب (پیو دا ناں عبدالرشید بیدار، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1960ء)، 28- جمیل حیدر (پیو دا ناں لال دین قریشی، جمن تاریخ 1961ء)، 29- عاطر عثمانی (اصل ناں امجد حسین، پیو دا ناں فدا حسین، ذات راجپوت، جمن تاریخ 1961ء)، 30- سانول بخاری (اصل ناں ملازم حسین، پیو دا ناں سید اللہ دتہ شاہ، جمن تاریخ 1961ء)، 31- خلیل ساگر (پیو دا ناں محمد اسماعیل، ذات راجپوت، جمن تاریخ 1961ء)، 32- رزاق تنویر (پیو دا ناں نذیر اذفر، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1961ء)، 33- زبیر خالد (پیو دا ناں خوشی محمد، ذات راجپوت، جمن تاریخ 1962ء)، 34- نوازش علی ساحل (پیو دا ناں محمد انور شاہ، جمن تاریخ 1962ء)، 35- اشرف شاہد (پیو دا ناں غلام رسول، ذات سندھو، جمن تاریخ 1963ء)، 36- آفتاب ثانی (پیو دا ناں محمد سلیم، ذات قریشی، جمن تاریخ 1964ء)، 37- فضل احمد خسرو (پیو دا ناں مرزا سلام الدین، ذات منگول، جمن تاریخ 1965ء)، 38- مہر اسلم سنپال (پیو دا ناں محمد اشرف، جمن تاریخ 1965ء)، 39- کیف شمسہ (اصل ناں اقبال نذیر، پیو دا ناں نذیر احمد، ذات ارائیں، جمن تاریخ 1965ء)، 40- خاقان حیدر غازی (پیو دا ناں انور علی قریشی، جمن تاریخ 1965ء)، 41- محمد اسلم رضا خاں قادری (پیو دا ناں محمد صدیق خازندہ، جمن تاریخ 1966ء)، 42- مطلوب اطہر (پیو دا ناں طفیل نظامی، ذات قریشی، جمن تاریخ 1966ء)، 43- راشد تبسم (پیو دا ناں فرزند علی صابر ذات شیخ، جمن تاریخ 1966ء)، 44- رمضان سعیدی (پیو دا ناں محمد اسماعیل، ذات جٹ، جمن تاریخ 1966ء)، 45- ڈاکٹر صفدر حسین برق (پیو دا ناں خاں محمد خاں، ذات گوجر، جمن تاریخ 1966ء)، 46- رفیع تبسم (پیو دا ناں نیک محمد، جمن تاریخ 1967ء)، ذات کھوکھر، 47- فرناش سید (پیو دا ناں خادم حسین شاہ بخاری، جمن تاریخ 1947ء)، 48- طارق حسین طارق (پیو دا ناں شیر محمد قریشی، جمن تاریخ 1967ء)، 49- عزیز اللہ عابد (پیو دا ناں محمد طفیل، ذات مغل، جمن تاریخ 1967ء)، 50- شفیق آصف (پیو دا ناں بشیر احمد، ذات ارائیں، جمن تاریخ 1968ء)

51- معین منظر (پیو دا ناں اسلام دین مرزا، ذات منگول، جمن تاریخ 1968ء)، 52- کاجل کانپوری (اصل ناں ندیم احمد شہزاد، پیو دا ناں عبدالغفور، جمن تاریخ 1969ء)، 53- عابد فرید (اصل ناں صلاح الدین، پیو دا ناں عبدالرشید احمد، ذات کھوکھر، جمن تاریخ 1969ء)، 54- طاہر سلیم (پیو دا ناں بشیر احمد، ذات اراکین، جمن تاریخ 1969ء)، 55- ریاض ہانس (پیو دا ناں حافظ محمد حنیف، جمن تاریخ 1970ء)، 56- نوید شہزاد (اصل ناں نوید احمد، پیو دا ناں عبدالغفور، جمن تاریخ 1971ء)، 57- زعیم رشید، جمن تاریخ 1984ء، 58- ابرار پارس (اصل ناں ابرار پرویز، جمن تاریخ 1984ء)، 59- آصف شہزاد، 60- آصف تجوانہ، 61- افتخار واجد۔

تخصیص بوری والا اجیہا بختاں والا علاقہ اے جتھوں ادب کدی وی مر نہیں سکدا کیونکہ ایہوں دوصوفیاں بابا فرید تے بابا فقیر اللہ قادری دی لوری نصیب ہوئی اے۔ ایسے علاقے توں کئی رسالے، اخباراں وی نکلدے رہے نیں۔ ایہ تخصیص پنجابی زبان و ادب دے حوالے نال گڑھ سمجھی جاندی اے۔ کئی نوجوان لکھاری ہن وی اتھے اپنے اپنے انداز وچ لکھ رہے نیں۔ ایہ قدرتی گل اے کہ جتھے ایسے اہل ادب موجود ہوں او تھے ادبی تنظیمیں دا وجود وی ضروری ہو جاندا اے۔ ایسے لئی تخصیص بوری والا وچ وی کئی ادبی تنظیمیں اپنے اپنے انداز وچ کم کر رہیاں نیں۔ جیویں مجلس میاں محمد بخش بوری والا، لالہ اکیڈمی بوری والا، غالب اکیڈمی بوری والا، ادبی تنظیم نظمینہ بوری والا تے ادبی تنظیم کشف۔ (9)

تخصیص بوری والا دی سرکڈھویں نویں پنجابی شاعری دے حوالے نال گل کریئے تاں جتھے رحمان ساز شاعر سامنے آؤندے نیں۔ جیہناں دی شاعری دے مختلف پکھاں بارے اسیں تھلے گل بات کراں گے۔

1۔ علی محمد ملوک:

علی محمد ملوک ہوراں پنجابی زبان وچ نعت، غزل تے نظم لکھی اے۔ ملوک ہوریں بنیادی طور تے غزل دے ای شاعر نیں تے پنجابی غزل ای اوہناں دی پہچان اے۔ آپ پنجابی غزل دے جدید شاعراں وچ شامل نیں۔ آپ دے ہم عصراں وچ رؤف شیخ، منظور وزیر آبادی، اکرام مجید توں وکھ پونس احقر، سلیم کاشر، بوری والا وچ کلیم شہزاد، حنیف صوفی، اکرم باجوہ تے پروفیسر منشاء سلیمی دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ”مور مچلدا یاں سوچاں“، ”سا ہواں درد سمندر پینا“ تے ”چپ دی چادر“ آپ دے تن غزلاں دے مجموعے نیں۔ آپ دی غزل دے حوالے نال انیزہ امانت علی لکھدیاں نیں:

”علی محمد ملوک بہتے پڑھے لکھے سن تے نہ ای اوہناں نے غزل دی روایت تے مطالعے دا شعوری سطح تے اہتمام کیتا۔ خاص طور تے فارسی غزل ایسے لئی اوہناں دی غزل تے فارسی دے اثرات نہ ہوں دے برابر نیں۔ علی محمد ملوک کول رومان

تے عصری شعور نالوں نال چلدے ہوئے دکھالی دیندے نیں۔“ (10)
ملوک ہوراں دی شاعری وچ رومان تے عصری شعور دے نال نال ہجر دے حوالے نال
روایتی احساس تے اوہدا روایتی بیان وی موجود اے۔ ایہدے علاوہ وصال دا بھرواں جذبہ وی ملدا اے:

جد تک یار نہ نظریں آوے، چین قرار نہ پاوے دل
ہنجو ہو کے ہاواں بھر بھر رووے تے کرلاوے دل (11)

جدوں وی سوچیا اے میں کدی پردیس جاوون دا
مرا راہ روک لیندے نیں میرے دلدار دے ہنجو (12)
ملوک ہوراں دی شاعری ظلم دے خلاف تے مظلوماں دی حمایت وچ اے۔ اوہ مظلوماں
نمائیاں نوں اک آس دکھاندے نیں:

آہ مظلوماں دی بے اٹھی تے پھر توں ویکھ لئیں
ایس دھرتی توں فلک تیکر شرارے جان گے (13)

علی محمد ملوک ہوراں دی شاعری وچ اسانوں آ لے دوالے دیاں رسماں رواجاں توں وی جان
سیہان ہو جانندی اے۔ اوہناں دی شاعری وچ رسماں رواجاں تے سرمایہ دارانہ نظام دے خلاف کھل
کے مزاحمت ملدی اے۔

معاشرے وچ ایہ لوبھ والی کیہ ریت ٹرپئی ملوک ویکھیں
غریب گھر دی جوان بیٹی عذاب بن گئی اے داچ بدلے
پران توڑے نیں تن دے سارے ایہ قحط قہری نے قہر کیتا
کہ ماں نے نیچے وی ویچ کھادے نیں دو دناں دے اناج بدلے (14)
ملوک ہوراں دی غزل وچ کوئی بناوٹ نہیں اے۔ نکلے نکلے مصرعیاں وچ وی وڈی گل
کر جاندے نیں۔ پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد ہوراں نے لکھیا سی کہ:

”علی محمد ملوک پنجابی دے بہت وڈے شاعر سن۔ اوہناں نے بڑی سادگی نال
شاعری وچ کمال دی معنویت استعمال کیتی اے۔ چھوٹے چھوٹے مصرعیاں وچ
سدھی گل کرنا اوہناں دا شیوہ اے۔ عام طور تے اپنی شاعری نوں اُچے درجے
تے فائز کر چکے سن۔“ (15)

کئی پنجابی شاعراں نے ”اکلاپے“ نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے۔ ملوک ہوراں دی
غزل وچ وی ایہ رنگ دکھالی دیندا اے:

اکلاپے دے پنجرے تڑکے روویں گا

توں میری تصویر نوں پھڑ کے روویں گا

آگئی تینوں جد وی میری یاد کدی

پھر سوچاں دی سولی چڑھ کے روویں گا (16)

ملوک ہوراں دی شاعری دی وڈی خوبی ایہ اے کہ اوہ انسانیت دی گل کردے نیں۔ انساناں نال محبت تے دو جیاں لئی قربانیاں دین دا جذبہ اوہناں دے خون نمیر دا حصہ اے۔ ایسے لئی اوہناں دی ہر گل وچ نہ صرف کھراپن اے بلکہ اک خاص تاثیر وی اے:

سوچ سمندر تردے عمر گزار لئی

دکھڑے جردے جردے عمر گزار لئی

لوکاں نوں اپڑاندے رہے آں منزل تے

اپنی وچ سفر دے عمر گزار لئی (17)

رومان تے عصری شعور، روایت تے جدت نوں نال لے کے چلنا اوہناں دا ای کم اے۔
پروفیسر حسین سحر لکھدے نیں:

”علی محمد ملوک ہوری اوہناں وڈے پنجابی غزل گو شاعراں وچوں نیں جیہناں اُتے

پنجابی غزل تے پنجابی ادب ہمیش مان کردا رہوے گا۔ علی محمد ملوک دی شاعری

روایت تے جدت دا حسین امتزاج اے۔“ (18)

ایہدے علاوہ ملوک ہوراں شخصی نظماں وی لکھیاں نیں۔ جیہڑیاں ”مہک اڈاری حرفاں دی“ دے سرناویں نال چھپیاں۔ پنجابی شاعری وچ موضوعاتی تے شخصی نظماں دی بھروسہ روایت موجود رہی اے۔ پنجابی شاعری حمد دی صورت وچ اللہ تعالیٰ دی تعریف، نعت دی شکل وچ حضور ﷺ دی تعریف تے منقبت دی ہیئت وچ بزرگ ہستیاں نوں خراج تحسین پیش کیتا جاندا رہیا اے۔ ایسے طرح ای کلاسیکی شاعری وچ منظوم قصیاں وچ مڈھ حمد، نعت دے بعد معتبر مذہبی ہستیاں دے ذکر نال جھجھیا ملدا اے۔ پر نویں نظم وچ علی محمد ملوک ہوراں نے چنگے طریقے نال ایس ریت نوں اگے ودھایا اے۔ ونگی دے طور تے دیکھو کہ اوہناں نے میجر طفیل شہید نشان حیدر نوں خراج تحسین انج پیش کیتا اے:

دیس دی عزت دے رکھوالے انج شہادت پاؤندے نیں

اپنی جان نچھاور کر کے دیس دی آن بچاؤندے نیں (19)

ایسے طرحاں ملوک ہوراں ”مزدور“ نوں خراج عقیدت پیش کردے ہوئیاں انج لکھیا اے:

کر کے محنت توں مزدور دلیس کریں خوشحال

کہن سیانے سارا جگ اے تیرے نال نہال (20)

ملوک ہوراں دیاں ساریاں شخصی تے موضوعاتی نظماں پڑھ کے ایہ گل منتر کے سامنے آؤندی

اے کہ اوہناں ایہ نظماں اپنے آپ نوں شاعر منوان لئی نہیں آکھیاں سن بلکہ اوہناں دا مقصد صرف اپنی رائے دا اظہار سی تے ایہناں نال لگاؤ، تعلق تے خراج عقیدت پیش کرنا سی۔

ملوک ہوراں پنجابی نعت وچ وی بھرواں حصہ پایا اے۔ اوہناں نوں فن نعت گوئی وچ وی کمال حاصل سی۔ اوہناں دیاں نعتاں عشق رسول ﷺ وچ ڈبیاں ہوئیاں نیں۔ مدینے جاون دی تڑپ، اپنے وکھڑے ستاون دا دل، آپ ﷺ دے اخلاق تے اوصاف بیان کرن وا ڈھنگ جیہڑا اوہناں کول ملدا اے اوہدی مثال نہیں ملدی۔ اپنی حیاتی دے اخیر لے سالوں وچ صرف نعت ای لکھدے رہے۔ ”اکھرا کھرا باشتا“ علی محمد ملوک دے مرشد ”فقیر اللہ قادری“ دے عارفانہ کلام تے علی محمد ملوک ہوراں دے حمدیہ تے نعتیہ کلام دا پورا اے۔ جہنوں اکرم باجوه ہوراں تے مرتب کیتا اے ایس وچ علی محمد ملوک ہوراں دیاں تن حمداں تے اُنی نعتاں شامل نیں۔ دنگیاں ویکھو:

خدایا بھیت نوں تیرے کوئی وی پا نہیں سکلیا
تیرا محبوب دی جانی ایس بس اک رازداں تیرا (21)

دل نوں ہر پل آساں لکلیاں
رحمت تیری نال نبی جی
نظر ملوک زیارت منگے
دل وچ رہوے خیال نبی جی (22)

(2) ڈاکٹر اسلم رانا:

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دیاں پنجابی نظماں دیاں دو کتاباں، ”تپدی تریل“ 1984ء وچ تے ”ساون سفنے“ 1990ء وچ چھپیاں۔ ایہناں توں علاوہ کجھ ان چھپی شاعری تے انگریزی نظماں دے پنجابی ترجمے وی نیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی شاعری پڑھ کے ایہ گل بڑی آسانی نال سمجھ آ جاندی اے کہ اوہناں دا پنجابی دے لوک ادب، روحانی ادب، صوفیانہ ادب تے جدید پنجابی شاعری دا مطالعہ کرنا وسیع اے۔ پروفیسر ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا اوہناں دی شاعری بارے لکھدے نیں:

”وہ پنجابی شاعری کی کلاسیکی روایت سے پوری طرح آگاہ ہیں اور جدید شاعری سے بھی بخوبی واقف ہیں۔ انھوں نے اپنی پنجابی شاعری میں کلاسیکی اور جدید رنگوں کو ملا کر ایک نیا رنگ پیدا کیا ہے جو ان کا اپنا رنگ ہے انھیں جدید پنجابی شاعری کا ایک اہم شاعر قرار دینا درست اور بجا ہے۔“ (23)

ڈاکٹر اسلم رانا دی شاعری وچ محبوب دا ذکر وی دو جے شاعراں طرح ملدا اے۔ اوہناں نے اوہ جذبات بیان کیتے نیں جیہڑے عاشق ولوں محبوب دی جدائی وچ کہے جاسکدے نیں:

اس کالج دا اک اک لان/ تے اک اک کمرہ/ تیرے سا ہواں دے نال مہکے/
 اس کالج دی اک اک روش/ تے اک اک پوڑی/ تیرے نقشاں دے نال چمکے/
 اس کالج دا اک اک زکھ/ تے اک اک ٹہنی/ حسن تیرے نال لٹکے، (24)
 ڈاکٹر اسلم رانا دی شاعری دے موضوعاں بارے ڈاکٹر عاصمہ قادری اپنے وچارانج سانجھے
 کر دیاں نیں:

”ڈاکٹر اسلم رانا دی شاعری دے موضوعات دا جتھوں تائیں ذکر اے شاعری دا اک
 وڈا حصہ ڈاکٹر بشیر حسین (مرحوم) دے حوالے نال لکھیا گیا۔ اوہناں نوں شاعر نے
 اپنا پیرو مرشد دنیا اے باقی موضوع ہجر، وچھوڑا، اکلاپا، اداسی، وصل دی چاہت تے
 خوف نیں۔ تصوف دے حوالے نال وی کجھ نظماں لہجہ یاں نیں۔“ (25)
 تنہائی تے اکلاپے نال تاں ڈاکٹر اسلم رانا دا جنم دن دا ساتھ اے۔ اوہناں دیاں نظماں ”اکلاپا“،
 ”میری عادت“، ”یاداں دے پرچھانویں“، ”سوچاں دے بند دروازے“ ”فرق کیہ پینا اے؟“
 ساریاں ایس اکلاپے نوں ای ظاہر کر دیاں نیں۔ نظم اکلاپا ویکھو:
 اسماناں تے تردی ہوئی/ اک کئی جئی کلی بدلی/ ہر کچھوں ہر دکھوں مینوں/ میرے
 ورگی لگی، (26)

ایسے طرح اوہناں دی نظم ”فرق کیہ پینا ایں“ وچ اکلاپا کھل کے سامنے آؤندا اے:
 تسیں او سبھ گھریاراں والے/ ماں پیو/ بھین بھراواں والے/ آل اولاد/ پرواراں
 والے/ میں اکلاپے دے سپ دا ڈنگیا/ کل مٹھا، (27)
 ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں نے پنجابی دی کلاسیکی شاعری دا بھرواں مطالعہ کیتا ہو یا سی تے پنجابی
 دی ساری شاعری روایت توں جانوسن۔ ایس لئی روایتی کردار، تشبیہاں تے استعارے کئی نظماں وچ
 لہجہ دے نیں۔ ہر پاسے امن تے پیار چاہندے نیں پر جدوں کجھ نہیں بنداتے فرمایوں وی ہو جاندے
 نیں۔ نظم ”ہرکھ“ ویکھو:

روح پہلوں ای زخمی اے
 جنتروی ہن ردگی ہو یا
 ہیر تے مڑوی لہھنی نا ہیں
 دل رانجھا کیوں جوگی ہو یا (28)

ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دیاں نظماں دا اک دو جے نال موازنہ کرینے تاں ایہہ گل نتر کے سامنے
 آؤندی اے کہ اوہناں پنڈ تے شہر دے وسنیکاں دی حیاتی دا چنگی طرح موازنہ کیتا اے۔ شہر دے

لوکاں دے دکھ وی دسے نیں تے پنڈ دے وسنیکاں دے مسلیاں بارے وی گل کیتی اے۔ اوہناں دی نظم ”اپنے پنڈ وچ واپری اک وارتا“ دا بیانیہ شریف کنجاہی دی نظم ”ویرتوں کنجاہ دا ایں“ نال مکھ دکھالی کھاندا اے تے ایمائیت منیر نیازی دیاں نظماں ورگی دکھالی دیندی اے:

ایہہ کون اے.....؟ / ایہہ اسلم اے.....! / اسلم کیہڑا اے.....؟ / کمال اے بھی /
توں نہیں سیہانیا / یار اوہ اسلم / رانیاں دا چھوہر / عبدالرحمن دا پوترا

بالاں نوں پڑھاندا اے / ڈاکٹر وی تے ہو گیا اے

جے بالاں نوں ای پڑھانا سو / تے اتھے بالاں نوں پڑھائے / ڈاکٹر والے اپنے
جوہر سائوں وی کجھ دکھائے / چھڈ پراہیہ توں کیہڑیاں گلاں لے بیٹھایں / چل
اٹھ ملنا نہیں او / نہیں یار..... جے سیہانیا نہیں تے ملنا کیہ (29)

(3) حنیف صوفی:

حنیف صوفی ہوراں دی پہچان پنجابی غزل اے۔ اوہناں دی پنجابی غزلاں دی کتاب ”کنڈیاں
چوں خوشبو“ 1992ء وچ چھپی۔ کئی نظماں دی لکھیاں پر اوہناں دی پہچان پنجابی غزل ای بنی۔ اوہناں
دی غزل دا مضمون چھواں ہوندا اے جیہدے وچ ہولا جیہا استعجاب، ڈرامائی کیفیت تے ہکا اشرا ملدا
اے۔ اوہناں نے نہ صرف غزل نوں نواں اعتماد دتا سگوں غزل دے فطری روپ وچوں نویں سورج دی
روشن جھات پوائی اے۔ زمانے دی حقیقت نوں اپنی شاعری راہیں بیان کیتا اے:

لیکھاں دی تحریر اُتے میں روواں کہ ہساں

سر جانی تقدیر دے اُتے میں روواں کہ ہساں

میرا کل سرمایہ ایہو پاٹیاں جیاں لیراں

اپنی اس جاگیر دے اُتے میں روواں کہ ہساں (30)

حنیف صوفی ہوراں اپنے ذاتی تجربات نوں بنیاد بنا کے اجتماعی دکھاں تے تجربات دی عکاسی
کردے ہوئے غم جاناں دے نال نال دوران دی ترجمانی کیتی اے۔ غم اک اچھا جذبہ اے جیہڑا تاثر
دی شدت توں نہ صرف اگھڑ دا اے سگوں محسوسات دی دنیا نوں وی اتھل پتھل کردیندا اے:

ساڈے لئی تے یار زمانے اوہو ای نیں

اج دی اوہدے کول بہانے اوہو ای نیں

لوکیں مالک بن گئے شیش محلاں دے

میری گلی اُتے کانے اوہو ای نیں (31)

معروف پنجابی غزل گو شاعر پروفیسر منٹا سلیبی حنیف صوفی دی شاعری بارے لکھدے نیں:
 ”حنیف صوفی نے اپنے چار پھیرے کھلری حیاتی دا کھلی اکھیں مشاہدہ کر کے
 اوہدے نال اپنے ذاتی دکھاں درداں نوں شامل کیتا اے۔ اوہنے اپنے آل
 دوالے دے دکھاں درداں جھوویا تے جھوویاں نوں اپنے احساسات دی کٹھالی
 وچ تپایا، ڈھالیا تے گالیا اے۔“ (32)

حنیف صوفی ہوراں اپنی شاعری وچ کئی استعارے بھرویں انداز نال ورتے نیں۔ جوہیں
 ”مکان“ دا استعارا اوہناں دی غزلاں دی کتاب ”کنڈیاں چوں خوشبو“ وچ کئی واری ظاہر ہويا اے۔
 ایسے طرحاں پتھر دا استعارا وی ورتیا اے۔ جیہدے توں اسانوں شاعر اُتے گزرن والیاں سختیاں دا
 اندازہ ہوندا اے:

چُکے ویکھ کسے نے مینوں کسے الارے پتھر
 اوس گلی چوں کھاہدے جا کے بڑے کرارے پتھر (33)

Socio Political Aspect حنیف صوفی دی شاعری دا ڈھلا حوالہ اے۔ جیہڑا اوہناں
 دی شناخت بنیا۔ تھلے دتے جا رہے مطلع دے اک مصرعے توں عنوان بنا کے معروف کالم نگار عطاء الحق
 قاسمی ہوراں روزنامہ جنگ لاہور وچ اک کالم وی لکھیا سی:

اپنے ڈھڈ دی بھکھ لئی لوکاں ہیرے گروی رکھے
 ہر ہوٹل تے نئے نئے بچے گروی رکھے
 دھی دی شادی ویلے ماں نے صرفے عزت رکھی
 ادھے گہنے دھی نوں دتے ادھے گروی رکھے
 ماہٹر گھر نے مستقبل لئی پتر باہر پڑھایا
 اس پتر نے لو میرج لئی ماپے گروی رکھے (34)

حنیف صوفی ہوراں پنجابی غزلاں توں علاوہ نظماں وی لکھیاں جیہناں وچ سرمایہ دارانہ نظام،
 پنجاب دی ثقافت نوں خاص کر موضوع بنایا:

ویلے دی گل / دسوں کھاں! / اُس دیس دے واسی / کتھوں خوشیاں لہن جا کے /
 جیہڑے دیس دے آگوسارے / آپے ای سب تے آپے ای جوگی / اپنے اپنے
 پھن کھلاری / سندر سندر جیاں تائیں ڈنگی جانڈے / آپے ای چورتے آپ ای
 راکھ / آپ ای سنھاں لاوندے اتھھے / آپ ای سٹاں ماری جانڈے / چوراوئے
 چور پکاری جانڈے، (35)

(4) اکرم باجوه:

اکرم باجوه ہوریں پنجابی زبان دے اوہ شاعر نہیں جیہناں غزل تے نظم دونوں وچ جھنڈے گڈے نیں۔ اوہ پنجابی شاعری دی جُوہ وچ اک نویں، نویلکی تے اگھڑی ہوئی بھرویں آواز اے۔ ایس آواز وچ سھے سر، سوز، گداز، جذبے تے مستی، من موہن کیفیت عنایت، ترم تے تغزل دے سھے رنگ موجود نیں۔ ایہ رنگ بڑے شوخ تے سوہنی ست رنگی پینگھ واگلوں دکھالی دیندے نیں تے شعری ریت تے شاعری دا فن اپنی پوری طاقت تے توانائی نال ابلاغ دیاں سھے لوڑاں تھوڑاں پوریاں کردیاں ہوياں ظاہر ہوندا اے۔ اکرم باجوه دی غزل نہ صرف اجوکی غزل نوں شنگاردی نظر آؤندی اے سگوں خیال دے نویلکے راہ ولے ٹوردی دکھالی دیندی اے۔

زبان دا ورتاوا، سوچاں دی گہرائی، حرفاں دی پختگی، فلراں دی اُچھائی تے جذبیاں دی سچائی اکرم باجوه دی غزلاں دا اک نویلکا روپ اے۔ اوہناں دی غزل وچ ججوں تے ٹھکویں اکھر، سوہنیاں ترکیباں، نویاں تشبیہاں، تکھے استعارے، مونہوں بولدے محاورے تے آکھان ہتھ نہہ کے کھلوتے ہوندے نیں۔ اوہناں دا مشاہدہ ڈوگھاتے تجربہ وسیع اے۔

میرے سینے وچ شرارے رہن دیو

بن دے جے نیں لانبو سارے رہن دیو

میرے کول تے ایہو جین سہارا نیں

پلکاں اُتے کنبدے تارے رہن دیو (36)

ہر شاعر کول اپنا وکھرا اسلوب ہوندا اے۔ جیہدے وچ اوہ اپنی مرضی دے اکھر ورتدا اے۔ اکرم باجوه ہوراں دی غزل وچ چن، تارے، سورج، امبر، لہو، خوشبو، رات، ویڑھے، عشق، پاندھی، بلھاں، چاواں، پھل، پوداں، پچھی، ہیرے، سجن، یاداں، لکیراں، جیون، شرارے وغیرہ اوہ اکھر نیں جیہڑے کئی واری آئے نیں:

میرے سجن چو بھال لاؤن توں اکدے نہیں

تاہیوں لہو چوں درد گھتیرے مکدے نہیں (37)

ایہ نہرے دا جادو اک دن تُٹے لا

میرے جتے وچوں سورج پھٹے گا (38)

پھل کلیاں مہک دیندے کس طرح

اوہ جو خشبوآں تے پہرے لا گیا (39)

اکرم باجوہ ہوراں دیاں غزلاں دے دو وڈے موضوع نیں۔ اک غم جاناں تے دو جا غم
دوراں ایہناں دونوں موضوعاں نوں بڑے سوہنے طریقے نال اوہناں اپنی شاعری وچ بیان کیتا اے۔
ہجرتے فراق دے دکھ نوں انج بیان کیتا اے۔

ہجر دا اتھرا سورج سرتوں ڈھلدا نہیں

ہور نہ دیو پیار سہارے رہن دیو (40)

اوہدیاں گلاں چیتے کر کے

اکھاں کیہ دل بھر آؤندا اے (41)

اکرم باجوہ ہوراں داناں جویں پنجابی غزل وچ سرکڈھواں اے او سے طرح ای پنجابی نظم وچ
دکھراتے نوٹیکلا اے جویں اوہناں غزلاں وچ سوہنے موضوعاں نوں چھیڑیاں اے او سے طرح ای پنجابی
نظم وچ ایس رہتل دیاں گلاں نوں وی موضوع بنایا اے۔ اکرم باجوہ فطرت دا شاعر اے۔ اوہناں دی
شاعری وچ فطرت پورے جو بن تے دکھائی دیندی اے تے ایہ رنگ اوہدی نظم وچ دکھائی دیندا اے:

سارے دن دا ہفیا سورج ڈوگھی قبرے جا لتھا اے

دکھاں دے لے پر چھاویں دھرتی اُتوں مک گئے نیں

شام دے سرتے سُرے رگی چینی جہی اک پے گئی اے

سارے دن دے تھکے ہالی، مڑ کے گھر نوں آگئے نیں (42)

اکرم باجوہ پنجاب دی ثقافت توں بڑی چنگی طرح جانوں نیں۔ اپنی شاعری وچ پنجاب،
پنجابیت، پنجاب دی ثقافت، پینڈ و وسیب، پتھو تے ٹھگوس انداز نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دی
شاعری وچ لوک پریت دے پیار جھلکارے وی موجود نیں۔ پنگھ، ترنجن، چرنے، مدھانی تے نیلے دی
ڈاڈھی تا نگ اے تے ایہ سارے پینڈ و رہتل دے جیوندے جاگدے انسان اوہناں دی شاعری وچ
تھاں تھاں تے اپنے جو بن دے لٹکارے دکھارے نیں:

توں جٹی دیس پنجاب دی، ترا مکھڑا ہاڑ دی دھپ

توں شرم حیا دی مورتی، ترے بلھاں اُتے چپ

توں رانی وچ ترنجاناں تری چھلی گھورو گھور

کوئی کھوہ کے تیتھوں لے گیا ترا جو بن حسن غرور (43)

ایسے ای پنجاب پنجابیت بارے گل کردیاں ہویاں پروفیسر ڈاکٹر عادل صدیقی اوہناں بارے

لکھدے نیں:

”اوہدے کول صرف لفظی چتر کاری نہیں ملدی سگوں مصرعے وچ پنجاب تے پنجابیت

کھل ڈلھ کے سامنے آؤندی اے۔ اوہدی علامت دا گھنڈ لاهندیاں وہ مزہ آؤندا اے۔ اوہ پنجاب دیاں پیلیاں تے بنیاں تے ٹردا پھر دا دکھالی دیندا اے۔“ (44)

(5) کلیم شہزاد:

کلیم شہزاد پنجابی زبان تے ادب دے حوالے نال کئی طرح پہچان رکھدے نیں۔ پنجابی شاعری دیاں کئی صفاں تے ہیبتاں وچ شاعری کیتی اے تے فلشن وچ وی اچا مقام رکھدے نیں۔ اوہناں دی پنجابی غزلاں دی پہلی کتاب ”پلک۔ تیرے“ 1991ء وچ۔ نعتاں دی کتاب ”سنہری جالیاں“ 1998ء، بالاں لئی نظماں دی کتاب ”پینگھ ہلارے“ 2001ء، پنجابی سی حرفیاں دی کتاب ”راگ وراگ“ 2014ء وچ چھپی۔

کلیم شہزاد ہوراں دی شاعری بھرے دکھ، درد غم تے پیڑ دے پکھوں وی نولیکے انداز دی شاعری اے۔ ثقافتی تے تہذیبی پچھوڑ وچ رچیاں ہویاں گلاں ٹھیٹھ لب ولہجہ اوہناں توں اک پل وی دور ہوندا نہیں جا پدا۔

دل دے ویڑھے جا نچھر چھٹکے یاداں دی

آؤندے جان دے ساہ دھالاں پاؤندے نیں (45)

کلیم شہزاد ہوراں دی شاعری دا خمیر وی ایسے دھرتی توں ای پنگر دا اے۔ اساڈی ثقافت، لوک داستاناں، لوک ادب اوہناں دی شاعری وچ بھرویں انداز نال دکھالی دیندا اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر اسلم رانا لکھدے نیں:

”کلیم شہزاد دی شاعری اندر پنجاب دی بھوری مٹی دی مہک رچی ہوئی اے۔ انج

لگدا اے جو یں اوہدی شاعری نے لوکاں دے سفنیاں نوں تعبیر بخش دتی اے تے

اوہ زمین دی پہچان بن گئی اے تے کلیم شہزاد نے ساہ لین دے عمل نوں جیوندی

جاگدی حیاتی وچ بدلن دا آہرای نہیں کیتا سگوں اوہدا تخلیقی اظہار وی کیتا اے۔“ (46)

لوک داستاناں دے حوالے نال اوہناں دیاں غزلاں دے کئی شعر امر ہو گئے نیں۔ جیہناں

وچ پوری داستان پنگر کے سامنے آؤندی اے۔

اج وی تیرا سوگ مناون پیار دیئے تصویرے

درد جتھاں دے پانی دے وچ رچیاں تیریاں چیرکاں (47)

ایویں تخت ہزارا چھڈ کے پردیاں وچ بیٹھے نہیں

جھنگ سیالیں رشاں وٹڈ دے اک مکھڑے دے قیدی آں (48)

کلیم شہزاد ہوراں دیاں غزلاں وچ تاگ، درد، ہجرتے فراق، پیار، محبت، وچھوڑے دی گل
وی بھرویں انداز نال مل جاندی اے۔

تیرے نیناں دی جوہ اندر سویرے جاگدے رہندے
ترے زلفاں دی چھاں تھلے ہیرے جاگدے رہندے
کدی تے اوہدیاں دیاں وچوں آئے گا کوئی پنچھی
دے راتیں اڈیک اندر ہیرے جاگدے رہندے (49)

شاہ حسین پنجابی کلاسیکی شعری صنف ”کافی“ دے موڑھی تصور کیتے جاندے نیں۔ بلھے شاہ،
خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں وی مشہور نیں۔ جدید دور وچ نجم حسین سید، مشتاق صوفی تے شہزاد قیصر دے
ناں ایس صنف دے حوالے نال سرکڈھویں نیں۔ کلیم شہزاد ہوراں دیاں کافیاں وچ درد، سوز، گداز،
ثقافت دارنگ کھل کے سامنے آؤندا اے۔

میتھوں سبھے خوشیاں مکھڑے پھیرے نیں
غمدے دیوے بلدے درد ہیرے نیں
نیناں دے وچ جگراتے دے ڈیرے نیں
اکھیاں دیکھن ہر دم رستے خواہاں دے (50)

کلیم شہزاد ہوراں پنجابی شاعری دی لوک صنف ماہیے وچ وی شاعری کیتی اے۔ آپ دے
ماہیاں وچ ہجر، وصال، تاگ، وچھوڑا، درد، فراق، دکھ سکھ دیاں گلاں، پنجاب دے واسیاں دیاں خوشیاں
تے چاواں دا اظہار جے جذبے بھر پور طریقے نال ملدے نیں:

سڑکاں تے روڑی اے
ماہی دیاں ہجراں نے رت ساری نچوڑی اے (51)
کوٹھے دی چھت ہووے
جدوں تیری یاد آوے، پونی وی نہ کت ہووے (52)

کلیم شہزاد ہوراں دیاں سی حرفیاں وچ اسانوں کئی موضوع مل جاندے نیں۔ ہجر فراق، عشق دا
تصور، امید دی کرن، نیک عملاں دی تلقین، حسن، دنیا دی بے ثباتی جے کئی موضوع اوہناں دی سی حرف
وچ مل جاندے نیں۔

اک جے دن نہیں سدا رہندے نہیری رات نوں چن اے چمک پیندا
تھل مارو تے چولستان اتے بدل رب دی رحمت دا لشک پیندا
ٹھنڈے بیت بہار دے موسماں وچ لاہنورہ وچ سیک لئی بھڑک پیندا

آوے جس کلیم پھیر جیونے دی، ڈھول وصل دا جدوں ایں کھڑک پیندا (53)

(6) ڈاکٹر نوید شہزاد:

پنجابی زبان تے ادب وچ سرکدھواں ناں ڈاکٹر نوید شہزاد دا اے۔ جیہناں تحقیق، تنقید، لسانیات تے پنجابی نظم وچ بھرواں وادھا کیتا اے۔ تحقیق، تنقید، لسانی حوالے نال اوہناں دیاں خدمات بھردیاں نیں پر شاعری تے فر جدید پنجابی نظم وچ اوہناں دی وکھری سیہان بن گئی اے۔ اوہناں دی شعری مجموعے ”گلاں کردے ہن جو“، 1994ء، ”درد پوشا کال“، 1995ء، ”چھکار“، 1996ء، ”جس دن چپ دا سورج چڑھیا“، 1997ء، ”تارے مینوں تکدے نیں“، 1999ء، ”تر لوک“، 2004ء، ”ظہیر احمد شفیق لئی نظماں“، 2007ء، ”کنک و نیاں دی کوتا“، 2010ء، ”نظم اسانوں لکھنا چاہوے“، 2011ء، ”فشتنگ لائن“، 2013ء، ”دریا ڈوبن چلیاواں“، 2016ء، ”سورج راگ“، 2019ء وچ چھپے۔

پنجابی غزل وچ نوید شہزاد ہوراں نے پنجابی ثقافت نوں بھروں انداز نال سامنے لیاندا اے ایس مٹی دے وسزیکاں دے جذبے، سدھراں، احساس، چاہ، دکھ سکھ تے مسئلے مسائل کھول کے بیان کیتے نیں۔ نوید شہزاد دکھاں درداں دے بارے وی اپنی غزل وچ گل بات کردے نیں تے نال ایہناں نوں مٹاون بارے حل وی دسدے نیں:

چکاں گے کنج لاشے ڈٹھے خواہاں دے
رل کے دیئے ایہ دفنا مڑ چلنے آں (54)

جگ چوں دکھ مٹ سکدے نیں
کرن جے سوچ وچا رکھڈونے (55)

نوید شہزاد دیاں غزلاں وچ عشق دا جذبہ، ہجرت فراق دیاں گلاں ابھر کے سامنے آؤندیاں نیں۔ اوہ گل عشق مجازی توں شروع کردے نیں تے سوہنے طریقے نال عشق حقیقی تائیں لے کے جاندے نیں۔ کیوں کہ جیہڑا بندہ عشق حقیقی نوں پالیندا اے اوہ ایس دنیا دی بے ثباتی توں بڑی دور چلا جاند اے۔ عشق حقیقی وچ بندہ ڈوگھیا ئی وچ ڈب کے اپنے محبوب نوں پالیندا اے۔ تے ہر ویلے اوہنوں ملن دی آس لالیندا اے:

من لے آکھا من لے امر چلنے آں
پل پل کھڑکھڑ نہ پچھتا مڑ چلنے آں (56)

جدید پنجابی نظم وچ اک عرصے توں جیہڑا جمود چلدا آرہیا سی اوہنوں بڑے سوہنے طریقے نال نوید شہزاد ہوراں اپنی شاعری راہیں توڑیا اے۔ جدید پنجابی نظم وچ اوہناں کئی نویں تجربے کیتے نیں، کئی نویں خیال، کئی نویں، اکھورتے نیں۔ اوہناں دیاں نظماں دے حوالے نال گل کردے ہوئیاں پروفیسر

ڈاکٹر نبیلہ رحمن لکھدیاں نہیں:

”اودھیاں نظماں دے سرنائیں اودھی زبان دے ساختیاتی تجریاں تے مابعد جدیدیت دے آئینہ دار نہیں۔ شاعری تخلیقی عمل وچ Structure of Events اتے Structure of words دا وکھرا وکھرا ادراک کرن دی بجائے ایہناں دوہاں نوں سنجھی اکائی دے طور تے ویکھدا اے۔ اودھے لفظ تے اوہناں دے لسانی مرکب، ’شے‘ تے خیال دے لاهتیاں وچ گھجے ہوندے نیں۔ لفظاں دی دلیل غیر واضح حوالیاں دی دوہریت Duality of Reference توں پھدھی اے۔ شاعر لفظاں دے اساسی تصور توں معنوی حوالے تخلیق کردا اے۔ نوید شہزاد دی شاعری لفظی، شعری تخیلاتی، معنوی ہر طرح نویکلی اے اودھا کلام نوں شعری مزاج تے ذوق دا امیل پتھر ہی نہیں بلکہ جدید تر پنجابی نظم دا نواں جہان اے۔“ (57)

نوید شہزاد اودھیاں نظماں وچ نوں لفظ گھڑن دا وسیع تجربہ ملدا اے۔ اک لفظ توں دو جا لفظ بنانا، دو مختلف لفظاں نوں ملا کے اک نواں لفظ بنالینا، لفظاں دے نوں معنی بنا لینا اوہناں دیاں نظماں وچ کئی تھاواں تے ویکھیا جاسکدا اے۔ نظم توں تنظم، poem توں poem، ادوک تے جوک نوں ملا کے ادجوکت بنا دتا اے۔ پندھ تے واٹ نوں ملا کے پندھوئا ورتیا اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر ناصر عباس نیر لکھدے نیں:

”نوید شہزاد کی شاید کوئی نظم ایسی ہو جس میں نئے لفظ گھڑنے، پرانے لفظوں کو نئے نئے طریقے سے استعمال کرنے، مانوس لفظوں کو غیر مانوس سیاق میں بروئے کار لانے کا رویہ نہ ملتا ہو۔“ (58)

اوہناں دی نظم ”تنظم“ ویکھو:

ادھ لکھی نظم وچھا کے سون دا/ اک اپنا ہی سکھ اے/ مکمل نظم نال ساری رات گلاں کرن دا/ اک وکھرا ای دکھ اے (59)

نوید شہزاد ہوراں دی اک ہور نظم ویکھو جیہدے وچ اوہناں Modern Age تے Stone Age نوں ملا کے Modsto Age لفظ بنایا اے تے اج دی دنیا دیاں پیچیدہ سچائیاں نوں نوں انداز نال بیان کردتا اے۔ نظم انج شروع ہوندی اے:

چانن دا لک دوہرا ہو چکیا سی/ اسیں تینوں لہر ہے ساں/ چھاواں اپنے لئی/ رکھ لہ رہیاں سن (60)

نوید شہزاد دیاں نظماں وچ جے اگر کتھے نا امیدیاں دا شبہ پیندا اے تاں نال ای امید دی کرن ضروری وکھالی دیندی اے۔ جہر فراق دے دکھ وی ملدے نیں، دکھاں تکلیفاں دا اظہار وی دسدا اے

تے نال ای خوشی دی نوید وی لہجہ جاندی اے۔ کسے شے دا انتظار وی ملدا اے، بے چینی دی کیفیت وی لہجہ دی اے تے اگے ودھن دا جذبہ وی دکھالی دیندا اے:

میں ستاں دریاواں دا رنج / اپنے ڈھڈتے بھجھ کے / اٹھویں دریا ول نسیا تے /
میرے ہتھاں دیاں تلیاں نے / لہو دیاں سببیاں لا دتیاں / اگلی واری میری سی /
میں پچھلیاں تئاں پیڑھیاں توں / دل دے بوسے تے کھڑا ساں / میری واری آئی
تے دن ڈب گیا (61)

نوید شہزاد دیاں نظماں وچ امید دی کرن، ہمت، حوصلہ، خوشی، طمانیت وی بھروس انداز وچ ملدی اے۔ جیہدے وچ شاعر کول اگے ودھن دا جذبہ موجود اے۔
بدل نسر یا، سورج ورھیا / گوڈے گوڈے دھپ / چھانواں چکڑ وچکڑی / چل آ
اوتھے چلیے جتھوں / بن مرضی دے آئے ساں / یا فر اُس تھان چلیے جتھے / تر لوکے
پے وسدے نیں (62)

پنجابی شاعری وچ نرگسیت دا عنصر وی کئی شاعراں کول ملدا اے۔ منیر نیازی دی شاعری وچ ایہ عنصر بھرواں مل جاندا اے۔ نوید شہزاد دی شاعری وچ وی نرگسیت کسے نہ کسے حوالے نال موجود اے:
ہر موسم دی اکھ وچ جد میں / رڑکن لگ پیا، تے فیرو میری چنتا مک جاوے گی /
اُس ویلے وی توں نہ آویں / تیرے آیاں چانن کھنڈ جانا اے (63)
ایسے طرحاں ای اوہناں دیاں نظماں ”خود مختاری“ تے ”دعوی“ نیں:
دھرتی دی ہر شے دیوے گی / میرے باجھ دہائی / میرے نال اے رونق اتھھے /
میرے نال خدائی (64)

ڈاکٹر نوید شہزاد دیاں نظماں دے کئی کچھ نیں نویں لفظ، عشق مجازی توں عشق حقیقی دا سفر، نا امید توں امید، شکست توں لے کے جتن دی ہمت تے حوصلہ، جدیدیت توں مابعد جدیدیت ول رجحان، نویں گھڑے ہوئے لفظاں دے نویں معنی، تخیل، خیال، پنجاب دی ثقافت، نظم وچ نثر دا سواد سب کچھ مل جاندا اے۔ آون والے ویلے وچ اوہناں دی شاعری دے کئی کچھ ہور وی کھلن گے۔
مکدی گل ایہ کہ پنجابی زبان تے ادب وچ شاعری دا مڈھ تخیل بورے والا توں ای بچھیا۔ ایس علاقے وچ قابل قدر تے قابل استعمال پنجابی شعری ادب وڈی مقدار وچ سامنے آچکیا اے۔ شاعراں دی وڈی گنتی، مضبوط شعری ادبی روایت، کئی سوکتاباں دا ایس علاقے توں چھپنا ایس گل دی گواہی اے کہ ایہ علاقہ پنجابی شعری ادب دے حوالے نال اپنی سیہان آپ بنا چکیا اے تے ایہدی زرخیزی وچ دن رات وادھا ہوندا چارہیا اے۔

حوالے:

- * لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ کالج ٹاؤن شب، لاہور
- 1- اے غفار پاشا۔ بورے والا، تاریخ کے آئینے میں (بورے والا: غالب اکیڈمی، 1989ء) 24-25۔
 - 2- روزنامہ پکار، اسلام آباد، شماره 14 مارچ 1987ء
 - 3- روزنامہ نوائے وقت، لاہور، شماره 14 مارچ 1987ء
 - 4- کلیم شہزاد۔ ضلع و ہاڑی، تاریخ، ثقافت، ادب (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء) 79-80۔
 - 5- ماہنامہ لہراں، لاہور، شماره نومبر 1980ء
 - 6- شریف کنجاہی۔ جھانپیاں (لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1994ء) 23۔
 - 7- نوید احمد شہزاد۔ ضلع و ہاڑی میں پنجابی شعری ادب کی تخلیق کا جائزہ، تحقیقی مقالہ برائے بی ایڈ، (ملتان: گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن، 1993ء) 56۔
 - 8- کلیم شہزاد۔ ضلع و ہاڑی، تاریخ، ثقافت، ادب۔ 361-377۔
 - 9- احمد شہزاد۔ تحصیل بورے والا دی پنجابی شاعری: اک ویروا، تحقیقی مقالہ برائے ایم فل پنجابی، (لاہور: شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 2018ء) 28۔
 - 10- انیزہ امانت علی۔ علی محمد ملوک دی پنجابی شاعری، تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی (لاہور: شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 2012ء۔ 2010ء) 47۔
 - 11- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں (بورے والا، مجلس میاں محمد، 1984ء) 99۔
 - 12- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں، 101۔
 - 13- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں، 52۔
 - 14- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں، 80۔
 - 15- انیزہ امانت علی۔ علی محمد ملوک دی پنجابی شاعری، 73۔
 - 16- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں، 39۔
 - 17- علی محمد ملوک۔ مورچلد یاں سوچاں، 177۔
 - 18- احمد شہزاد۔ تحصیل بورے والا دی پنجابی شاعری: اک ویروا، 100۔
 - 19- علی محمد ملوک۔ مہک اڈاری حرفاں دی (بورے والا: لالہ اکیڈمی، 1996ء) 11۔
 - 20- علی محمد ملوک۔ مہک اڈاری حرفاں دی، 111۔
 - 21- اکرم باجوہ۔ اکھر اکھر باشنا (لاہور: مرکز پنجابی بورڈ، پاکستان، 2003ء) 73۔
 - 22- اکرم باجوہ۔ اکھر اکھر باشنا، 89-90۔

- 23- عاصمہ قادری، ڈاکٹر۔ ڈاکٹر اسلم رانا بحیثیت شاعر، تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی (لاہور: شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 1996-1995ء) 61۔
- 24- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ تپدی تریل (لاہور: نیلی بار اکیڈمی 1984ء) 165۔
- 25- عاصمہ قادری، ڈاکٹر۔ ڈاکٹر اسلم رانا بحیثیت شاعر، 136۔
- 26- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ تپدی تریل، 131۔
- 27- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ تپدی تریل، 118۔
- 28- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ تپدی تریل، 77۔
- 29- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ ساون سفنے (لاہور: پولیمیر پبلی کیشنز 1990ء) 133۔
- 30- حنیف صوفی۔ کنڈیاں چوں خوشبو (بورے والا: مجلس میں محمد بخش 1992ء) 89۔
- 31- حنیف صوفی۔ کنڈیاں چوں خوشبو، 31۔
- 32- حنیف صوفی۔ کنڈیاں چوں خوشبو، فلیپ
- 33- حنیف صوفی۔ کنڈیاں چوں خوشبو، 41-42۔
- 34- آمنہ خورشید۔ حنیف صوفی دی پنجابی شاعری، تحقیقی مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی (لاہور: شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 2016-2014ء) 101-102۔
- 35- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا (لاہور: انسٹیٹوٹ آف پنجابی لیتھوگرافی اینڈ کلچر 1999ء) 85۔
- 36- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 30۔
- 37- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 42۔
- 38- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 68۔
- 39- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 85۔
- 40- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 65۔
- 41- اکرم باوجوہ، اکھ دا جنگل (بورے والا، لالہ اکیڈمی 1993ء) 68۔
- 42- اکرم باوجوہ۔ سورج نال شریکا، 110-111۔
- 43- صفدر حسین برق، ڈاکٹر۔ مکھ مہاندرا (لاہور: مسود کھدر پوش ٹرسٹ 2009ء) 35۔
- 44- کلیم شہزاد۔ پلک بنیرے (بورے والا: غالب اکیڈمی 1991ء) 63۔
- 45- کلیم شہزاد۔ پلک بنیرے، 100۔
- 46- کلیم شہزاد۔ پلک بنیرے، 86۔
- 47- کلیم شہزاد۔ پلک بنیرے، 39۔
- 48- کلیم شہزاد۔ پلک بنیرے، 27۔

- 49- کلیم شہزاد۔ سونہہ فجر دے تارے دی (لاہور: عمیر پبلشرز 1990ء) 34۔
- 50- کلیم شہزاد۔ سونہہ فجر دے تارے دی، 66۔
- 51- کلیم شہزاد۔ سونہہ فجر دے تارے دی، 70۔
- 52- کلیم شہزاد۔ راگ وراگ (لاہور: مقصود پبلشرز 2014ء) 7۔
- 53- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ گلاں کردے ہنجو (لاہور: غالب اکیڈمی 1994ء) 46۔
- 54- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ گلاں کردے ہنجو، 40۔
- 55- نوید شہزاد ڈاکٹر۔ جس دن چپ داسورج چڑھیا (لاہور: عمیر پبلشرز 1997ء) 19۔
- 56- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ جس دن چپ داسورج چڑھیا، 50۔
- 57- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2013ء) 31۔
- 58- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ دریا ڈوبن چلیا واں (لاہور: مقصود پبلشرز 2014ء) 13۔
- 59- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ دریا ڈوبن چلیا واں، 39۔
- 60- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ دریا ڈوبن چلیا واں، 88۔
- 61- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے، 37۔
- 62- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے، 21۔
- 63- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے، 29۔

سماجی و معاشی ترقی میں پنجابی زبان کا کردار

Abstract:

This paper is about the debate over the role of language in socio-economic development. Drawing on the experience of Punjab, we examine the rich historical tradition of debate about the positive role which language can play in national development, and suggests a theoretical grounding for those arguments. The main thrust of this paper is that development, whether narrowly or broadly defined, cannot be achieved unless it involves the participation of all in the development process, and such participation inevitably requires that people are reached and are able to reach others in the language or languages in which they are competent.

Keywords: *Language, Punjabi, Role, Socio, Economic, development*

تعارف:

- پسماندگی، غیر منصفانہ تقسیم، بچوں کو تعلیم کی عدم فراہمی اور عام آدمی کے لیے تفریحی سہولیات کی کمی کے نتیجے میں غربت، جہالت اور افلاس پیدا ہوتے ہیں۔ انہی بیماریوں کی وجہ سے پاکستان غیر ترقی یافتہ ملکوں کی صف میں شمار ہوتا ہے۔ ہمیں سب سے پہلے یہ دیکھنا ہوگا کہ ہم سے کیا غلطیاں سرزد ہوئیں؟
- پاکستان ترقی یافتہ ممالک میں کیوں شامل نہ ہو سکا؟
- کیا یہ ملک معاشی، سماجی اور انسانی ترقی میں بھارت، بنگلہ دیش اور سری لنکا جیسے ملکوں سے بھی پیچھے رہ گیا؟
- ہماری خوشحالی کی راہ میں کون سی بڑی رکاوٹیں ہیں؟
- ترقی کی راہ میں حائل رکاوٹوں کو کیسے دور کیا جاسکتا ہے اور ہم اس سلسلے میں کیا کردار ادا کر سکتے ہیں؟
- یہ اور اس طرح کے بہت سے سوالات آج نوجوان نسل کے ذہنوں میں آرہے ہیں۔ یہ مسائل جو ہم نے اپنے اکابرین سے ورثے میں پائے ہیں۔
- اگرچہ حکمران اشرافیہ کی جانب سے آبادی کی اکثریت کا بہانہ تراش کر انسانی وسائل کی ترقی کو

جان بوجھ کر کم اہمیت کا حامل سمجھنا، پرائمری سے لے کر اعلیٰ سطح کی تعلیم کے لیے شہری علاقوں کو دیہی علاقوں کی نسبت زیادہ اہمیت دینا، وسائل کا غیر موثر استعمال، ناقص منصوبہ بندی، غیر ضروری مرکزیت اور کم عرصے والے مقاصد میں غیر ضروری الجھاؤ جیسے مسائل پاکستان کی معاشی و سماجی ترقی میں بڑی بڑی رکاوٹیں ہیں مگر اس مضمون میں صرف معاشی و سماجی ترقی میں مادری زبان کی اہمیت کے حوالے سے بات ہوگی جسے سمجھنے کے لیے ضروری ہے کہ ترقی کے مفہوم طے کیے جائیں۔

ترقی کیا ہوتی ہے؟/ ترقی کا مفہوم:

عمومی مفہوم میں ترقی سے مراد کسی بھی معاشرے میں اس کے رہنے والوں کے معیار زندگی میں ہونے والی بہتری ہوتی ہے، جس سے براہ راست ہر فرد کی آسائش زندگی میں اضافہ ہوتا ہے یعنی ایک انسان کا ذہنی اور جسمانی سکون، وہ بنیادی عناصر ہیں جو کسی بھی معاشرے کی انفرادی اکائیوں یعنی اس کے افراد کو مثبت انداز میں متحرک کر سکتے ہیں اور ترقی میں نا صرف اضافہ بلکہ اس کا تسلسل بھی قائم رکھنے میں اہم ترین کردار ادا کر سکتے ہیں۔

ایک اور زاویے سے دیکھیں تو ترقی وہ عمل ہے جس میں انسان اپنی صلاحیتوں اور ارادوں کو اپنی اور دوسروں کی ضروریات کو پورا کرنے کے لیے فروغ دیتا ہے۔ سماجی نظریات کی تاریخ کا مطالعہ ہمیں بتاتا ہے کہ خواہشات کو مخصوص سمت میں لے جانے اور مختلف جہتوں کو اکٹھا کرنے کا نام ترقی ہے۔ بالفاظ دیگر، ہم ترقی کو یوں بیان کر سکتے ہیں:

”سماجی نظام کی ترقی وہ تخلیقی عمل ہے جس میں سماجی نظام اپنی صلاحیتوں اور خواہشات کو اپنے ارکان کی خدمت اور ان کے تحفظ ماحول کے لیے وقف کر دیتا ہے۔۔۔ جس میں انسان اپنی ہر ضرورت اور خواہش کو مطمئن کرنے کی صلاحیت حاصل کر لیتا ہے۔“ (1)

درج بالا تعریف کی روشنی میں ہم ترقی کو تین حصوں میں بانٹ سکتے ہیں:

- 1- معاشرے میں پیداواری نظام کی کارکردگی میں اضافہ
 - 2- عوام کو بنیادی ضروریات کی تسلی بخش فراہمی
 - 3- معاشرے میں مختلف گروپوں کی اپنے مقاصد کے حصول میں کامیابی
- لفظ ترقی متعلقہ ملک کی سماجی و اقتصادی بہبود سے منسلک صفات جیسے کم ترقی یافتہ، ترقی پذیر اور ترقی یافتہ کی بنیاد بھی ہے۔ اگرچہ اس بات میں ابھی تک اتفاق نہیں ہو پایا کہ کون سا ملک کم ترقی یافتہ یا زیادہ ترقی یافتہ ہے سوائے اس کے کہ ایک عمومی اتفاق موجود ہے کہ اگر کسی معاشرے میں مجموعی قومی پیداوار، فی کس آمدنی، ذرائع روزگار، زندہ رہنے کی امید، صحت کی مجموعی صورت حال، خواندگی کی شرح، تعلیم کا معیار، ذرائع آمدورفت اور ذرائع مواصلات کا معیار (جیسے ٹیلی فون، اخبارات، ریڈیو اور ٹیلی

وڑن) اور عوام کا غربت کی لکیر سے اوپر زندہ رہنے کا معیار کیا ہے۔⁽²⁾
 مذکورہ بالا اداسی سے ہم اس نتیجے پر پہنچتے ہیں کہ عوام میں کم شرح خواندگی اور آپسی رابطے کا فقدان، ترقی کی راہ میں ایک بڑی رکاوٹ ہے، ان مشکلات کو دور کیے بغیر ترقی کا خواب ادھورا رہ جاتا ہے۔ آئیے ہم اس بات کا جائزہ لیتے ہیں کہ معاشرے میں آپسی رابطے کا فقدان کیسے ترقی کی راہ میں رکاوٹ کا باعث ہے۔

معاشی و سماجی فرق: ترقی کی راہ میں ایک بڑی رکاوٹ:

یہ کسی فرد کا اپنی زبان کو استعمال کرتے ہوئے نفسیاتی تفاخر جیسا رویہ اپنانے کا سوال نہیں ہے۔ بلکہ یہ ایک عام فہم حقیقت ہے کہ زبان اور خیالات ایک دوسرے کے ساتھ گہرے طور پر جڑے ہوتے ہیں۔ یوں خیالات تیزی سے فروغ پاتے ہیں جب کوئی فرد اپنی زبان کو ذریعہء اظہار بناتا ہے۔ سوچ اور زبان کی ترقی قوموں کی ترقی اور اس میں بسنے والے افراد کے باہمی اتحاد کی خواہش کا انڈیکس ہوتی ہے۔ ایک فرد کی دوسرے سے ذرائع مواصلات کی کمی کمیونٹی میں نا اتفاقی کا باعث بنتی ہے جس کے نتیجے میں افراد میں فرسٹریشن اور ناامیدی بڑھتی ہے اگرچہ ایک انسان ہونے کے ناطے ان میں مل کر کام کرنے کا جذبہ موجود ہوتا ہے۔⁽³⁾ اس کی مثال ہم یوں دے سکتے ہیں مختلف زبانیں بولنے والے افراد ایک عمارت تعمیر کرنا چاہتے ہیں مگر ان کا یہ کام ادھورا رہ جاتا ہے صرف اس بنیاد پر کہ وہ ایک دوسرے کی زبان سے نا آشنا ہوتے ہیں۔ اس مثال کو ہم ملک پاکستان پر بھی منطبق کر سکتے ہیں۔ یہاں ہم اس نتیجے پر پہنچتے ہیں:

”ترقی کو مؤثر طور پر وقوع پذیر کرنے کے لیے ہمیں اپنے طرز عمل اور زبان کے

فرق کو مقامی سرکاری یا غیر سرکاری ایجنسیوں کے ذریعے دور کرنا چاہیے اور ان

تمام افراد کی تربیت اس انداز میں کی جانی چاہیے کہ وہ مقامی دیہاتی افراد کی

زبان سے واقفیت حاصل کر سکیں خاص طور پر ان دیہاتی لوگوں کی تحریروں سے

واقفیت حاصل کریں جہاں ترقی کا عمل کیا جانا ہے۔“⁽⁴⁾

درج بالا نقطہ نظر کا تقاضا ہے کہ معاشی و سماجی ترقی کے لیے لسانی اختلافات پس پشت ڈال دیے جائیں۔ ان دعووں کو البتہ مزید جانچنے کی ضرورت ہے۔ اس کے لیے ہمیں اس دعوے کو بھی جانچنے کی ضرورت ہے کہ کیا کثیر لسانی معاشروں میں ایک لسانی کا حصول ممکن ہے۔

کیا ایک لسانی ضروری ہے؟

معاشرے کی ترقی کے لیے، کچھ سکالرز کا ماننا ہے کہ ایک لسانی ضروری ہے کیونکہ علاقائی زبانوں کا زیادہ استعمال آبادی کے مختلف گروہوں میں رابطے کا فقدان پیدا کرتا ہے جس سے حکومتی معاملات چلانا دشوار ہو جاتا ہے۔⁽⁵⁾ سکالرز مزید اس بات پر زور دیتے ہیں کہ ناخواندہ اور کم تعلیم یافتہ

جانکاری دینے والے افراد ترقی یافتہ افراد کی اصطلاحات کی سمجھ بوجھ نہیں رکھتے۔⁽⁶⁾ ان سکارلز کا یہ کہنا بھی ہے کہ عام انسان حکومتی پراپیگنڈہ سے لاعلم رہتے ہیں کیونکہ جو زبان استعمال کی جا رہی ہوتی ہے وہ عام افراد کی سمجھ سے بالا ہوتی ہے۔ اسی طرح عام افراد جن میں دیہاتیوں اور ان پڑھ افراد کی ایک کثیر تعداد شامل ہوتی ہے وہ تاجروں اور عدالتی معاملات سے نابلد ہوتے ہیں کیونکہ ان پیشوں سے وابستہ افراد کثیر لسان یعنی ایک سے زیادہ زبانیں بولتے ہیں۔ ان کے خیال کے مطابق معاشرے کی ترقی کے لیے ایک لسانی نہایت ضروری ہے یعنی ہم سب کو ایک زبان بولنی چاہیے۔

اب اس مسئلے کا دوسرے رخ دیکھتے ہیں۔ ایسے لوگ جو کثیر لسانی کی وکالت کرتے ہیں ان کا ماننا ہے کہ مقامی زبانوں کو فروغ دینے بغیر نئے نظریات جنم نہیں لے سکتے لہذا ترقی کا حصول ممکن نہیں۔ ان کا خیال ہے کہ اصطلاحات کے مغالطے کو مقامی زبانوں کی ترقی کے بغیر حل نہیں کیا جاسکتا۔ لہذا کثیر لسانی سماج میں ایک لسانی کی خواہش ایک ناممکن العمل خواہش ہے۔⁽⁷⁾

کیا کثیر لسانی ناممکن ہے؟

کسی بھی زبان کی سمجھ بوجھ بہتر طور پر تبھی ممکن ہے جب اس زبان کی کمیونٹی یعنی اس کے بولنے والوں کے ثقافتی نمونے کو بہتر انداز سے سمجھ لیا جائے۔ عام مشاہدہ ہے کہ ہمیں شرمندگی، الجھن اور غلط فہمی کا سامنا کرنا پڑتا ہے اگر ہم کسی دوسرے کی زبان کا مناسب علم اور اس زبان کے بولنے والوں کا سماجی ثقافتی پس منظر نہیں جان لیتے۔

ایسا کہنے کی حد تک آسان لگتا ہے کہ زبان تمام ملکی مسائل حل کر لے گی اور یہ ہماری آئندہ نسلوں کے بوجھ اتار پھینکے گی۔ میرے خیال میں ایسا سوچنا ”کبوتر کی طرح“ آنکھیں بند کر لینے کے مترادف ہے۔ یہ اس صورت حال میں مشکل بن جاتا ہے جب بچہ ایک اور زبان بولے جبکہ اس کے ماں باپ کسی دوسری زبان میں اس سے گفتگو کرنا چاہ رہے ہوں یا بعض اوقات ایسا بھی ہوتا ہے کہ ہم بچے کو کسی دوسری زبان کی اخلاقیات سکھانے کی کوشش کر رہے ہوتے ہیں جبکہ ہم ان اخلاقیات پر خود عمل نہیں کر رہے ہوتے۔ بعض اوقات ایسا بھی ہوتا ہے کہ ہم بچوں کو وہ سمجھانے کی کوشش کر رہے ہوتے ہیں جن کا سمجھنا وہ نہایت مشکل سمجھتے ہیں۔⁽⁸⁾

یہاں ہم اس نتیجے پر پہنچتے ہیں کہ کثیر لسانی معاشروں (جیسے پاکستان) میں بچے اپنے گھروں یا نزدیکی کھیل کود کے میدانوں میں مکمل ثقافتی علوم حاصل نہیں کر پاتے۔ دراصل، وہ لوگ جو گھر میں یا آس پڑوس میں (نوزائیدہ بچے اور ریٹائرڈ بوڑھے) رہنے پر مجبور ہیں وہ حقیقی طور پر ایک لسان نہیں رہ پاتے۔⁽⁹⁾

پاکستان ایک کثیر لسانی ملک ہے اور یہ خیال کیا جاتا ہے ان علاقوں میں جہاں کثیر لسانی گروہ پائے جاتے ہیں وہاں بہترین تعلیمی نتائج حاصل کیے جاسکتے ہیں۔ قومی زبان کے ذریعے بہترین تعلیم اور علم حاصل کیا جاسکتا ہے اگر طالب علم کو کم از کم پانچویں جماعت تک اس کی مادری زبان میں تعلیم دی

جائے جبکہ قومی زبان کو بطور ایک مضمون کے تیسری جماعت سے شروع کیا جائے جو چھٹی جماعت سے مادری زبان ذریعہ تعلیم کی جگہ لے لے۔⁽¹⁰⁾ قیام پاکستان کے ابتدائی دنوں میں سرکاری ماہرین نے اس طرح کی پالیسی بنانے کے لیے تجاویز دی تھیں۔⁽¹¹⁾ تاہم مقتدر حلقوں نے اردو کی ترویج اور بالواسطہ فروغ کے لیے ان تجاویز کو ایک واحد ”قومی پالیسی“ کی نذر کر دیا جس کے نتیجے میں کثیر لسانی اب ایک پنڈورا باکس کی شکل اختیار کر چکی ہے۔

اس صورت حال کے درپردہ کون سے عوامل اور مشکلات پائی جاتی ہیں اور کیوں یہ صورتحال خصوصی غور و خوض کی متقاضی ہے، آئیے ان عناصر کا تجزیہ کرتے ہیں جنہوں نے پاکستان میں علاقائی زبانوں (جنہیں پاکستانی زبانیں کہنا مناسب اور مبنی بر انصاف ہے) کی ترقی و ترویج کی راہیں مسدود کر دی ہیں۔ یہاں ہم بطور خاص پنجابی زبان کا جائزہ پیش کریں گے۔

پنجابی زبان کے بارے میں حقائق:

پنجابی طالب علموں کی اکثریت (تقریباً 59 فی صد) اپنی زبان کے متعلق منفی رویے کا اظہار کرتی ہے۔ وہ عام طور پر بطور ذریعہ تعلیم اس کی حمایت نہیں کرتے اور نہ ہی عام زندگی میں اس کی پریکٹس کرنے کا عزم رکھتے ہیں۔ ویسے بھی وہ اس زبان کو اقتصادی طور پر غیر اہم سمجھتے ہیں۔⁽¹²⁾ اگرچہ حقیقت یہ ہے کہ ”اساتذہ کی اکثریت (یونیورسٹیوں اور کالجوں میں) لیکچر دیتے ہوئے اردو یا پنجابی میں بات چیت کرنے پر مجبور ہیں۔“⁽¹³⁾ یہ بھی حقیقت ہے کہ پنجابیوں کی اکثریت روزمرہ زندگی میں خود اعتماد اور خود انحصار ہے۔ شاید زندگی میں ان کا یہ اعتماد ہی ہے جو انہیں اپنی زبان کے متعلق غافل کیے ہوئے ہے۔⁽¹⁴⁾ ہمارا مشاہدہ ہے کہ پنجابی مقتدر حلقوں کے خلاف بطور مزاحم قوت کے کبھی بھی مستعد نہیں رہی، یہ اس بات کا اظہار ہے کہ اردو آج بھی پنجابی ثقافت کے لیے ایک اجنبی کے طور پر شمار کی جاتی ہے یعنی عام پنجابی اردو بولنے والے مقتدر حلقوں کو اپنا دشمن خیال نہیں کرتے۔ پنجابی زبان یقینی طور پر بیک وقت دوست اور اجنبی کے درمیان پھنسی ہوئی ہے۔ مفہوم یہ ہے کہ پنجابی زبان کو شناخت کا ایک پہلے سے تسلیم شدہ حصہ سمجھ لیا گیا ہے اگرچہ اسے بطور ایک پریشر گروپ کے زیادہ وسائل اور طاقت کے حصول یا ہتھیار کے طور پر نہیں استعمال کیا جاتا۔⁽¹⁵⁾

پنجابیوں کے پاس پہلے سے طاقت موجود ہے صرف ان میں نسلی طور پر خطرہ پایا جاتا ہے۔ یہی وجہ ہے پنجابی زبان کی تحریک کو مالی وسائل اور فوائد کے حصول کے لیے استعمال نہیں کیا جاتا بلکہ جذباتی وابستگی کے لیے استعمال کیا جاتا ہے۔ ہم کہہ سکتے ہیں کہ پنجابی زبان کی تحریک مستقبل قریب میں کامیاب ہوتی ہوئی دکھائی نہیں دیتی کہ پنجابیوں کی اکثریت طبقہ اشرافیہ سے وسائل کی شکل میں فوائد سمیٹ لیتی ہے۔⁽¹⁶⁾ آئیے اب اس بات کا جائزہ لیتے ہیں کہ ایسی صورت حال کیونکر پیدا ہوئی۔

پنجابی زبان کی تحریک کی تاریخ:

مختصراً ہم اگر پنجابی زبان کی تحریک کو برطانوی دور حکومت سے آزادی کے بعد تک سمیٹنے کی کوشش کریں تو اس کا خلاصہ کچھ یوں بنتا ہے:

”پنجابی زبان کی تحریک کے کارکن پنجابی کو تعلیمی، انتظامی اور عدالتی معاملات میں استعمال کرنے کی بات کرتے ہیں۔ اس میں وہ کامیاب کیوں نہیں ہوئے؟ اس لیے کہ پنجابیوں کی اکثریت فوج اور بیوروکریسی میں موجود ہے لہذا یہ تحریک ابھی تک نامکمل ہے۔ دراصل بہت سارے افراد (اعلیٰ اور درمیانے طبقے کے پنجابی) اردو کی حمایت کرتے ہیں اور اپنی شناخت بطور پنجابی کروانے کی بجائے بطور پاکستانی کرواتے ہیں۔ یہاں اس بات کی وضاحت کرنا مشکل ہے کہ پنجابی زبان کے کارکن ایسا کیوں نہیں کرتے۔ کیا پنجابی تحریک کے کارکنوں نے طاقت حاصل کر لی ہے؟ چونکہ عام طور پر لوگ آسانی سے اردو بول اور لکھ سکتے ہیں (اور بعض انگریزی بھی) لہذا ان کے لیے پنجابی طبقہء اشرافیہ سے میل ملاقات اور ان کے ساتھ فوائد کے حصول میں شراکت داری آسان دکھائی دیتی ہے لہذا وہ ان کی مخالفت نہیں کرتے۔“ (17)

مزید برآں، ان میں سے کچھ کے پاس سیاسی طاقت بھی ہوتی ہے اور کچھ کے لیے مرکزی دھارے کی سیاست میں شمولیت اور خود کو بطور پاکستانی منوانا زیادہ مشکل نہیں۔ یہاں ایک اور الجھن درپیش ہے۔ یعنی پھر کیا وجہ ہے کہ کچھ لوگ اردو کی بجائے پنجابی ادبی تنظیموں کے ممبر بننا پسند کرتے ہیں۔ اس کی صرف ایک وجہ سمجھ میں آتی ہے کہ یہ پنجابیوں کا وہ رد عمل ہے جو انہیں زبردستی پاکستانی بننے پر مجبور کرتا ہے کیونکہ عام طور پر پنجابی زبان کی تحریک کی حمایت کو پاکستان کی شناخت کی مخالفت سمجھا جاتا ہے اور پنجابی زبان و ادب کے حمایتیوں کو ریاست مخالف تصور کیا جاتا ہے۔ علاوہ ازیں، قیام پاکستان کے فوری بعد پنجابی کو بطور یونیورسٹی مضمون کے ختم کر دیا گیا کیوں اس کا تعلق سکھوں سے جوڑ دیا گیا۔ یوں ریاست کی سطح پر اردو کے فروغ نے پنجابی کو حکومتی دائرے سے خارج کر دیا۔ (18)

عام طور پر مسلمانوں نے خود کو پنجابی کی بجائے اردو سے وابستہ کر لیا۔ ایسا کرنے سے مسلمانوں کو سکھوں اور ہندوؤں کے خلاف ایک پریشر گروپ بنانے میں مدد ملی۔ یوں اردو مسلمانوں کی پہچان قرار پائی۔ درس اثنا پنجاب کے نیم خواندہ اور ناخواندہ افراد جو جدیدیت سے شعوری طور پر ناخواندہ تھے، وہ پنجابی کے لوگ ادب سے خود کو محفوظ کرتے رہے۔ مسجد سکولوں میں پنجابی لوگ داستا نہیں پڑھائی جاتی رہیں اور بازاروں میں اخلاقی قصے کہانیاں بکتی رہیں۔ (19)

یہ بات ایک عام انسان آسانی سے سمجھ سکتا ہے کہ پاکستان میں زبانوں کی تحریک میں پنجابی سب سے زیادہ منفرد اور انوکھی ہے یعنی پنجابی زبان کی تحریک عقلی بنیادوں پر نہیں چلائی جا رہی، اس کا کوئی

واضح مقصد نہیں اور نہ ہی یہ کسی مالی فوائد کے لیے چلائی جا رہی ہے (میں ان تنظیموں کے رہنماؤں کی بات نہیں کر رہا)۔ پھر بھی ہم سمجھتے ہیں کہ یہ ایک جدید عمل ہے۔ اگر اردو اور انگریزی کے طاقت کے مراکز میں پنجابی دانشور اپنی جڑوں سے بیگانہ ہو جاتے تو پنجابی زبان کی تحریک کبھی بھی شروع نہ ہوتی۔ یہ الگ بات ہے کہ جدید دور میں پنجابیوں کو باقاعدہ منصوبہ بندی کے ذریعے سکولوں کالجوں اور میڈیا میں خواہ مخواہ انگریزی پڑھانے پر زور دیا جانے لگا ہے۔⁽²⁰⁾

پنجابی زبان کی معاشرے میں موجودہ صورت حال کا ہم ڈاکٹر طارق رحمان کے ان الفاظ کے ذریعے جائزہ لے سکتے ہیں:

”ایک زبان کے غلبے کے باعث مفتوحہ زبانیں ختم ہونے کے قریب پہنچ چکی ہیں..... عملی سطح پر مفتوحہ زبانوں کی ثقافت اور ادب کو کم تر خیال کیا جاتا ہے یعنی انہیں کم طاقتور اور گھٹیا سطح کے کاروبار سے وابستہ کر دیا جاتا ہے۔ اسی وجہ سے عوام اپنے بچوں کو یہ زبانیں پڑھانے کی ضرورت محسوس نہیں کرتے۔“⁽²¹⁾

بچوں کا غیر محفوظ مستقبل دیکھ کر ہی بہت سے پنجابی اپنے بچوں کو مادری زبان پنجابی کی بجائے انگریزی کی تعلیم دلاتے ہیں۔ یہ قابل فہم ہے کہ وہ جانتے ہیں کہ طاقت کے مراکز نے اپنا رویہ تبدیل نہیں کرنا تو پھر وہ اپنے بچوں کو طاقت کے حصول سے دور کیوں کریں۔

بحران کا حل:

کیا زبان کے اس بحران کا کوئی علاج ممکن ہے؟ کیا پنجابی زبان کو مکمل طور پر مٹنے سے بچایا جاسکتا ہے؟ یا کم از کم زبان کے زندہ رہنے کا کوئی بندوبست کیا جاسکتا ہے؟ عبرانی (Hebrew)، رومانی (Romani) اور کارنش (Cornish) زبانوں کی مثالیں سامنے رکھیے تو یہ سوچ محض خیال نہیں رہتی۔ عبرانی پچھلے 1700 سالوں سے ”مردہ“ زبان شمار کی جاتی تھی جب کہ اس کے بولنے والے لاکھوں کی تعداد میں موجود ہیں۔ یہاں یہ سوال بھی جنم لیتا ہے کہ کیا ایسی کوششوں کا مثبت نتیجہ نکل سکتا ہے؟ اگر ہمیں پنجابی زبان کے بچ رہنے کی ذرا سی بھی امید نہیں تو ہمیں اس کے لیے کوشش کیوں کرنی چاہیے یا اس کے لیے وقت ضائع کرنے کی بجائے کسی دوسری سماجی سرگرمی میں وقت لگانا چاہیے۔ مگر دوسری جانب اگر اس کے بچنے کی ذرا سی امید ہے تو پھر بجٹ اور پیسے نہ ہونے کا بہانہ کرنا عقل مندی نہیں۔

اگرچہ پنجابی زبان کے فروغ کے لیے کئی ادارے کام کر رہے ہیں جن میں پنجاب یونیورسٹی لاہور، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، قائد اعظم یونیورسٹی کا شعبہ ”نیشنل انسٹیٹیوٹ آف پاکستان اسٹڈیز“، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج اینڈ کلچر لاہور، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، لہراں ادبی بورڈ لاہور، سانجھ لاہور، پنجابی ادبی مرکز لاہور، پنجابی ادبی پروار اسلام آباد، پنجابی ادب سنگت اسلام آباد، پنجابی ادبی سنگت سچ سنگ گجرات، روزن ادبی فورم گجرات خاص طور قابل ذکر

ہیں۔ اس کے علاوہ بہت سارے ادارے ماہانہ، دو ماہی، سہ ماہی، ششماہی اور سالانہ پرچے اور رسالے شائع کر رہے ہیں۔ ان اداروں کا مقصد پنجاب، پنجابی اور پنجابیت کی شناخت اور زبان کے فروغ میں اپنا حصہ ڈالنا ہے مگر بد قسمتی یہ ہے کہ پنجابی کے ماہر اور کارکن (چند ایک کو چھوڑ کر) موجودہ عصری تقاضوں اور زبان کی لسانیاتی حوالوں سے تبدیلی کے اصولوں سے ناواقف ہیں اور ”زبان کے بچاؤ“ کا کیسے اہتمام کیا جائے اس سے بالکل ہی لاپرواہ ہیں۔ ان اداروں میں سیاسی بنیادوں پر بھرتیوں نے رہی سہی کسر بھی پوری کر دی ہے۔ پنجابی زبان کی بحالی کے منصوبے کی کامیابی کے لیے صرف نیک خواہشات ہی کافی نہیں بلکہ اس کے لیے عملی منصوبہ بندی کی ضرورت ہے۔ فی زمانہ پنجابی زبان کی ترقی کے لیے مصروف دانشورانیسویں صدی کی فلا لوجی کی روایت کے امین اور ایسا رہنے میں فخر محسوس کرتے ہیں۔ وہ جدید دور کی لسانیاتی ترقی سے نہ صرف نابلد ہیں بلکہ اس کے حصول میں بھی سنجیدہ نہیں۔ پنجابی زبان کے کارکن، جو پنجابی زبان کی قیادت کرتے ہیں انہوں نے عوام کو جذباتی نعرے بازی تک ہی محدود رکھا ہوا ہے جبکہ زبان کی ترقی کے لیے ضروری ہوتا ہے کہ اس میں گرامر جدید لسانی بنیادوں پر لکھی جائے، قواعد اور ضوابط اور گرامر کا تقابلی جائزہ وقتاً فوقتاً لیا جاتا رہے، لغت کو دوسری زبانوں کی لغات سے تقابل کیا جاتا رہے، پرائمری کی سطح تک اس زبان کا نفاذ کیا جائے۔ دوسری جانب اساتذہ کی تربیت کے لیے انہیں شارٹ ٹرم کورسز کروائے جائیں۔ اساتذہ کو کورسز اس لیے کروائے جائیں کہ مقامی لوگ اپنی زبان کے بہترین استاد ہوتے ہیں مگر وہ طریقہ تعلیم و تعلم سے واقف نہیں رکھتے۔ اگر غیر مقامی لوگوں سے تعلیم دلوائی جائے گی تو وہ اس علاقے کی سماجی روایات و روزمرہ و محاورہ سے ناواقف ہونے کی بنا پر طالب علموں کو ثقافتی طور پر ناخواندہ ہی رکھیں گے۔ یوں بات پھر پنجابی کے سینئر اساتذہ اور دانشوروں پر آن پڑتی ہے مگر یہاں ایک مشکل درپیش ہے۔ ان دانشوروں نے بھی اردو اور فارسی کے زیر سایہ پناہ لے رکھی ہے کیونکہ یہاں سے انہیں مال بنانے میں آسانی رہتی ہے۔ غیر ملکی ایجنسیوں کے ذریعے لیکچر دینا، ٹی اے / ڈی اے اور ہوائی جہاز کے ٹکٹ منگوانے کی فکر میں رہنا زبان کی خدمت نہیں کہلاتی۔ کچھ بد قسمت ایسے بھی ہیں جو زبان کے فروغ میں سنجیدہ تو ہیں مگر انہوں نے ہمسایہ ملکوں کی ایکٹیوٹی کا ٹھپہ لگوا کر معاملہ ہی چوہٹ کر لیا ہے۔ کچھ خود نمائی کے شوقین بے چارے آج بھی جانتے بوجھتے تحریک پاکستان کی ضرورتوں (بحوالہ اردو زبان) کے سحر سے باہر نہیں نکل پائے۔

لہذا ہم سمجھتے ہیں کہ گورنمنٹ یا اداروں کی سطح پر عوام کو ترغیب دی جانی چاہیے کیونکہ اداروں اور حکومتوں کے پاس وسائل کی کمی نہیں ہوتی۔ یہاں اس بات کا ذکر بھی ضروری ہے کہ کسی بھی زبان کے اختیار کرنے میں مقامی لوگوں کی شمولیت ضروری ہوتی ہے کیونکہ ان کی عدم شمولیت سے کوئی بھی تحریک یا پراجیکٹ پایہ تکمیل کو نہیں پہنچ سکتا۔ یعنی پنجابی زبان بطور ذریعہ تعلیم کا نفاذ انہوں نے خود ہی کرنا ہے۔ دوسری زبانوں کے ماہر یا بیرونی ماہرین صرف ڈکشنریاں یا کتابیں لکھ کر لائبریریوں کی زینت ہی بنوا

سکتے ہیں۔ میرا اشارہ ان کے سیاسی مقاصد کی طرف ہرگز نہیں۔

اگر ہمیں پنجابی زبان کی بحالی کرنی ہے تو یہ کام مقامی لوگ خود کرنے میں پہل کریں۔ زبان کی بحالی اور نفاذ کو صحت، بنیادی تعلیم اور اقتصادی بحالی جیسے پراجیکٹوں کی طرح چلانے کی ضرورت ہے۔ تاہم یہ سوال اپنی جگہ اہم ہے کہ کیا پنجابی زبان کی بحالی کی کوئی بھی کوشش حقیقت پسندی پر مبنی ہوگی؟ نظری سطح پر یہ مقاصد حاصل کیے جاسکتے ہیں بالکل اسی طرح جس طرح عبرانی، رومانی اور کارلش زبانوں کے بولنے والوں نے حاصل کیے ہیں۔ تاہم عملی طور پر یہ کہہ سکتے ہیں کہ زبان کی تبدیلی کی رفتار سست رہے گی (انگریزی سے پنجابی کی جانب)۔ یہ صورت حال صرف جنگی بنیادوں پر کام کر کے ہی دور کی جاسکتی ہے۔ یہاں ہم زبان کے معاملے میں سیاسی شمولیت کو خارج از امکان نہیں سمجھتے۔

نکتہ فکر:

یہاں یہ سوال جنم لیتا ہے کہ ہمیں پنجابی زبان کی بحالی کی فکر کیوں ہونی چاہیے۔ اس صورت میں جبکہ اس کے لیے ڈھیر سا وقت، ان تھک کوشش اور بے شمار وسائل کی ضرورت ہو۔ ہمیں یہ سوال بھی مد نظر رکھنا چاہیے کہ بہت سارے پنجابیوں کے بقول زبان میں تبدیلی ضروری ہوتی ہے اور وہ زبان کی اہمیت کی بالکل بھی جانکاری نہیں رکھتے۔ ان کے بقول زبان کی بحالی میں ان پر کوئی ذمہ داری عائد نہیں ہوتی۔ یہاں تک کہ وہ زبان کی ترقی کے لیے پیسہ لگانے کو وہ کسی لسانی گروپ کی ترقی قرار دیتے ہیں (پنجابی یونین اور ورلڈ پنجابی کانگریس بطور مثال پیش کی جاسکتی ہے)۔ جب تک سوچ کی یہ تبدیلی واقع نہیں ہوتی اس سوال کا جواب سنجیدگی سے نہیں دیا جاسکتا کہ ”ہمیں پنجابی زبان کیوں محفوظ کرنی چاہیے؟“ تب تک اس زبان کے محفوظ اور زندہ رہنے کے مواقع کم ہوتے دکھائی دیتے ہیں۔ ہمارے نزدیک یہ سوال کہ ”ہمیں خیال کیوں کرنا چاہیے“ کے کئی جواب دیئے جاسکتے ہیں جن میں سے کچھ یوں ہیں:

1. لسانیات، زباندانی کے ماہرین اور اس زبان کی تحریک سے وابستہ افراد اس بات پر متفق ہیں کہ کسی بھی زبان کی موت سے معاشرے کو ناقابل تلافی نقصان ہوتا ہے۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ وہ لوگ جو اس بات کو نہیں سمجھتے وہ اس بات سے اتفاق نہیں کرتے۔ سائنسی نقطہ نظر کے باعث جیسے دنیا کی تباہی قابل افسوس ہے اسی طرح زبان کا نقصان دراصل دماغ کی کھلی اس کھڑکی کو بند کرنا ہے جس کے ذریعے ہم دنیا کے بارے میں غور و خوض کرتے ہیں۔
2. کئی لوگ اس بات پر یقین رکھتے ہیں کہ لسانی تبدیلی دراصل علم اور دانش کا نقصان ہے۔ ہر زبان میں دنیا کو پرکھنے اور کھوجنے کا اپنا پیمانہ ہوتا ہے۔ اس زبان کے ادب میں معاشرے کی دانش، روایات، اقدار ہوتی ہیں تاہم اس پیمانے کا ضیاع دراصل کئی نسلوں کے ورثے کا نقصان ہے کیونکہ زبان میں تنوع کا رکنا دراصل نظریات میں جمود کا باعث بنتا ہے۔
3. لسانی تنوع انسانوں کے لیے خزانے کی حیثیت رکھتا ہے۔ دنیا میں اب تک سینکڑوں زبانیں

مٹ چکی ہیں جس کے باعث ان زبانوں کا ادب بھی مٹ گیا ہے۔ سچ تو یہ ہے کہ ہر زبان وہاں کی عوام کے لیے ذاتی، سماجی اور روحانی پہچان کی آئینہ دار ہوتی ہے۔ مختصراً قابل ذکر بات یہ ہے کہ پنجابی سماج اپنے بہترین مفاد کے لیے پنجابی کو مٹنے سے بچانے کے لیے آگے آئے کیونکہ زبان کی تباہی دراصل ان کی شناخت کو مٹانے کا باعث بنا ہوا ہے۔ شناخت کے علاوہ ثقافت کا نقصان بھی ہو رہا ہے۔ زبان کے نقصان کے باعث معاشرے میں خود اعتمادی کی کمی کا باعث بھی ہے اور انسانی وسائل کو کم بھی کر دیتا ہے جس کے باعث غربت، خاندانوں میں ٹوٹ پھوٹ، بچوں کی ادھوری تعلیم جیسے مسائل جنم لے چکے ہیں۔ سرکاری سطح پر پنجابی زبان کی شناخت دراصل معاشرے میں عوام کی عزت نفس بڑھانے کا باعث بنے گی کیونکہ زبان کا مرنا کبھی بھی خوشحال معاشروں میں ممکن نہیں ہوتا بلکہ محکوم، کمزور اور اقتصادی طور پر بدحال معاشروں کا مقدر ہوتا ہے۔ کسی قوم میں حقیقی قومیت کا تب تک احساس پیدا نہیں ہوتا جب تک اس قوم کی الگ زبان رسم الخط اور روایات موجود نہ ہوں۔

اس پس منظر میں پنجابی زبان کی بحالی کی ضرورت دوگنا ہو جاتی ہے۔ یہ صرف پڑھے لکھے لوگوں کا مسئلہ ہی نہیں بلکہ عام پنجابی کا بھی فرض ہے کہ وہ مرتی ہوئی زبان کو زندہ رہنے میں اپنے حصے کی ذمہ داری پوری کریں۔

شناخت کا مسئلہ: مادری زبان کے متعلق محسوس کردہ ضرورت:

پنجابی زبان کی تحریک واحد تحریک ہے جو مکمل طور پر شناخت، غیرت کے نام پر، صداقت اور ثقافت کے متعلق غیر محسوس ہے۔ یہ تحریک پنجابی شناخت کو قومی اور پاکستانی شناخت جس میں پنجابی طبقہ اشرافیہ پر قربان کرنے کے لیے تیار رہی ہے۔ حالانکہ اشرافیہ نے ہمیشہ اس زبان کو انگریزی اور اردو کے مقابلے میں نقصان ہی پہنچایا ہے۔ ایسا کر کے اس طبقے نے عوام پر اپنی حکمرانی کو طول دے رکھا ہے لیکن اس کی قیمت عام آدمی کو یوں ادا کرنا پڑی ہے کہ وہ اپنی زبان پنجابی کے متعلق بات کرتے ہوئے شرمندگی محسوس کرتا ہے۔ پنجابی زبان کے کارکن اس صورت حال کو بدلنا (الٹانا) چاہتے ہیں۔ ایسا کرنے کے لیے وہ دوسری پاکستانی زبانیں بولنے والوں کو اس طرح تسلیم کرنے کے لیے تیار ہیں خواہ انہیں زیادہ طاقت اور اختیارات ہی کیوں نہ دینا پڑیں۔ طاقت کی تقسیم کے اس نمونے میں رکاوٹ کے باعث ہی اشرافیہ نے پنجابی زبان کی تحریک کو دیگر پاکستانی زبانوں کی تحریکوں کی نسبت زیادہ نظر انداز کیا ہے۔⁽²²⁾

پنجابی زبان کے مسئلے پر مسلسل بے حسی کے اثرات:

قیام پاکستان کے بعد علاقائی زبانوں کو نظر انداز کرنے والے رویے نے عام آدمی میں عدم تحفظ، محرومی اور ایجنڈی ٹیشن پیدا کیا ہے جس کے نتیجے میں عوام میں مختلف پریشر گروپوں کا قیام عمل میں آیا۔ تاہم، اس کا مثبت پہلو یہ نکلا کہ ”زبانوں کی تحریکوں کے کارکنوں نے محسوس کیا کہ وہ غیر محسوس طریقے

سے شناخت، عزت و احترام، صداقت اور ثقافت کے تحفظ کے لیے کام کر رہے ہیں۔“ (23)

یہ وہ مسئلہ ہے جس سے آنے والے دنوں میں حکمران اشرافیہ کو واسطہ پڑنے والا ہے۔ اس کا ایک ممکنہ حل تو یہ ہے کہ زبانوں کے متعلق موجودہ پالیسی کو جاری رہنے دیا جائے جس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ انگریزی بولنے والا طبقہ اشرافیہ ہی تمام وسائل کا براہ راست مالک بنا رہے۔ اس عمل سے مقامی ثقافتوں کو خطرات لاحق رہیں گے، تہذیب و تمدن کمزور ہوگا اور عوام میں یہ راسخ ہو جائے گا کہ انگریزی بولنے والی اشرافیہ ان کا استحصال کر رہی ہے۔ ویسے اب بھی وہ ایسا ہی سمجھتے ہیں۔ ایسی پالیسی ان مرکز پسندوں کو خوب بھاتی ہے جو نا انصافی، عدم مساوات اور وسائل کی غیر منصفانہ تقسیم کے قائل ہیں۔ (24)

اختتام:

درج بالا مباحث اور تجزیات سے یہ نتیجہ اخذ کیا جاسکتا ہے کہ سرکاری سطح پر پاکستانی زبانوں و ادب کے فروغ کی فوری اور اشد ضرورت ہے۔ ان میں سے کچھ زبانوں کے لیے مارکیٹ محدود ہوگی جس کے لیے انفرادی مصنفوں کو اپنی تصانیف شائع کرنے کے لیے مالی وسائل فراہم کیے جائیں کیوں کہ ان کے پاس نہ وسائل ہیں اور نہ ہی وہ ادھار لے کر نقصان کا رسک لے سکتے ہیں۔ (25)

ہم سمجھتے ہیں کہ تین لسانی فارمولہ پاکستان جیسے ملک کے لیے ممکنہ مناسب حل ہے۔ انگریزی سیکھنے اور پڑھنے سے ہم دانشورانہ سطح پر اعلیٰ مقام حاصل کر سکتے ہیں اور دنیا بھر کے علوم سے فیض پاسکتے ہیں۔ اس زبان سے ہم دنیا بھر کے انسانوں سے اپنا رشتہ جوڑ کر ان سے مکالمہ کر سکتے ہیں۔

دوم، ہر پاکستانی کو اردو پڑھنا چاہیے، جو ایک چکدار اور سیکھنے میں آسان زبان ہے، جس کے ذریعے ہم دیگر پاکستانی زبانوں اور ان کی ثقافت سے رابطہ کر سکتے ہیں۔ اس زبان کے سیکھنے اور پڑھنے سے ہم کسی کی مادری زبان کو غیر اہم نہیں سمجھتے جس طرح اردو بولنے والے محفوظ ہیں اسی طرح دیگر زبانوں کے بولنے والے تحفظ محسوس کریں گے۔

جدید دنیا کے ماہرین تعلیم کا اس حقیقت پر اتفاق ہے کہ تعلیم کا موثر ترین ذریعہ بچے کی مادری اور قومی زبان ہو سکتی ہے، جو اس کے گھر، مسجد، بازار، سکول، ماحول اور معاشرے کی زبان ہو وہی حصول علم کی زبان ہو تو اس کی ذہنی نشوونما کئی گنا بڑھ جاتی ہے۔ ماہرین یہ بھی کہتے ہیں کہ بچہ جس زبان میں خواب دیکھے اگر وہی زبان اس کا ذریعہ تعلیم ہو، اسی زبان میں وہ سوچ و فکر کرے تو علوم و فنون کی زیادہ وسیع دنیا کے دروازے اس پر وا ہو جاتے ہیں اور وہ زیادہ خود اعتمادی کے ساتھ عملی زندگی میں قدم رکھنے کے قابل ہو جاتا ہے۔ لہذا ہمیں اپنی مادری زبان پنجابی کو سیکھنے اور مضبوط بنانے کی ضرورت ہے۔ اس کے نتیجے میں ہم اپنی دانشورانہ بنیادوں اور ذہنی چوکسی کو بچپن ہی سے مضبوط کر سکتے ہیں۔ ہمیں دیگر پاکستانی زبانوں کی ثقافت اور ادب کو جاننے کی بھی ضرورت ہے اور انہیں اپنی پنجابی زبان میں سمونے کی بھی ضرورت ہے تاکہ سوجھ بوجھ کے ساتھ ہم ان زبانوں کے ساتھ روابط بڑھا کے پاکستان میں قومی

یک جہتی کے فقدان پر قابو پائیں۔ نوجوان نسل کو زیادہ سے زیادہ زبانیں سیکھنا چاہئیں مگر پاکستانی زبانوں کو ترجیحاً سیکھنا چاہیے تاکہ وہ پاکستان کی ترقی میں بھرپور کردار ادا کر سکیں۔

حوالہ جات

* ایسوسی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ کالج برائے خواتین، فیصل آباد

- 1- Murray Thomas, R., (Editor), Education's role in National Development Plans, Praeger Publishers (New York: One Madison Avenue, 1992)4-
- 2- Murray Thomas, R., (Editor), 4-
- 3- Quddus, Naseem Jaffer, Problems of Education in Pakistan (Karachi: Royal Book Company, 1990)215-
- 4- Anwer S. Dil (Editor), Language in Social Groups (California: Stanford University Press, Stanford, USA, 1971)22-
- 5- Anwer S. Dil (Editor), Language in Social Groups, 1-
- 6- Anwer S. Dil (Editor), Language in Social Groups, 21-
- 7- Anwer S. Dil (Editor), Language in Social Groups, 22-
- 8- Anwar S. Dil (Editor), Pakistani Linguistics (Lahore: Linguistics Research Group of Pakistan, 1963)79-
- 9- Anwar S. Dil (Editor) Language in Socio-cultural Change, (California: Stanford University Press, 1972)135-150-
- 10- Quddus, Naseem Jaffer, Problems of Education in Pakistan, 220
- 11- cf. Report of National Commission on Education, 1959
- 12- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan (Karachi: OUP, 1996) 208-
- 13- M. Siddiq Kalim, Pakistan: An Educational Spectrum (Lahore: Arsalan Publications, 1978)103-
- 14- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 209-
- 15- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 209-
- 16- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 209-
- 17- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 191-
- 18- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 191-92-
- 19- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 192-200-
- 20- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 189-209-
- 21- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 10-
- 22- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 252-
- 23- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 252-3-
- 24- Tariq Rehman, Language and Politics in Pakistan, 253-
- 25- Quddus, Naseem Jaffer, Problems of Education in Pakistan, 18-

* راحیلہ عزیزین

شیکسپیر کے ڈرامہ ”رومیو اور جولیٹ“ اور وارث شاہ کی ”ہیر“ کے نسوانی کرداروں کا تقابلی جائزہ

Abstract:

Females grappled for their existence and face many problems and obstacles in every field of life. She is exploited. She faced male dominating society in all over world; even she has not allowed to chose her life partner with her own choice. In “Heer” Waris shah presented Heer and Sehti as a bold, true and sincere characters in their love with Ranjah and Murad, but other characters are mixed customary and introvert. In Shakespeare’s drama Romeo & Juliet heroin of the play also face male dominating society. Although these female characters belongs to different societies but both faced tragic end.

Keywords: Shakespeare, Romeo & Juliet, Waris Shah, Heer, Female Character, Sehti, Society

شیکسپیر کا تعارف:

عظیم ڈرامہ نگار ولیم شیکسپیر 1564ء میں واروک شائر (Warwickshire) کے ایک گاؤں اسٹرائفورڈ اپان ایون (Avon-Upon-Stratford) میں پیدا ہوئے۔ والد جان شیکسپیر گوشت، پشم، اناج وغیرہ فروخت کیا کرتے تھے۔ اس بنا پر یہ بات مشہور ہے کہ شیکسپیر قصاب کا بیٹا ہے۔⁽¹⁾ باپ طویل عرصے تک خوشحال زندگی بسر کرتا رہا اور اپنے آس پڑوس میں اُس کی بڑی عزت و حرمت تھی حتیٰ کہ اپنے علاقے کے سماجی کاموں کو سرانجام دیا کرتا تھا۔ ایک دفعہ میونسپلٹی کا صدر بھی چنا گیا۔ اسی عرصہ میں جان شیکسپیر کو ناموافق حالات پیش آئے اور مالی مشکلات سے دوچار ہوا۔ چنانچہ 1587ء میں مجبور ہوا کہ اپنی زمین اور جاگیر کا کافی حصہ گروی رکھے۔ آخر کار دیوالیہ ہو گیا۔ یہ پہلی مصیبت اور تکلیف تھی جس میں ولیم شیکسپیر ابتدائی عمر میں مبتلا ہوا یعنی اپنے خاندان کی دولت کا زوال دیکھا اور یہ بھی دیکھا کہ اس کا باپ کس طرح عزت اور دولت کی بلندی سے ذلت اور مفلسی کے گڑھے میں گرا۔

شیکسپیر نے ابتدائی تعلیم لاطینی زبان کی ابتدائی مشقوں سمیت اسٹرائفورڈ کے ہائی سکول میں حاصل کی لیکن تیرہ سال کی عمر میں مجبوراً تعلیم چھوڑ دی تاکہ تنگدستی اور مفلسی کے دنوں میں باپ کی مدد

کرے۔ یوں وہ باپ کے ساتھ کاروبار میں مصروف ہو گیا۔⁽²⁾ اس کے پانچ سال بعد علاقہ شاتری کے ایک کسان کی بیٹی اپنی ہاتھ وے سے شادی کر لی۔ اس شادی سے زندگی کی پریشانی اور مشکل میں مزید اضافہ ہو گیا۔ بظاہر یہ شادی جبراً تھی گویا کہ دلہن کے خاندان کی طرف سے اسے معاشی امور کی اصلاح لازم ہو گئی۔ دلہن جو دولہا سے عمر میں آٹھ برس بڑی تھی اس سے شیکسپیر کے تین بچے پیدا ہوئے۔ اس نے مجبوراً اسٹرائفو رڈ کو چھوڑ دیا اور اپنے ستارے کی نحوست کے اثر سے اپنے وطن کی زندگی کو چھوڑا اور لندن چلا گیا اور کچھ عرصہ تھیٹر یکل کمپنیوں کے، جو بڑے بڑے لوگوں کی سرپرستی میں تھیں، ایکٹروں میں شامل ہو گیا۔ شیکسپیر ان لوگوں میں پہلے قلی اور پھر ایکٹر کے طور پر کام کرنے لگا۔ رفتہ رفتہ ترقی کر کے ایکٹروں کے کام کا ناظم مقرر ہوا۔ پھر اپنی فطری دانائی اور عقل کے اظہار کے نتیجہ میں ڈرامہ نویس کا قلم ہاتھ میں لیا۔ آخر کار دنیا کے مشہور مصنفوں میں شمار ہوا۔

1592ء میں وہ ڈرامہ نویس کے ساتھ ساتھ ایکٹنگ بھی کرتا رہا اور اُس نے چند سال اسی طرح بسر کیے۔ 1603ء میں اس کا نام ان ایکٹروں کی جماعت میں جو انگلستان کے بادشاہ جمیس اول کی خاص مہربانی کا باعث بنے تھے، لیا گیا۔ ڈرامہ نویس اور ایکٹنگ کا کام اسٹرائفو رڈ کے دیہاتی لڑکے کے لیے نہایت مفید ہوا اور وہ اپنے خاندان کی پریشان حال زندگی کو درست کرنے کے قابل بن گیا۔ لوگوں نے لکھا ہے کہ وہ ایک سال میں ایک سو لیرا تنخواہ پاتا تھا۔ اس کے علاوہ ڈرامے اور حکایتیں لکھنے سے بھی اسے آمدنی ہوتی تھی۔ وہ ہر سال کم از کم دو ڈرامے لکھتا تھا اور ہر ایک کے صلے میں دس لیرہ اجرت لیتا تھا۔ 1599ء کے بعد اس اجرت میں اضافہ ہو گیا۔ اسی سال ایک نیا تھیٹر گروپ گلوب لندن میں قائم ہوا، شیکسپیر اس میں شامل ہو گیا۔ یہاں اسے بہت سانسف حاصل ہوا، اس آمدنی سے اُس نے کافی مال جمع کیا اور اپنے وطن میں کچھ ملکیت یعنی زمین خریدی اور 1597ء میں اسی شہر اسٹرائفو رڈ میں ایک مکان خریدا۔ اس کے بعد 1602ء میں کچھ زمین تقریباً ایک سو جریب کا اضافہ کیا۔ اب دن بدن اس کی دولت اور عزت بڑھتی جاتی تھی۔ دوسری طرف اس کی شیریں قلم اور دلنشین تحریروں نے اسے لندن میں ہر خاص و عام میں مشہور کر دیا۔ ادیبوں اور شاعروں کی جماعت میں بھی اور بزرگوں اور سرداروں کی جماعت میں بھی عزت و احترام حاصل کیا۔ وہ ہمیشہ اپنے شعروں اور نظموں کو ملک کے بڑے بڑے لوگوں کے نام پر شائع کرتا۔ چنانچہ اُس نے نظم وینس و اڈولس (Adonis Venus &)، ہنری وریوٹسلی (Henry Wriothesley) کے نام پر جو علاقہ ساؤتھمپٹن (Southampton) کا سردار تھا معنون کی۔ ایک سال بعد اشعار موسومہ بہ The Rape of Lucrece اسی بزرگ کے نام شائع کیے۔ 1596ء میں اس کا بیٹا ہامنٹ (Hamnet) مر گیا۔ اس واقعہ سے شاعر کی روحانی تکلیفوں اور مصیبتوں پر ایک اور تکلیف کا اضافہ ہو گیا۔ بہر حال مسلسل سالوں کے درمیان 1611ء تک اس کے ڈرامے اور تصانیف ہمیشہ شائع ہوتے تھے جو وہ خاندانی زندگی کے حالات کی درستی کے لیے لکھتا تھا۔ آخر

اسی سال شیکسپیر نے عملی زندگی سے علیحدگی اختیار کر لی اور اسٹراٹفورڈ کے نیوپیلس میں ٹھکانہ کیا۔ اس کے بعد شاز و نادر لندن میں آیا اور آخر کار 1616ء میں انتقال کر گیا۔

وارث شاہ کا تعارف:

شاعر اور عظیم دانشور وارث شاہ موضع جنڈیالہ شیرخان ضلع شیخوپورہ میں 1720ء میں سید گل شیر شاہ کے گھر پیدا ہوئے۔⁽³⁾ تفسیر، حدیث، فقہ، تاریخ وغیرہ جیسے علوم پر عبور رکھتے تھے۔ اس کے علاوہ طب، علم نجوم اور موسیقی سے بھی درک رکھتے تھے۔ وہ تصوف و عرفان کے اسرار و رموز پر بھی گہری نظر رکھتے تھے اور عربی، فارسی، ہندی اور پشتو زبانیں بھی جانتے تھے۔ تنویر بخاری اپنی کتاب ”وارث شاہ“ میں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ کے حوالے سے آپ کی تعلیم کے ضمن میں لکھتے ہیں:

”وہ مکتب کا تعلیم یافتہ تھا۔ اُس نے درسی کتابوں کی فہرست دی ہے۔ طب کی کتابوں کے نام بھی اُسے معلوم ہیں۔ جوگ کریا کے بارے میں بھی جانتا تھا۔ اُس کی معلومات بہت وسیع ہیں۔ اُسے کھیتی باڑی کا تجربہ بھی تھا۔ وہ اپنے عہد کے سیاسی اور مذہبی واقعات کو گہری نظر سے دیکھ چکا تھا۔ گانے کا بھی شائق تھا، سب راگوں سے واقف تھا۔ غالباً اُس نے ہیر کئی لوگوں کو گا کر سنائی۔ وہ تصوف سے واقف تھا اور عربی فارسی واجبی جانتا تھا۔ وہ مشہور پنجابی مصنفین کے عشقیہ قصوں کا مطالعہ کر چکا تھا۔ وہ اپنے عہد کے مسلمانوں اور سیاسی لیڈروں پر تنقید کرنے کی جرات رکھتا تھا۔ وہ اشراف، کمینوں، سیدوں، جاٹوں، مردوں، عورتوں، جوگیوں، ملاؤں اور گریہستوں کی کمزوریوں اور اچھائیوں سے خوب واقف تھا۔ سفر کرتا تھا۔ پنجاب کی بولیوں سے بھی واقف تھا۔ ہندوی اور پہاڑی بولیوں کی مثالیں اُس کے کلام میں موجود ہیں۔ وہ عربی، فارسی، سنسکرت، پنجابی اور دیگر قصوں کا مطالعہ کر چکا تھا۔“⁽⁴⁾

آپ قصور کے مولانا غلام مرتضیٰ کے شاگرد ہوئے اور جوانی ملکہ ہانس ضلع ساہیوال میں مسجد کے پیش امام کی حیثیت سے گزاری۔ قصور اُس دور میں تصوف کے حوالے سے ایک اہم علاقہ تصور کیا جاتا تھا۔ یہی وجہ ہے کہ بلھے شاہ کے علاوہ بابا فرید گنج شکر کے والد گرامی قاضی جمال الدین بھی کابل سے آ کر پہلے قصور ہی میں مقیم ہوئے اور پھر سلطان شہاب الدین غوری کے حکم پر ملتان (کوٹھے وال) جا بسے۔ ہیر کے علاوہ بھی آپ کی کئی تصانیف ہیں مگر ”ہیر“ کو جوشہرت ملی، پنجابی ادب میں شاید ہی کسی دوسری کتاب کو نصیب ہوئی ہو۔ یہ ایک ایسی ولولہ انگیز عشقیہ داستان ہے جو صدیوں سے پنجاب میں مقبول ہے۔ مقولہ شاعر اُن کے قصے کا وہ حصہ ہے جس میں دائمی سچائیوں کو اس طرح بیان کیا گیا ہے کہ

اکثر مصرعے ضرب المثل کا درجہ اختیار کر چکے ہیں۔ وارث شاہ کو پنجابی کا شیکسپیر، حافظ اور فردوسی⁽⁵⁾ بھی کہا جاتا ہے جس نے ایسا منظوم ڈراما تخلیق کیا جو رہتی دنیا تک پنجابی ادب میں زندہ رہے گا۔ وارث شاہ نے بھی بکھے شاہ، شاہ حسین اور میاں محمد بخش کی طرح مجرد زندگی گزارا اور 1798 عیسوی میں وفات پائی۔⁽⁶⁾ آپ کا مزار جنڈیالہ شیرخان ضلع شیخوپورہ میں ہے۔

ڈرامہ ”رومیو اور جولیٹ“ اور ”ہیر“ کا مختصر ترین تعارف:

رومیو اور جولیٹ اور ہیر رانجھا وہ محبت بھری داستاںیں ہیں جن کا اختتام نہایت المیہ ہے۔ دونوں میں دونو جوانوں، جنہیں آنکھ جھپکنے میں ایک دوسرے سے پیار ہو جاتا ہے، کا پیار پروان چڑھتا ہے اور لمحوں میں اختتام کو پہنچ جاتا ہے۔ طویل عرصہ گزر جانے کے بعد بھی اُن کا یہ پیار زندہ ہے۔

رومیو اور جولیٹ اور ہیر کے نسوانی کرداروں کا تقابل:

رومیو اور جولیٹ میں خواتین کو معمولی کردار سونپے گئے ہیں۔ پورے ڈرامے میں، خواتین کے حقوق یکساں ہیں یعنی پدرسری سماج میں مردانہ بالا دستی کے زیر سایہ سانس لیتی عورت کی حیثیت نہایت کم تر درجے کی ہے۔ شیکسپیر کے دیگر ڈراموں کے ماحول کی طرح سولہویں اور سترھویں صدی کے مردانہ سماج میں عورت سوائے مردوں کی فرمانبرداری کرنے کے اور کچھ نہیں کر پاتی۔ انہیں صرف ”ماں“ کا کردار ادا کرنا ہے جس کا کام بچوں کی دیکھ بھال اور پرورش کرنا ہے۔ یا پھر باپ کی فرمانبرداری جیسے صرف باپ کا حکم ماننا ہے اور یا پھر وہ ایک بیوی ہوگی جو ہر حال میں خاوند کے سامنے سر جھکائے کھڑی رہے اور اگر کسی عورت کے دماغ میں نافرمانی برداری کا خیال تک بھی آیا تو اس کے ساتھ سختی سے نمٹا جائے گا۔ مثال کے طور سیمپ سن کہتا ہے:

‘Tis True, and therefore women, being the weaker vessels,
is ever thrust to the wall...⁽⁷⁾

ترجمہ: یہ سچ ہے چونکہ عورت کمزور ہوتی ہے اس لیے وہی دیوار میں گھسائی جاتی ہے۔
مرد کی نظر میں عورت صنفِ نازک ہے اور مردوں جیسے کام کرنے کی صلاحیت نہیں رکھتی۔
عورت اور مرد کی اس غیر منصفانہ تقسیم میں عورت کو اپنے جیون ساتھی کے انتخاب کے لیے نہایت کم مواقع میسر تھے۔ شادیاں عام طور پر خاندان والے ہی طے کرتے تھے اور دونوں خاندانوں کے مالی و دیگر مفادات کے حصول کی خاطر شادیاں کی جاتی تھیں۔ رومیو اور جولیٹ کے خاندان میں برسوں سے دشمنی چلی آرہی تھی جس کے باعث اُن کا ملاپ مشکل تھا۔ مثال کے طور پر:

Nor what is mine is shall never do thee good....⁽⁸⁾

ترجمہ: اور جو میرے اپنے ہیں وہ کبھی کوئی بھلائی تیرے ساتھ نہ کریں گے۔

یہ کیپولٹ کے وہ الفاظ ہیں جو اُس نے اپنی بیٹی جولیت سے اُس وقت کہے تھے جب اُس نے پیرس سے شادی کرنے سے انکار کر دیا تھا۔ کہنے لگا وہ اُسے جائیداد سے مکمل طور پر الگ کر دے گا۔ ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ عورت کی حیثیت صفر کے برابر تھی۔ اگر اُس نے مرد کی خواہشات کی تکمیل نہ کی تو اُسے انسان ماننے سے بھی انکار کر دیا گیا یہاں تک کہ جب جولیت نے رومیو سے شادی کی بات کی تو پھر بھی اُس کے والدین نے ایسا نہیں ہونے دیا۔

ہم دیکھتے ہیں سولہویں اور سترہویں صدی کے انگلستان کے معاشرے میں عورت اور مرد کے حقوق کا تعین مستقل بنیادیوں پر کیا جا چکا تھا یعنی عورت کو مرد (والد، بھائی اور خاوند) کی بالادستی ہر حالت میں قبول کرنی ہے۔ اگرچہ جولیت ان اصولوں سے بغاوت کی جرات کرتی ہے مگر ڈرامے میں صرف ایک بار ہی ایسا ہو پایا ہے۔ اُس کی اس جرات کی سزا اُسے آخر میں خود کو زہر کھا کر مرنے کی صورت میں دی جاتی ہے:

My dismal scene I need must act alone (9)

ترجمہ: اب تو جو کچھ کرنا ہے مجھ اکیلی کو کرنا ہے۔

جولیت کے یہ الفاظ عورت کے کمزور ہونے کی عمدہ دلیل ہے۔

کچھ ایسی ہی صورت حال ہمیں ہیر وارث شاہ میں نظر آتی ہے۔ ہیرا اگرچہ والدین کی حکم عدولی کرتی ہے اور پھر زور زبردستی سے ہی سہی سیدے کھیڑے کے ہمراہ رخصت ہو جاتی ہے مگر خاندان والے اُس کے اس جرم کو کبھی معاف نہیں کرتے۔ آخر کار جب عدالت سے ہیرا اور راجھے کے حق میں فیصلہ ہو جاتا ہے پھر بھی وہ ہیرا راجھے کے ساتھ روانہ کرنے کی بجائے اُسے زہر دینا زیادہ مناسب سمجھتے ہیں۔

سیالاں بیٹھ کے ستھ وچار کیتی بھلے آدمی غیرتاں پالدے جی
 یارو گل مشہور جہان اُتے سانوں مہنے ہیر سیال دے جی
 پت رہے گی نہ جے تور دتی نڈھی نال مُنڈے مہینوال دے جی
 پھٹ چھہ دے کا لکاں بیٹیاں دیاں عیب جوانی دے مہنے کال دے جی
 جتھوں کھاوناں تھوں دا برامنگن دغا کرن ہوئے محرم حال دے جی
 قبر وچ دیوٹ خنزیر ہون اولاد سبھ کرند پین رال دے جی
 عورت آپنی کول جے غیر ویکھن غیرت کرن نہ اوس دے حال دے جی
 مُنہ تہاں دا دیکھنا حوک وانگوں قتل کرو رفیق جو نال دے جی
 سید شیخ نُوں پیر نہ جاننا ایں عمل کرے جے اوہ چنڈال دے جی
 ہوئے پُو ہڑا ترک حرام مُسلم، مسلمان سبھ اوس دے نال دے جی
 دوتمند دیوٹ دی ترک صحبت مگر لگیے نیک کنگال دے جی

کوئی کچرا لعل نہ ہو جاندا ہے پرویئے نال اوہ لعل دے جی
 زہر دے کے ماریئے نڈھڑی ٹوں گنہگار ہو جل جلال دے جی
 مار سٹیا ہیر ٹوں مایاں نیں ایہ پیکھنے اوس دے خیال دے جی
 بد عملیاں جیناں تھوں کریں چوری محرم حال تیرے وال وال دے جی
 سانوں جنتی ساتھ رلاو نائیں اساں آسرے فضل کمال دے جی
 جیہڑے دوزخاں ٹوں بٹھ توریئنگے وارث شاہ فقیر دے نال دے جی (10)

ترجمہ: سیالوں نے اس مسئلے کے حل کے لیے برادری کو اکٹھا کیا اور اس نتیجے پر پہنچے کہ بھلے غیرت مند لوگ اپنی عزتوں کی حفاظت خود ہی کرتے ہیں، ان کے مد نظر ہمیشہ خاندان کی عزت اور غیرت ہوتی ہے۔ کہنے لگے یہ بات دنیا والوں کے سامنے پھیل گئی تو لوگ ہمیں بے غیرتی کے طعنے دیں گے۔ اگر ہم لوگوں نے ہیر کو چاک کے ساتھ رخصت کر دیا تو ہماری کوئی عزت آبرو نہیں رہے گی۔ لوگوں کے کہے ہوئے الفاظ کے زخم، بیٹی کی بدنامی، جوانی کے عیب دیکھنے والوں کے طعنے، ہمیں ذلیل و خوار کر کے رکھ دیں گے۔ یہ محرم راز لوگوں کا حال کہ وہ جہاں کھاتے ہیں وہاں انہی لوگوں کے ساتھ دغا کرنے پر اتر آتے ہیں۔ ایسے لوگ قابل اعتبار کیسے ٹھہریں۔ وہ لوگ قبروں میں جا کر خنزیر بن جائیں گے جو دھن مال اور اولاد کے سلسلے میں لالچ میں آجایا کرتے ہیں اور جو لوگ اپنی عورت کے پاس غیر آدمی کو دکھ کر بھی غیرت نہیں کھاتے اور وہ لوگ جو اپنے ہی ساتھیوں کو قتل کر دیں ایسے لوگوں کو دیکھنا تو ایسے ہی ہے جیسے سور کو دیکھنا اور اگر سید اور شیخ بھی چوہڑے چندال کے سے عمل کریں تو ان کو کبھی بھی پیر نہیں مانا جا سکتا اور دوسری طرف اگر چوہڑا ترک حرام کر دے اور کلمہ گو بن جائے تو وہ بھی باقی مسلمانوں کی طرح کا مسلمان ہوگا۔ پھر اس میں اور دیگر مسلمانوں میں کوئی فرق باقی نہیں رہتا۔ اگر دولت مند دیوث ہے تو اس کی مجلس ترک کر دینی چاہیے اور کنگال اگر نیک ہے تو اس کی تقلید کرنی بہتر ہے۔ کانچ کبھی بھی لعل نہیں ہو سکتا خواہ اسے لعل کے ساتھ پر دیا جائے۔ ہمیں چاہیے کہ اس نڈھڑی کو زہر دے کر مار ڈالیں تاکہ عزت آبرو بچ نکلے۔ بے شک ہم ایسے عمل سے اللہ تعالیٰ کے گناہ گار ہی کیوں نہ ٹھہرائے جائیں، ہمیں اس کی پروا نہ ہوگی۔ لوگ زیادہ سے زیادہ یہ کہیں گے کہ ماں باپ نے ہیر کو زہر دے کر مار دیا۔ ساتھ یہ بھی تو کہیں گے کہ یہ سارے کام خدا کی رنگا رنگ قدرت کی نشانیاں ہیں۔ اے بد کردار انسان تو جس سے چھپ چھپ کر بد کرداریاں کرتا ہے، بڑے فعل کرتا ہے، وہ تیری رگ رگ سے واقف ہے۔ ہمیں صرف تیرے فضل کے آسرے درکار ہیں اور ہمیں مکمل امید اور آس ہے کہ تو ہمیں جنتی لوگوں میں شامل کرے گا۔ وہ لوگ جو دوزخوں کو باندھ کر بھیج دیے جائیں گے وہ

لوگ وارث شاہ فقیر کی طرح کے ہوں گے۔ (11)

جیسا کہ گذشتہ صفحات میں بیان کیا جا چکا ہے کہ شیکسپیئر کے ڈراموں کے نسائی کردار نہایت کمزور ہیں۔ ڈرامے میں نہ صرف جولیٹ مردانہ قوانین کی مکمل تابع ہے بلکہ اُس کی ماں اور جولیٹ کی نرس بھی والد کے احکامات ماننے کی پابند ہے۔ اس کی ایک توجیہ یہ کی جاسکتی ہے کہ شیکسپیئر چونکہ چاہتے تھے کہ کمزور نسائی کرداروں سے بغاوت کروا کر انہیں نمایاں کر سکیں تاکہ پڑھنے اور ڈرامہ دیکھنے والوں پر اس کا گہرا اثر ہو۔ نسائی کرداروں کے کمزور ہونے کے دلائل ذیل کی مثالوں سے واضح ہیں:

Lady Capulet: Ay, sir: she will none, she gives you thank,

I would the fool were married to her grave. (12)

ترجمہ: لیڈی کیپولٹ: جی ہاں سنا تو دیا مگر اسے تو شادی کرنی ہی منظور نہیں۔ یوں تو وہ آپ کی بہت شکر گزار ہے مگر بیوقوف ہے۔ نادان کہتی ہے کہ شادی کروں گی بھی تو اپنی قبر سے کروں گی۔
(ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Capulet: Soft! Take me with you, take me with you, wife.

How! Will she none? Doth she not give us thanks?

Is she not proud? Doth she not count her blest.

Unworthy as she is, that we have wrought

So worthy a gentleman to be her bride? (13)

ترجمہ: کیپولٹ: نیگم! کیا بکواس کرتی ہو۔ خدا جانے میں تمہارا مطلب ٹھیک بھی سمجھا ہوں یا نہیں؟ کیا کہتی ہے کہ شادی نہیں کرے گی یعنی ہمارے احسانات ماننے سے انکار ہے۔ اسے غرور نہیں کہتے تو کیا کہتے ہیں۔ کیا اس بات کو وہ اپنے حق میں اچھا نہیں سمجھتی کہ باوجود نالائق ہونے کے ہم نے ایک لائق آدمی کو دلہا بننے کے لیے تیار کر لیا ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Juliet: Not proud, you have; but thankful, that you have:

Proud can I never be of what I hate;

But thankful even for hate, that is meant love. (14)

ترجمہ: جولیٹ: یہ جو کچھ آپ نے کیا مجھے اس پر کسی قسم کا فخر و ناز نہیں ہو سکتا۔ البتہ میں آپ کی منت گزار ضرور ہوں۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Juliet: Good father, I beseech you on my knees,

Hear me with patience but to speak a word (15)

ترجمہ: جولیٹ: میرے اچھے ابا جان۔ آپ کے قدموں پر سر رکھ کر کہتی ہوں کہ جو کچھ مجھے کہنا ہے اسے صبر سے سن لیں۔ مجھے کچھ زیادہ عرض نہیں کرنا۔ صرف ایک بات کہنی ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Capulet Hang thee, young baggage! Disobedient wretch!

I tell thee what: get thee to church o' Thursday,

Or never after look me in the face:

Speak not, reply not, do not answer me (16)

ترجمہ: کیپولٹ: دور رہو، نالائق، نامراد، نافرمان، بس کہے دیتا ہوں کہ جمعرات کے دن گر جا جانا پڑے گا۔ اگر نہ گئی تو پھر مجھے اپنی صورت نہ دکھانا۔ خبردار! جو زبان کھولی یا جواب دیا۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Nurse: God in heaven bless her!

You are to blame, my lord, to rate her so. (17)

ترجمہ: نرس: آسمانوں کا خدا اس پر اپنی رحمت کرے۔ سارا قصور آپ کا ہے کہ آپ اس طرح اس کی بدگوئیاں کر رہے ہیں۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Capulet And why, my lady wisdom? Hold your tongue,

Good prudence; smatter with your gossips, go. (18)

ترجمہ: کیپولٹ: اور کیوں میری عقل مند خاتون، اپنی زبان کو قابو میں رکھو۔ جاؤ اپنی ہم عمروں میں گپیں ہانکو یہاں تیرا بولنا بے مقصد ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

درج بالا عبارات میں جولیٹ کی شادی کے متعلق گفتگو ہو رہی ہے۔ وہ یہ تک نہیں جانتی کہ باپ اُس کی شادی کس کے ساتھ طے کر رہا ہے۔ جولیٹ بطور بیٹی اپنے والد کیپولٹ کی بہت عزت کرتی ہے بلکہ اُس سے پیار کرتی ہے۔ تاہم شادی کے سلسلے میں وہ اپنی رائے رکھتی ہے اور اپنے ناراض والد کو دلائل سے قائل کرنا چاہتی ہے۔ دوسری جانب لارڈ کیپولٹ سخت غصے میں ہے اور کسی کی بات سننے کو تیار نہیں۔ جولیٹ تو پھر باپ کے سامنے تھوڑا بہت بول لیتی ہے مگر اُس کی ماں اور نرس تو بات شروع کرتے ہی چُپ کرادی جاتی ہیں۔ اس موقع پر مردانہ سماج کے کردار حاوی دکھائی دیتے ہیں۔

مزید برآں جولیٹ کے منگیتر کاؤنٹ پیرس کا نقطہ نظر بھی لارڈ کیپولٹ کی طرح کا ہی ہے۔ اُس کا بھی خیال ہے کہ جولیٹ ابھی نوجوان ہے اور وہ اچھے بُرے میں تمیز روا نہیں رکھ سکتی۔ وہ چاہتا ہے کہ جولیٹ اپنے خیالات پر نظر ثانی کرے اور اپنی ذمہ داریوں کو مد نظر رکھے۔

Paris: Happily met, my lady and my wife

Juliet That may be, sir, when I may be a wife.

Paris: That may be must be, love, on Thursday next (19)

ترجمہ: پیرس: خوب ملاقات ہوئی میری بیگم میری بیوی۔

جولیٹ: بیوی تو جب کسی کی ہو جاؤں گی شاید اس وقت آپ کا یہ جملہ درست ہوگا۔

پیرس: شاید کیسا آپ کو تو مجھ سے بیاہ کرنا ہی پڑے گا۔ پیاری جمعرات کے روز ضرور۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

(مقالہ نگار)

Paris: The face is mine, and thou hast slander 'd it

Juliet It may be so, for it is not mine own (20)

ترجمہ: پیرس: یہ صورت تو اب میری ہے۔ گویا آپ نے میری صورت کو برا کہا۔ جولیٹ: ممکن ہے ایسا ہی ہو کیونکہ یہ صورت خود میری نہیں ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

جولیٹ کے پیرس کو جواب کی آخری لائن نہایت معاندانہ ہے۔ اپنے جواب میں وہ انہیں یاد دلاتی ہے کہ اُس کی روح اور جسم کا آقا و مالک رومیو ہے۔ کچھ ایسا ہی جواب ہیر نے بھی دیا تھا۔ تاہم جولیٹ کے یہ باغیانہ الفاظ اور اس کے والد کی جانب سے جاہرانہ جواب سے ہمیں یہ واضح ہو جاتا ہے کہ رومیو اور جولیٹ کی محبت کا اختتام نہایت ہی بھیانک ہوگا۔

رومیو جو کہ ڈرامے کا مرکزی کردار ہے، جو گفتگو بھی کرتا ہے، اس کا مرکز نگاہ جولیٹ ہی ہوتی ہے۔ یوں ہم دیکھتے ہیں اس کا کردار ثانوی حیثیت اختیار کر جاتا ہے جیسا کہ ہیر رانجھا میں رانجھے کے کردار کو نہایت دبا دبا محسوس کرتے ہیں۔ رومیو محبت کی بات کرتا ہے مگر جولیٹ بذات خود محبت کا استعارہ ہے۔ رانجھا محبت کے راگ الاپتا ہے تو ہیر موسیقی کا استعارہ ہے۔ اسی لیے ہم دیکھتے ہیں کہ جونہی رومیو کو جولیٹ کی موت کی خبر ملتی ہے وہ بھی مزید جینا نہیں چاہتا بالکل ایسے ہی جب رانجھے کو ہیر کے مرنے کی اطلاع ملتی ہے تو رانجھا اسی وقت اپنی جان دے دیتا ہے:

رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کدھی جان گئی سو ہو ہوا میاں

دوویں دار فناہ تھیں گئے ثابت جائے پھرے نیں دار بقا میاں

دوویں راہ مجاز دے رہے ثابت نال صدق دے گئے وہاء میاں

وارث شاہ اس خواب سرائے اندر کئی واہڑے گئے و جا میاں (20)

ترجمہ: رانجھے نے فرہاد کی طرح زور سے چیخ ماری اور اس کی روح جسم سے جدا ہو گئی۔ وہ دونوں (ہیر اور رانجھا) اس جہان فانی سے ایک دوسرے سے کیے ہوئے قول و قرار پر قائم رہ کر ثابت قدم رہے اور اگلے جہان چلے گئے۔ وہ دونوں راہ مجاز میں ثابت قدم رہے اور بڑے صدق اور سچائی کے ساتھ وقت گزار کر گئے۔ وارث شاہ دنیا میں، جو کہ ایک خواب سرائے ہے کئی لوگ آئے اور اپنے اپنے باجے بجا کر چلے گئے۔

رومیو کی اگرچہ روزالین سے ممکن ہی ہوئی ہوتی ہے مگر جس لمحے وہ جولیٹ کو دیکھتا ہے اسی وقت سے وہ اس کا جینا مرنا قرار پاتی ہے۔ اُسے یاد ہی نہیں رہتا کہ روزالین بھی کوئی تھی۔

Friar Laurence:

God pardon sin! Wast thou with Rosaline?

Romeo: With Rosaline, my ghostly father? No;

I have forgot that name, and that name 's woe⁽²²⁾

پادری: خدا ہمارے گناہوں کو معاف کرے، کیا روزالین کے ہاں رات گزاری۔
 رومیو: نہیں بابا! روزالین کے پاس نہ تھا۔ اس کا تو نام تک میں نے بھلا دیا ہے اور اگر نام یاد آ جاتا ہے تو افسوس ہوتا ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

Romeo: Then plainly know my heart 's dear love is set

On the fair daughter of rich Capulet:

As mine on hers, so hers is set on mine; ⁽²³⁾

ترجمہ: رومیو: تو پھر سنیے کہ امیر کیپولٹ کی حسین بیٹی پر میرا دل آ گیا ہے اور جیسا عشق مجھے اس سے ہے ویسا ہی عشق اسے مجھ سے ہو گیا ہے۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)
 اس بات کی مزید تصدیق درج ذیل بند سے ہو جاتی ہے کہ رومیو کی روزالین سے محبت محض سرسری سی تھی:

Friar Laurence

Holy Saint Francis, what a change is here !

Is Rosaline, whom thou didst love so dear,

So soon forsaken? Young men 's love then lies

Not truly in their hearts, but in their eyes.

Jesu Maria, what a deal of brine

Hath wash'd thy sallow cheeks for Rosaline !

How much salt water thrown away in waste,

To season love, that of it doth not taste !

The sun not yet thy sighs from heaven clears,

Thy old groans ring yet in my ancient ears;

Lo, here upon thy cheek the stain doth sit

Of an old tear that is not wash'd off yet :

If e'er thou wast thyself and these woes thine,

Thou and these woes were all for Rosaline :

And art thou changed? pronounce this sentence then,

Women may fall, when there's no strength in men.

Romeo

Thou chid'st me oft for loving Rosaline.

Friar laurence

For doting, not for loving, pupil mine. .

Romeo

I pray thee, chide not; she whom I love now

Doth grace for grace and love for love allow;

The other did not so. (24)

ترجمہ: پادری: قسم ہے فرانسس ولی مقدس کی یہ جو کچھ عجیب کا یا پاٹ ہوئی ہے۔ کیا روزالین سے جسے تم اپنی سمجھنے لگے تھے بالکل ہی قطع تعلق ہو گیا۔ سچ ہے نوجوانوں کا عشق ان کے دلوں میں نہیں بلکہ نظروں میں ہوا کرتا ہے۔ جناب مسیح کی قسم جو ان آدمی، کل کی بات ہے کہ روزالین کے عشق میں تمہارے آنسو دونوں رخساروں پر بہا کرتے تھے۔ کیا اب وہ آنسو سب ہوا ہو گئے۔ کیا اب ان آنسوؤں کا نمک روزالین کے عشق میں ذائقہ نہیں پیدا کرتا۔ کیا اب وہ چاشنی بھلی نہیں معلوم ہوتی۔ کیا اب اس کی چاہ میں کوئی لطف نہیں رہا۔ حدت آفتاب نے کبھی تمہاری آہوں کے غبار کو میری یاد سے دور نہیں کیا ہے؟ اس وقت کی تمہاری آہ و فغاں ابھی تک مجھ بڑھے کے کانوں میں گونج رہی ہے۔ دیکھو! اب تک تمہارے ان آنسوؤں کے نشان تمہارے رخساروں پر موجود ہیں۔ حقیقت میں اگر کبھی تم تمہاری کوئی اور نہ تھے اور عشق میں جو رنج و اضطراب تم سے ظاہر ہوتا ہے وہ سچا رنج و اضطراب تھا تو پھر تم اور تمہاری آہ و زاریاں روزالین کے لیے تھے کسی اور کے لیے نہ تھے۔ تو کیا اب تم بالکل بدل گئے۔ اگر مرد میں ثبات اور استقلال نہ ہو تو وہ عورت کے زوال کا باعث ہو جاتا ہے۔

رومیو: آپ مجھے روزالین سے عشق کرنے پر کیوں اتنی سخت ملامت کرتے ہیں۔

پادری: نہیں اے عزیز! میں تمہارے عشق پر تمہیں برا نہیں کہتا بلکہ تمہارے تلون اور بے ثباتی پر تجھے ملامت کرتا ہوں۔

رومیو: خدا کے لیے مجھے ملامت مت کیجیے جس سے مجھے اب عشق ہوا ہے وہ عشق کے بدلے عشق اور محبت کے بدلے محبت رکھتی ہے۔ روزالین میں یہ بات کہاں۔ (ترجمہ بقلم مقالہ نگار)

رومیو کے ان آخری الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ روزالین کی محبت ایک طرف تھی اور جولیٹ کا اُس کی زندگی پر گہرا اثر ہے۔ دوسری جانب ہیرا رانجھا میں ہم دیکھتے ہیں کہ سیدے کھیڑے کی محبت بھی ایک طرف ہے۔ ہیرا رانجھے کی ہے اور رانجھا ہیرا کا۔ انہوں نے اپنے عمل سے یہ ثابت کر دیا کہ وہ رومیو جولیٹ کی طرح ایک جان دو قالب ہیں۔

اختتامیہ:

ولیم شیکسپیئر کے منتخب ڈرامہ "رومیو اور جولیٹ" اور وارث شاہ کی "ہیرا" کے اس مفصل اور جامع مطالعے اور نسوانی کرداروں کے تقابلی کے بعد ہم اس نتیجے پر پہنچے ہیں کہ دونوں ادیبوں کے سماج میں

عورت کی سماجی، سیاسی و معاشی حالت لگ بھگ کیساں تھی۔ دونوں ہی مردانہ سماج کی جکڑ بند یوں میں پھنسی ہوئی ہیں۔ کبھی مذہب کے نام پر اور کبھی روایات کے نام پر ماں، بہن، بیٹی اور بیوی یعنی ہر حیثیت کی عورت کو قربانی کے لیے پیش کیا جاتا ہے لیکن ہیرا کا کردار انگلستان کے معاشرے کی نسبت نمایاں ہے۔ وہ انگلستانی معاشرے کی نسبت دبی دبی نظر نہیں آتی بلکہ علم بغاوت بلند کرتی دکھائی دیتی ہے۔ ہم اس نتیجے پر بھی پہنچے ہیں کہ اگر کہیں عورت نے مردانہ سماج سے بغاوت کا سوچا بھی ہے تو اُسے اس کی بھاری قیمت چکانا پڑی ہے۔ وہ نہ تو شادی کے معاملے میں خود مختار ہے اور نہ ہی زندگی کے دیگر اہم کاموں کے لیے اس سے مشاورت کی جاتی تھی۔ اس کا کام گھر میں بچوں کی نگہداشت اور روٹی کپڑے کی تقسیم تک محدود تھا۔ اگر وہ گھر سے باہر بھی نکلی ہے تو صرف کھیتوں میں کام کرنے کے لیے اور فیکٹریوں میں ملازمت کے لیے۔ دن بھر کی مزدوری کے بعد وہ گھر میں داخل ہوتے ہی نئے سرے سے تمام ذمہ داریوں کا بوجھ سر پر اٹھا لیتی ہے۔ یوں مغرب اور مشرق کی عورت کی روزمرہ زندگی مشقت و مصائب بھری ہے۔ لیکن شیکسپیئر کے نسوانی کرداروں کے مقابلے میں وارث شاہ کے عہد کی عورت گوسماجی بندھنوں میں بندھی نظر آتی ہے مگر وہ اپنی آواز بلند کرنے کا ہنر جانتی اور اپنا حق پہچانتی نظر آتی ہے۔

حوالہ جات:

- * ریسرچ۔ کالر پی ایچ۔ ڈی، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
- 1- Gulian C. Verplanck, Ed. 1847- Shakespeare's Plays With His Life, (New York: Harper & Brothers, Publishers, Vol.I,) page-53
 - 2- Kenneth Muir, 1977, The Sources of Shakespeare's Plays, (UK: Methuen & Co. Ltd.) Page-1- Introduction
 - 3- ڈاکٹر آصف ریاض قدیر (مرتب) پنجابی شاعروں کا جدید تذکرہ (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2017ء) 103-
 - 4- تنویر بخاری۔ وارث شاہ (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2012ء) 71-70-
 - 5- شفقت تنویر مرزا (مصنف)، مترجم امجد علی بھٹی۔ پنجاب لوک ریت: تاریخ کے تناظر میں (اسلام آباد: دوست پبلی کیشنز، 2014ء) 247-
 - 6- ڈاکٹر آصف ریاض قدیر (مرتب) پنجابی شاعروں کا جدید تذکرہ، 103-
 - 7- The Complete Works of William Shakespeare, Act 1, Scene 1, Lines 20-21, P.168
 - 8- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Line 24, P.181

- 9- The Complete Works of William Shakespeare, Act.4, Scene 3, Line 19, P.183
- 10- امجد علی بھٹی/احسان اللہ طاہر۔ ہیرو وارث شاہ (لاہور: فلشن ہاؤس لاہور، 91-590۔
- 11- امجد علی بھٹی/احسان اللہ طاہر۔ ہیرو وارث شاہ، 591-592۔
- 12- Shakespeare's Heroines :Woman as the Main Character in William Shakespeare's double-named Tragedies Antony and Cleopatra and Romeo and Juliet, P.22
- 13- The Complete Works of Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 138-139, P.181
- 14- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 138-139, P.181
- 15- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 138-139, P.181
- 16- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 138-139, P.181
- 17- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 160-63, P.181
- 18- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 164-65, P.181
- 19- The Complete Works of William Shakespeare, Act 3, Scene 5, Lines 166-67, P.181
- 20- The Complete Works of William Shakespeare, Act 4, Scene -1, Lines 17-19, P.182
- 21- امجد علی بھٹی/احسان اللہ طاہر۔ ہیرو وارث شاہ، 595۔
- 22- The Complete Works of William Shakespeare, Act 2, Scene 3, Lines 46-48, P.175
- 23- The Complete Works of William Shakespeare, Act.2, Scene 3, Lines 57-59, P.175
- 24- The Complete Works of William Shakespeare, Act 2, Scene 3, Lines 64-86, P.175

* Dr. Naheed Qadir

Influence of Diverse Mystical Systems based on Hinduism and Islam

Abstract:

Various mystical systems are due to the followers of various cultures all over the world. But the actual panorama of diverse mystical systems is love - a unity transcendent to creed or race. In the human heart, there is love; the love of one Supreme Beauty. It is in this aspect of human aspiration that the thought of different Cultures, of the East and the West, meet on common grounds, as if the human mind in longing to reach its original source, works on the fundamental and common principle of love. It is quite likely that certain similarities also occur even in the diverse mystical systems due to common psychological factors governing the human mind. While the mutual influence as a result of the mystics belonging to different creeds coming into contact with each other cannot be ruled out, it can also be said that the systems are independent of each other and rooted in the cultural beliefs applicable to them. In the present study, an attempt has been made to sum up the Mystical philosophy of two different cultures in subcontinent- the Indo-Pak, and also throw light on the similarities and differences of the Sufism and Vedantism. Common features of love; tolerance, co-existence, communal harmony and universal understanding provide a platform to use unblemished wisdom of diverse mystical systems rather than to live in Religious conflicts.

Keywords: *Mystical system, Hinduism, Vedanta, Cultures, Living, Conflicts, Influence*

MYSTICISM

Mysticism may be defined as universal urge arising in the mind of a human being to establish close relationship with God which overwhelmed all the relational and emotional aspects of his life. Mysticism represents an attitude of mind which is intensely and continuously aware of the unity of all Reality, whether that Reality be called the Divine Essence, the Eternal Wisdom, Unclouded Light, Beauty Supreme, Perfect Love, or simply, God.⁽¹⁾

The object of Mystic's life is to achieve the nearness of God. He sees His reflection in everything of the Universe. His conversation, his actions, his thinking even his whole life revolves around his endeavour for the union of God.

"If one is sincere in his intention, he will find Him". (Rumi)

"Realise your oneness with God, remaining continually intent on identifying with its nature, and joyfully drink the bliss of God within" (Shankara)

What Rumi said in Iran, Shankara expounded in India, and the same was reflected in the European mind. It was the influence of the age that worked on the same basis everywhere. According to the Indian sages each cycle has its own peculiarity, which is not restricted to one country or one Continent, but like the cloud raining on all the places without distinction, benefits all side. It is the same all over the world. The difference in quantity is due to the quality of the soil or the capacity of the people.

The human mind under the influence of each cycle, works in similar directions, which indicates the inner relationship that exists between all human beings. The cause is unknown but the effect is seen. There may be minor differences in detail and expression but the spirit is the same. The variation is due to each Nation's social, cultural, political and moral development and the standard of their intellectual progress.

SUFISM

Believers in Pakistan are divided into two groups. The people, who were overwhelmed by the wisdom, considered that it is enough to follow Shariah (Islamic laws), they took Heaven as their ultimate goal.

But the people who were indulged in Devine love (Ishq), they took Tariqat (path to reach Allah) as compulsion. They believe that If you love God along with obedience He will love you⁽²⁾. Whom He love, His attributes would be reflected in his or her's personality and the reward of this reconciliation is that you might perceive Him"

The people of second community are commonly known as Sufis. So the culture following Sufism gives the concept of Ishq or Tasawwuf. Hence Ishq is the name of extreme desire for the Divine reconciliation or the endeavor of the human soul to merge in the reality. Now the question arises:

How this spirit was developed?

The answer is given by Sufism, that when he (The human being) heard this good news from God: "If you love me I will love you". he believed that his soul is not separate from the "Reality" but infact is the part of Reality. In

other words the soul and the God are same. If there is some difference between the soul and reality the God will not order me to love Him. Thus it proved that soul was once the part of "Unique will".

"Sufism is not a system composed of rules or sciences but a moral disposition; 'Form yourselves on the moral nature of God'; and the moral nature of God cannot be attained either by means of rules or by means of sciences." (3)

After realizing this fact, when he pondered upon his interior he came to know

- 1- His soul itself is craving for the "Unique reality" who is the most beautiful and most complete (Being) in the Universe.
- 2- His soul itself want to be immortal.

Then he firmed on this belief that if God loves me my soul ultimately endeavor for Him. This is the main theme which Reality reveals to him after meditation and observation, and Ishq revolves around this conclusion. To understand this point, Sufism tells us that the animate contact with Divine is vital and the observance of Shariah is the source not the direct contact. It is the primary stage which is vital and beneficial but if a person takes these sources as a goal he could not achieve the goal of reconciliation.

The major objective of Sufism culture is to make contact with God and 'Tariqat' is the path for achieving this goal. With the help of Ishq man finds a way for establishing relations with God to whom he prostrate and worship. Faqih (expert in Islamic Law) says O'Muslim say there is no god but Allah⁽⁴⁾ but the Sufi says that change yourself according to will of Allah in a way that every share of your life should encircled by his will and every strive of yours should be for Him. Your words, your liking, your disliking every action of yours will show your submission before Him. The result of this submission will be that you will find His attributes in yourself His fragrance will come from you. The verbal recitation is not enough the memorization of heart is also necessary. Although man is the combination of material body and self but in reality it is the name of spirit. If the spirit is not purified the verbal co-memorization will be in vain.

In its initial stages Sufism was primarily quietist, rather than a definitely mystical, movement. It represented a reaction against the worldliness and luxury and the external piety of the period which followed the great Muslim conquests. With the passage of time many new tendencies include in Sufi conception yet the main body of Sufi teachings adheres closely to the traditions of Islam. Today Sufism has not stood for a single, uniform mode of thought; it includes many differing shades of belief. In the

passages that follow an attempt will be made to sum up the main trends of Sufi culture in relation to the nature of God and His relation to the universe, the nature of man, the mystic way and the goal to which the way is held to lead.

God for the Sufis is always transcendent as Ghazali declares,

"He oppresses (human) hearts and makes them heavy by revealing to them how unconcerned, exalted and majestic He is, and (then) He delights them by His charitable gifts, kindness and beauty that He brings near to them". (5)

About the way of life, followers of Sufism say:

"Love one another for God's sake, the love of God is the supreme actuating force of Sufi and their burning desire is to be united, or rather reunited with him". (6)

According to Al Muhasibi,

"The sign of love to God is love of all that he loves, and it must find its expression in dealing with his creatures in that spirit of compassion in which he himself with them". God only desires their hearts from His servants (7)

Ghazzali emphasize the same fact as define,

"It is the essential nature of Sufism to abide continuously in God and to live at peace with men;" kindness is the quality of a Sufi..."in your dealings with others, treat them as you would wish them to treat you".

As ghazali said,

"We say- and in God is our trust Praise be-longeth unto God, the Beginner, the Bringer-back, the Doer of what He willeth, the Lord of the Glorious Throne and of Mighty Grasp, the Guider of His chosen creatures to the right path and to the true way, the Granter of benefits to them after the witness to the Unity (tawhid) by guarding their articles of belief from obscurities of doubt and op position."(8)

Union with God is both a present fact of experience and the goal of life for all mystics. And so it is the true way of life for the mystic to find God in all things, and to manifest the divine in sharing the life of his fellows. In the words of Abu said,

"The true saint goes in and out amongst the people, and eats and sleeps with them and sells in the market, and marries and takes part in social inter course, and never forgets God for a single moment"

VEDANTISM

For in Indian culture, Mystical experience holds a central place. According to C.F Andrew,

"When I went deep into the heart of India I found the whole emphasis to be laid on the realization of God within the soul."

The content of the Vedic scriptures is regarded by the adepts of the Indian cultures as the fruit of a direct verbalization, or sruti, in the form of words embodying the eternal Truth. This eternal Truth cannot change; it is the sacred knowledge (Veda means "Knowledge") that was to dominate the whole cultural, religious, moral, and social life of India from the beginning of time until today by the permanence of its tradition throughout the development of different communities to which it was to give birth and by whatever name it might be given. It is a rare occurrence in the history of mankind to find such a continuity underlying the development of a civilization.

Vedas represent the mystical insight of Rishis (whom the Vedas supposedly were revealed) who sought ultimate Reality through their meditations. Many people consider them the cream of Indian mystical thought as Prof. Royce wrote in his book , " The man and the Universe"

"It is the highest spiritual literature ever written"

All the thought of the Vedantism move around two fundamental ideas. These are the Brahman (the Supreme Power) and the Atman (Self). The main purport of Vedanta is that Brahman alone is real and the whole world of appearance is unreal.⁽⁹⁾ Brahman signifies the ultimate Reality which we call God, the power , manifested in the whole universe . Atman came to mean spirit or self the ultimate essence in men. Vedantism sole fundamental thought consists in this, Truly the Brahman is the Atman.

"Abiding firmly in the experience of pure Brahman-Self, one finds that the mind and all its confabulations are lost for ever."⁽¹⁰⁾

This is to say, the power which presents itself to us materialized in all existing things, which creates, sustains, preserves, this eternal infinite divine power is identical with the individual self. We discover in ourselves as our real most essential being, our individual self, the soul. This identity of the Brahman and the Atman, of God and the soul is the fundamental thought of the entire doctrine of Indian Culture.

Rishis explain this relationship in this way

" In the beginning there was existence alone one only, without a second. He, the one thought to himself: Let me be many, let

me grow forth. Thus out of himself he projected the universe, and having projected out of himself the universe, he entered into every being. All that is has its self in him alone. Of all things he is the subtle essence He is the truth he is the self."

Yet for the Indian mysticism followers God is essentially transcendent, He is eternal without beginning or end, greater than the great, changeless (Katha Upanishad). It is for this reason He is ineffable no words or thoughts are adequate to express the supreme mystery of His being. Words and thoughts turn back from Him, and find Him not.

The central teachings of Vedantism are summarize in these verses.

- ☆ Truth is one; Sages call it in various names.
- ☆ In this universe the Brahman is the only reality and he is one only without a second.
- ☆ Salutation to the ultimate Reality Para Brahamn from whom has sprung all that is, in whom all things have their being and to whom everything returns in the end to be one with him.
- ☆ Truth or God is one our real nature is divine the purpose of our life is to realize the one in our own soul There are innumerable spiritual paths, All leading to this realization of divinity.
- ☆ He is the light of lights, His radiance illuminate all this world.
- ☆ The one God is hidden in all beings, he is the all pervading, all filling inner self of all beings, the overseer of all activities.

The goal of Vedantism is not to lose our individuality, but to find it in the eternal life of God.

While discussing the way which leads men to the goal, It offers a synthesis which speaks of three paths the path of knowledge (jnanamarga), the path of work (karmamarga), and the path of love and devotion (bhaktimarga). As a mean to this attainment Vedantism recommends the practice of yogaa method of mental training.

"The method is self mastery and concentration of the mind on God. Motionless like the light of a lamp in a windless place is the controlled consciousness of the yogis, who practices union with the self ... When the mind is thoroughly quieted, then there comes upon the yogis, in whom passion is appeased, the bliss of the soul that has become Brahman. Thus freed from the stain of passion, and putting himself constantly in to yoga, the yogi easily and happily enjoys the touch of Brahman, which is an exceeding bliss".

According to Indian Mysticism not only the actions that bind us to

rebirth but the desires also and a true sannyasy (life stage of renunciation) is he who neither hates nor desire. The right way of life lies in the spirit of detachment and disinterestedness, and in the surrender of ourselves and all our actions to God. Such surrender is the outcome of devotion. Devotion may exist on different levels, but it purify the soul, and prepares the way for the union.

In short Indian Mysticism teaches to its followers that the whole act of living is to be turned in to a continuous union-a continuous offering of the self to God

"To those who are constantly devoted and worship Me with love, I give the understanding by which they can come to Me"⁽¹¹⁾

They dwell in God by the whole endeavour of their lives, and God dwells in them as the ruling power of all their actions.

SIMILARITIES BETWEEN SUFISM AND VEDANTISM

The Sufism and vedantism both have similarities on the following points.

- ☆ Sufism and Vedantism both observe the restraining of breath, Meditation and Zikr or recitation of sacred words. {12} They all are stations of the purgative life and led a mystic finally towards the ecstatic contemplation of God. Practice of meditation has great importance which drawn a mystic near to God, and recollection or Zikr is considered as the gravest duty and this duty is fulfilled by the repetition of the names of God. At this stage a mystic forget his self. Thus recollection merges into contemplation, or absorption in the consciousness of God.
- ☆ Both observe service and submission to a pir or Guru: A Novice must treat his spiritual teacher with great respect and obey him like corpse in the hands of corpse bearers. This spiritual teacher is called guru in Hindi language means "the venerable" or the one who leads the disciple out of the darkness of ignorance. He or She does so not by academic teaching but by enlightened, According to Rama Krishna "Anyone and everyone can not be a guru. A huge timber floats on the water and can carry animals as well. But a piece of worthless wood Sinks, if a man sits on it, and drowns him" In Sufism, also the path of Tariqat can achieve with the help of pir or Sheikh. The seeker receives instruction from him on conduct, control over passion and inner purity. It is the duty of a seeker to observe the rules of his pir such as service, humility, and vigils in vacations and occasional fasts as directed by his

pir without any argument, doubt or hesitation.

- ☆ Both observe fast and penance: Penance or repentance is considered as the first step in the way that leads to God {13}. Both Vedantism and Sufism observe fast and penance. Penance is the act of returning it comprises three things.
 1. Remorse for disobedience
 2. Immediate abandonment of sin
 3. Determination not to sin again.
- ☆ Both believe in the toleration of other beliefs and universal love. A Sindhi Sufi, named Shah Abdul Latif, says: "When the truth is one and the beloved is the same why should men light over the means?" In the words of Ibn-Arabi "My heart has become capable of every form. It is a pasture for guzzle and a Convent for Christian monks, And a temple for idols and the Pilgrims Kaba.
- ☆ Both believe in the two aspects of the Supreme Being. Both recognize the immanence and the transcendence of God at one and the same time, and express this in their doctrine.

The mystical morality is based in universal love. According to a mystic "It is the outcome of the Unity which binds man to his fellow-creatures.

DIFFERENCES BETWEEN SUFISM VEDANTISM

- ☆ Yougi and Sufis both believe in ascetic life But Sufis ascetics with few exceptions, do not live celibacy; In Vedantism the ideal Sannyasi is he, who cuts himself adrift from the world but the Sufism feels that man's life in society and the family has a rightful place in spiritual growth.
- ☆ Sufism is based on Islamic teaching and its Principles are supported by Passages from the Quran, while Vedantism is connected with earlier Indian thought and teaching of the great Rishis of India.
- ☆ The knowable and unknowable aspects of deity are divided in India into Murta and Amurta of Saguna and Nirguna; among the Sufis, it is called the Utter darkness and Tayyunai, limitation of emanation, the manifested aspect of the Supreme Being.
- ☆ Though both Sufis and Yogis have recourse to devotional exercise and Asan or postures, the postures are different in form and practice.
- ☆ Sufism is a mixture of Aryan-Semitic spiritual ideals, while the Vedanitsm is purely Aryan.

CONCLUSION

The Sufi passes through several states of mind (ahwal), and halts at many stations of disposition (maqmat), including enraptures mental

phenomena at times leading to paradoxes and deranged utterance enable him to qualify himself with the qualities of God. It is true that certain Sufi practices like the world denial, meditation involving physical austerity, holding of breath in contemplation etc., resemble the mystical activity of the Christian ascetics and Hindu yogis.; and the doctrine of divine love, self annihilation and subsistence in God advocated by Rabia (1801 A.D.) and Abu Yazid (1874 A.D.) bear resemblance with the Vedantic philosophy.

The major teachings of the Vedanta is a true doctrine of pure metaphysics, one of the most tremendous philosophical conceptions to which the mind of man has risen, the Vedanta opens unlimited possibilities for the speculations of the spirit. It is not a closed system; quite the contrary. Its perspective range through the Universal and the Infinite. The basis of the doctrine is still the concept of Unity, the Unity of spiritual reality, and the relations between the Supreme Self, or Brahman, and the individual self, or atman.

While quoting instances of similarity in the two systems S.A.A.Rizvi has cited a most pertinent passage from the Sanskrit philosophical work namely "Yoga Vashista":

"Salutations to the ultimate Reality Brahama from whom has Sprung all that is, in whom all things have their being and to whom everything Returns in the end to be one with Him. Salutation to Brahama whose essence is Knowledge eternal, the substratum that Lies under the knowledge, the process of Knowing and the knower, the visible the Vision and the seer doing the final cause And the doer". (14)

In the writer's view the similarities between the doctrine of the Unity of being of Ibne Arabi and the Vedantic philosophy were so conspicuous that a staunch critic of Ibne Arabi like Mujaddid Alfethani was of the opinion that the doctrine was introduced by Greek philosophers and yogis. The two mystical systems tend the individuals to unite the various sectarians with the concept of being the part of one universal system by giving the message of unity, peace and harmony transcendent to creed, lineage or religion. There may be some differences in detail, in language, in expression, in description, but in the main principle, all are united as drops of one Ocean. All are seekers of God and the ways leading to Him are Many. Resemblances in diverse Mystical systems prove that the ultimate impact of Mysticism is the unconditional love to all mankind. Whether its Sufism or Vedantism, it was never about the preaching and escalating of single religion or belief, it is the message of mystic unity of all humanity.

REFERENCES

- * Associate Professor, Govt. College for Women, D-Type Colony, Faisalabad
1. The Persian Mystics Attar By MARGARET SMITH. First Edition. Dutton & Company INC. New York. 1932. Page.19
 2. The Idea of Personality in Sufism by Reynold A. Nicholson. Cambridge University Press. London, 1923. Page.46
 3. The Mystics of Islam By Reynold A. Nicholson, Arkana ,London, 1989.Page.10
 4. Holy Quran (9:129)
 5. Ninety-Nine names of God in Islam by Al- Ghazali. Translated by Robert Charles Stade, DayStar Press, Ibadan, Nigeria, 1970 page.47
 6. Studies In Islamic Mysticism By Reynold Alleyne Nicholson. Cambridge University Press. London , 1921. Page.56
 7. An early mystic of Baghdad: a study of the life and teaching of Harith B. Asad al-Muhasibi, A.D. 781-A.D. 857. London: Sheldon, 1935 (rept. 1973). (d. 243/857) excerpts from his works. Page.9
 8. A Moslem Seeker After God By SAMUEL M. ZWEMER. Fleming H. Revell Company. NewYork.1920.Page.152
 9. Vedanta For Beginners By Sri Swami Sivananda A Divine Life Society Publication Third Edition: 1996 P.O. SHIVANANDANAGAR-249 192 Distt. Tehri-Garhwal, Uttar Pradesh,Himalayas, India.
 10. The Essence of Ribhu Gita Paperback by Bhagavan Sri Ramana Maharishi (Author), N. R. Krishnamoorthi Aiyer (Translator), Nagarjun Printers; 2nd edition India 1995 .
 11. Srimad Bhagavad Gita Chapter 10, verse 10 Vibhooti Yogah: Yoga of the Divine Manifestations Transliterated Sanskrit Text Free Translation & Brief Explanation by T.N. Sethumadhavan Published in Esamskriti.com & Medhajournal.com. Nagpur September 2010.
 12. The Mystics of Islam By Reynold A. Nicholson, Arkana, London, 1989.
 13. The Revelation of Mystery(Kashf Al-Mahjub) The Oldest Persian Treatise on Sufiism By Ali B. Uthman Al-Jullabi Al-Hujwiri Translated By Lieutenant Colonel (R) Muhammad Ashraf Javed. Copy Rights Zahid Javed Rana, Abid Javed Rana Lahore, Pakistan
 14. A History of Sufism in India: From sixteenth century to modern century by Saiyid Athar Abbas Rizvi, Munshiram Manoharlal Publishers, India 1992.